

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 1 (300), 2016
січень – лютий

Київ, 2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬЄВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 1, 2016. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2016
- © Український інститут національної пам'яті, 2016
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2016

З М І С Т

Подія

Розширене засідання колегії Державної архівної служби України (24–25 лютого 2016 року)	7
---	---

Статті та повідомлення

<i>Денисенко О. В.</i> Нормативне забезпечення роботи з електронними документами	43
---	----

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Бабенко О. О., Колєчкін В. П.</i> Державному архіву Кіровоградської області – 90 років	50
--	----

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Воробей Р. Б.</i> Діяльність Чернігівської міської трикласної торговельної школи (1903–1919 рр.)	58
<i>Гуменюк О. А.</i> Джерельна база дослідження українського молодіжного руху в країнах Європи в 1920–1939 рр.	65
<i>Касян Л. Г.</i> Поет в умовах “заблокованої культури”: аудіовізуальні “версії” біографії Павла Тичини (до 125-річчя від дня народження)	77
<i>Клименко Т. А.</i> Умань у XVII–XIX ст.: розквіт та занепад	90
<i>Магурчак А. М.</i> Закордонні особові архівні фонди Андрія Жука	97
<i>Олійник О. Г.</i> Перша жінка-художниця Буковини Августа Кохановська (за документами Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України)	108
<i>Саранча В. І.</i> Український національний рух на Полтавщині під час Першої світової війни (за документами Державного архіву Полтавської області)	116
<i>Шаповал А. І.</i> Документи українського ученого С. Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: розміщення, склад, знахідки	123
Фотодобірка. Творець незабутніх шедеврів (до 85-річчя від дня народження українського композитора О. І. Білаша). Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	146

Публікація архівних документів

<i>Гудим В. В.</i> З історії перейменування населених пунктів Полтавщини (за документами Державного архіву Полтавської області)	157
--	-----

<i>Ковалець Т. Р.</i> Невідомий гетьман Марко Ковтун: документи з історії української козащини XVI–XVII ст.	176
--	-----

Архівна справа за кордоном

<i>Палієнко М. Г.</i> Архівна система Австрії: історичні витоки, еволюція, сучасна організація	187
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Романова К. В.</i> Український вільний університет: голос поневоленої країни (документальна он-лайн виставка Центрального державного архіву зарубіжної україніки)	211
--	-----

CONTENTS

Event

- The Extensive Meeting of Collegium of the State Archival Service of Ukraine
(February 24-25, 2016) 7

Articles and Notices

- Denysenko O. V.* The Regulatory Support of Working with Electronic Documents ... 43

From the History of Archives and Archival Collections

- Babenko O. O., Kolechkin V. P.* The State Archives of Kirovohrad Region Celebrates
its 90 Anniversary 50

Sources Reviews and Documentary Essays

- Vorobey R. B.* The Activity of the Chernihiv Three Classes City Trade School
(1903–1919) 58
- Humeniuk O. A.* The Source Base of Research of Ukrainian Youth Movement
in the Europe in 1920–1939 65
- Kasian L. H.* Poet in the Conditions of “Blocked Culture”: Audiovisual “Versions”
of Biography of Pavlo Tychyna 77
- Klymenko T. A.* Uman City in 17–19th centuries: the Development and Decline 90
- Mahurchak A. M.* The Foreign Personal Fonds of Andriy Zhuk 97
- Oliynyk O. H.* The First Woman Artist of Bukovyna – Avgusta Kokhanovska
(on the Documents of the Central State Archives of Literature and Arts
of Ukraine) 108
- Sarancha V. I.* The Ukrainian National Movement in Poltava Region During the
World War I (on the Documents of the State Archives of Poltava Region) 116
- Shapoval A. I.* The Documents of Ukraine Scientist S. Y. Paramonov
in the collection of the Vernadsky National Library of Ukraine:
the arrangement; composition; findings 123
- Photo Collection.** The creator of unforgettable masterpieces (to the 85th
anniversary of Ukrainian composer O. Bilash). Compiler *Lyubarska L.V.* 146

Publication of archival records

- Hudym V. V.* On the History of Renaming of Settlements of Poltava Region
(on the Documents of State Archives of Poltava Region) 157
- Kovalets T. R.* The Unknown Hetman Marko Kovtun: the Documents on History
of Ukrainian Cossacks of 16-17th centuries 176

Archival Affairs Abroad

- Palienko M. H.* The Archival System of Austria: the Historical Origins, Evolution,
Modern Organization 187

International Relations

<i>Romanova K. V.</i> The Ukrainian Free University: the Voice of Oppressed Country (On-line Documentary Exhibition of the Central State Archives of Foreign Ucrainica)	211
---	-----

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

24 лютого ц. р. у приміщенні Клубу Кабінету Міністрів України відбулося розширене засідання колегії Державної архівної служби України, присвячене обговоренню підсумків роботи архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 р. та основних завдань на 2016 р. З доповіддю виступив заступник Голови Державної архівної служби України І. В. Бондарчук.

В обговоренні взяли участь: директор Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюк, директор Державного архіву Луганської області К. М. Безгинська, заступник директора-головний зберігач фондів Державного архіву Житомирської області Н. Г. Шимченко, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гаранін, директор Державного департаменту СФД А. В. Меленець та директор Південно-східного регіонального центру СФД В. Г. Мазур.

З доповіддю “Про загрозу збереженості документів НАФ Держархіву Одеської області у зв’язку з передачею його аварійної будівлі громадській організації” виступив директор Державного архіву Одеської області В. В. Левчук.

У рамках розширеного засідання колегії обговорювалися актуальні питання формування, забезпечення збереженості та використання інформації документів Національного архівного фонду, ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації, функціонування місцевих архівних установ в умовах децентралізації, впровадження електронних сервісів для населення, оцифрування документів генеалогічного характеру, інші пріоритетні напрямки діяльності архівної системи та системи СФД у 2016 р.

Зазначалося, що Укрдержархів та установи, що належать до сфери його управління, у 2015 р. спрямували свою діяльність на безумовне виконання завдань, визначених Програмою діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегією сталого розвитку “Україна – 2020”, реформування відносин у сфері архівної справи та страхового фонду документації, виконали основні показники, заплановані на 2015 р.

За традицією, під час роботи колегіального органу Укрдержархіву, відбулося урочисте відзначення переможців минулорічних конкурсів. Зокрема, премію імені Василя Веретенникова у номінації “археографія,

архівна евристика” присуджено директору Державного архіву Херсонської області В. О. Лебедю, доценту кафедри туризму Херсонського державного університету О. А. Макієнку, заступнику начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області І. Ю. Сінкевич за підготовку збірника документів “Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920”.

Переможцем конкурсу “Автор року” – 2015, оголошеного редакційною колегією науково-практичного журналу “Архіви України”, визнано доктора історичних наук, професора кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Г. Палієнко за статті “Архівна система Туреччини: становлення, еволюція, сучасна організація” (вип. 2 (296)) і “Історичні традиції та сучасні тенденції розвитку європейської і американської моделей архівної освіти” (вип. 5–6 (299)).

Участь у розширеному засіданні колегії взяли Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності М. Л. Княжицький, заступник міністра юстиції – керівник апарату О. П. Іванченко, відповідальні працівники апарату Верховної Ради України та Міністерства юстиції, керівництво і відповідальні працівники Укрдержархіву та державних архівних установ, спеціальних установ СФД, інститутів системи НАН України, представники громадськості, ЗМІ.

Наступного дня, 25 лютого, у Державній архівній службі відбулися науково-практичні семінари. Модераторами цих заходів виступили: представник FamilySearch в Україні (“Про співпрацю із державними архівами України та щодо оцифрування документів генеалогічного характеру”); заступник директора департаменту – начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Укрдержархіву О. В. Денисенко; директор Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюк (“Про електронні сервіси”); директор департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів НАФ Укрдержархіву С. В. Сельченкова (“Здійснення заходів архівними установами щодо виконання Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”); директор департаменту організації архівної роботи Укрдержархіву Т. П. Прись (“Система місцевих архівних установ в умовах децентралізації”).

ДОПОВІДЬ ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ І. В. БОНДАРЧУКА

Основні підсумки роботи державних архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 р. та їх завдання на 2016 р.

Шановні члени колегії та учасники засідання!

Сьогодні ми підбиваємо підсумки роботи у 2015 р. і маємо затвердити пріоритети та плани роботи на 2016 р.

Минулий, 2015 р., був важким як для нашої країни, так і для архівної галузі. Фінансово-економічна криза та військові дії на Півдні і Сході країни не обійшли й архівну галузь, про що свідчить недовиконання більшості загальних планових показників щодо зміцнення матеріально-технічної бази архівів, їх охоронної та пожежної безпеки. Більше того, не визначеною залишається доля фондів державних архівів Донецької і Луганської областей, архівних установ, що перебувають у зоні проведення Антитерористичної операції (далі – АТО).

Незважаючи ні на що, у 2015 р. архівісти України забезпечили збереження, поповнення та використання документів Національного архівного фонду (далі – НАФ) – частини історико-культурної спадщини українського народу, що містить інформацію, необхідну для забезпечення державного суверенітету й національної безпеки країни, її зовнішньополітичної діяльності, ефективного функціонування всіх державних органів, розвитку вітчизняної науки, культури та освіти.

Діяльність Державної архівної служби України (далі – Укрдержархів), центральних державних архівних установ, Державного департаменту страхового фонду документації (далі – СФД), спеціальних установ СФД, місцевих державних архівних установ та архівних відділів міських рад здійснювалася відповідно до затверджених планів роботи, пріоритетів діяльності та завдань на 2015 р., визначених рішенням колегії Укрдержархіву від 25 лютого 2015 р.

До пріоритетів діяльності архівних установ України віднесено:

- збереження та примноження НАФ, як складової всесвітньої культурної спадщини, для формування національної самосвідомості українського народу;
- здійснення дієвого контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях з метою якісного формування НАФ;
- упровадження електронного документообігу;
- всебічна підтримка та розвиток української ідентичності;

Зліва направо: заступник Голови Державної архівної служби України І. В. Бондарчук, Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності М. Л. Княжицький, завідувач секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Н. Р. Колесніченко-Братунь, член Громадської ради при Комітеті Верховної Ради України з питань культури і духовності К. Є. Новохатський, Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова.

– забезпечення реалізації державної політики у сфері створення та ефективного функціонування державної системи СФД.

ПРІОРИТЕТ І.

Здійснення дієвого контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях з метою якісного формування НАФ

У 2015 р. продовжувалося формування НАФ документами сучасної української історії. На постійне зберігання надійшло понад 410 тис. одиниць зберігання з різними носіями інформації, що значно перевищує планові показники. Перевиконання планів із приймання управлінської документації та документів із кадрових питань (особового складу) пов'язане, насамперед, із ліквідацією центральних органів виконавчої влади та їхніх територіальних підрозділів, що спричинило позапланове приймання документів від них.

НАФ поповнився також документами особового походження відомих діячів науки, культури, літератури, у т. ч. – української діаспори. Активно проводилася робота щодо збирання документів та спогадів учасників, що відбивають події, пов'язані з Революцією гідності та проведенням АТО.

Найкращі показники з приймання документів НАФ:

Голова Державної архівної служби України Т. І. Баранова,
перший заступник Голови Державної архівної служби України І. М. Кісіль,
завідувач сектору взаємодії з Державною архівною службою України
департаменту взаємодії з органами влади та інформаційно-аналітичної роботи
Міністерства юстиції України В. Л. Рудь (зліва направо).

– управлінської документації – у держархівах Запорізької та Хмельницької областей; архівних відділах райдержадміністрацій Харківської та Вінницької областей;

– документів особового походження – у держархівах Полтавської, Тернопільської та Херсонської областей; архівних відділах Волинської та Хмельницької областей;

– фотодокументів – у держархівах Волинської та Одеської областей; архівних відділах Херсонської та Хмельницької областей;

– фонодокументів – у Держархіві Херсонської області;

– відеодокументів – у держархівах Тернопільської та Херсонської областей.

Забезпечено надходження на постійне та тимчасове зберігання комплексу документації з місцевих виборів. При цьому слід зазначити, що кожні вибори створюють для архівістів чималі проблеми. Наразі у державних архівах зберігається 3 тис. тонн виборчих бюлетенів. Сховища перевантажені, не вистачає місця для приймання документів НАФ. Укрдержархівом неодноразово надавалися пропозиції відповідним законодавчим органам щодо необхідності внесення змін до всіх законів про вибори з метою унормування порядку надходження виборчої документації тимчасового строку зберігання до трудових архівів, а не до державних архівних установ. Однак пропозиції Укрдержархіву не були враховані.

У жовтні минулого року Укрдержархів надіслав Міністерству юстиції України та Верховній Раді України пропозиції до проекту Вибор-

Учасники розширеного засідання колегії
Державної архівної служби України.

чого кодексу України в частині порядку передавання на архівне зберігання виборчої документації. Сподіваємося, що ці пропозиції врахують і проблема буде врегульована.

Архівні установи активно працюють з установами-джерелами формування НАФ, що знаходяться в зоні їх комплектування. Так, станом на 1 січня 2016 р. до списків юридичних осіб - джерел формування НАФ включено понад 38 тис. підприємств, установ і організацій, з них понад 32 тис. є джерелами комплектування державних архівних установ та архівних відділів міських рад.

Значна увага з боку архівних установ приділялася контролю за станом діловодства та архівної справи в установах-джерелах формування НАФ, що сприяло покращенню показників їхньої роботи. За звітними даними, 68% установ описали документи постійного строку зберігання та 83% – з кадрових питань (особового складу), від загальної кількості документів, що зберігаються в архівних підрозділах фондоутворювачів.

Експертно-перевірними комісіями державних архівів схвалено описи справ постійного строку зберігання управлінської документації майже на 647 тис. од. зб., погоджено описів справ із кадрових питань (особового складу) – на 455 тис. од. зб., що перевищує планові показники відповідно на 101% і 145%.

З метою забезпечення якісного формування НАФ документами, що відображають сучасну історію України, прийнято такі нормативно-правові акти:

Під час розширеного засідання колегії
Державної архівної служби України.

– постанова Кабінету Міністрів від 17 липня 2015 р. № 518 “Про внесення змін до Порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів”;

– наказ Міністерства юстиції України від 18 червня 2015 р. № 1000/5 “Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях”.

Водночас поглиблюються і традиційні проблеми у сфері комплектування. Через брак вільних площ майже не комплектуються держархіви Харківської, Львівської, Чернівецької областей та Державний архів м. Києва.

Станом на 1 січня 2016 р. 11 держархівів областей не мають резервних площ для приймання документів. Понад встановлені строки в архівних підрозділах установ-джерел формування знаходиться більш як 2 млн 307 тис. од. зб. документів НАФ. Ми не можемо гарантувати їх збереженість. У минулому році цей показник підвищився на 9%.

У зв’язку з проведенням адміністративної реформи в Україні, в ході у подальшому якої передбачається ліквідація деяких центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, проблема ще більше загострюється, оскільки необхідно буде забезпечити приймання документів на постійне зберігання. У зв’язку з цим ми плануємо ініціювати перед Кабінетом Міністрів України надання доручення обласним державним адміністраціям щодо виділення державним архівам додаткових площ.

Директор Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюк виступає на науково-практичному семінарі “Про електронні сервіси”.

ПРІОРИТЕТ II.

Збереження та примноження Національного архівного фонду як складової всесвітньої культурної спадщини для формування національної самосвідомості українського народу

Забезпечення збереженості документів НАФ та документів страхового фонду протягом 2015 р. здійснювали 2 472 установи: 9 центральних державних архівів, 2 центральні державні архівні установи, 2 науково-дослідних інститути, 8 спеціальних установ СФД, 12 галузевих державних архівів, 24 державні архіви областей, Державний архів міста Києва, 464 архівні відділи райдержадміністрацій, 132 архівні відділи міських рад, 4 міські архіви, 1681 трудовий архів.

Протягом 2015 р. мережа архівних установ зазнала таких змін:

- відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 145 було ліквідовано Галузевий державний архів фінансових посередників Фонду державного майна;

- у зв’язку зі зміною підпорядкування м. Очаків ліквідовано архівний відділ Очаківської міської ради;

- відновлено правовий статус 6 архівних відділів Хорольської та Решетилівської райдержадміністрацій Полтавської області; Троїцької, Новоайдарської, Сватівської, Старобільської райдержадміністрацій Луганської області;

- змінено правовий статус 8 архівних відділів райдержадміністрації, які було перетворено на сектори;

- створено 27 та ліквідовано 11 трудових архівів.

Протягом року архівним установам вдалося вирішити низку питань матеріально-технічного забезпечення. Триває будівництво нового приміщення Держархіву Тернопільської області, у 2015 р. було виділено і освоєно 5 млн грн.

Держархівом Вінницької області у 2015 р. було взято на баланс 2 будівлі військового містечка площею 1380 м², проте нині вони потребують капітального ремонту та відповідного облаштування.

Директор Департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів НАФ Укрдержархіву С. В. Сельченкова виступає перед учасниками науково-практичного семінару “Здійснення заходів архівними установами щодо виконання Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”.

Поліпшено умови зберігання документів НАФ шляхом заміни або надання додаткових приміщень 47 архівним відділам райдержадміністрацій і міських рад. У 8 державних архівах протягом року відремонтовано 2,5 тис. м² площ, у 27 архівних відділах райдержадміністрацій відремонтовано 1,4 тис. м². В архівних установах протягом року майже на 5 тис. погонних метрів збільшилася протяжність стелажного обладнання.

З метою поліпшення фізичного стану всіх видів документів тривали виявлення та облік документів, що потребують ремонту і реставрації, проводилася дезінфекція, дезінсекція і знепилення справ.

Протягом 2015 р.:

- відреставровано понад 238 604 тис. аркушів (найвищі показники в ЦДІАЛ України, держархівних Харківської та Хмельницької областей);
- відремонтовано понад 1 млн аркушів (найвищі показники у ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, держархівних Волинської та Житомирської областей);
- опрацьовано і підшито 82,5 тис. од. зб.;
- проведено консерваційно-профілактичне оброблення 1 360 од. зб. СФД НАФ, 3 149 од. зб. кінодокументів, 1 4718 од. зб. фотодокументів, 1 185 од. зб. фонодокументів, 73 од. зб. відеодокументів.

Держархівом Волинської області відреставровано 72 м² (40) карт.

Окремо варто відзначити роботу Держархіву Хмельницької області з реставрації документів, що постраждали внаслідок пожежі. Впродовж року ідентифіковано 2 500 ум. од., ушкоджених пожежею.

Здійснено реставрацію 43 224 арк. документів НАФ, із них: 14 386 арк., ушкоджених пожежею, та 28 838 арк. з числа пошкоджених внаслідок незадовільного зберігання в колишньому Кам'янець-Подільському міському архіві. До реставрації та ремонту було додатково залучено 3 штатні одиниці, які працювали за угодою.

Від початку проведення реставраційно-відновлювальних робіт (з 2004 р.) реставраторами ідентифіковано понад 30 тис. ум. од. зб., відреставровано понад 100 тис. арк., ушкоджених пожежею.

Відповідно до Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів НАФ на 2009–2019 рр., затвердженої наказом Укрдержархіву від 10 листопада 2009 р. № 190, протягом року було перевірено 2 592 535 од. зб., що на 6% більше від запланованого. Центральними держархівними, архівними відділами райдержадміністрацій і міських рад перевиконано план відповідно на 15%, 35% і 43%. Водночас, держархівними областей заплановані обсяги з перевіряння наявності документів виконані лише на 93%.

У 2015 р. тривала робота з виявлення унікальних документів НАФ. Так, архівними установами переглянуто понад 30 тис. од. зб. За результатами проведеної роботи у ЦДІАЛ України виявлено 10 документів, які можуть бути віднесені до унікальних, у Держархіві Чернівецької області – 1 документ. У 2015 р. рішенням ЦЕПК визнано унікальними 2 документи ЦДІАЛ України.

Приділялася увага посиленню пожежної та охоронної безпеки архівних приміщень. У 14 архівних установах встановлено пожежні сигналізації, ще у 14 встановлено охоронні сигналізації. Системи кондиціонування та вентиляції повітря протягом року встановлено в 9 архівних відділах міських рад.

Викликає занепокоєння ситуація, що склалася з охороною будівель архівних установ. На сьогодні близько 60% будівель державних архівів не забезпечено позавідомчою охороною, 25% будівель державних архівів – охоронною сигналізацією. В архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад цей показник складає 84% і 40% відповідно.

Залишається велика потреба в обладнанні архівосховищ системами вентиляції і кондиціонування повітря, оскільки такими системами обладнані лише половина сховищ державних архівів. Проте і наявні системи часто потребують ремонту або модернізації.

Через відсутність фінансування призупинені будівництво, реконструкція та облаштування комплексу споруд центральних державних архівів України у місті Києві – центрального архівного містечка держави.

У 2015 р. знову виявлено факти крадіжки документів. Цього разу на “антикварному ринку” з’явилися документи з Держархіву Житомирської області. На сьогодні відкрито кримінальне провадження. Причиною таких крадіжок є не лише незадовільне забезпечення архівів технічними засобами для створення і підтримання охоронного режиму, а й недотримання затверджених нами самими ж норм і приписів щодо руху документів усередині архіву.

Невідомою є “доля” документів НАФ та документів із кадрових питань (особового складу), що залишилися в архівних установах на непідконтрольній Україні територіях Донецької та Луганської областей. Переважна більшість архівних установ розміщувалася в адміністратив-

них будівлях, що часто опинялися в епіцентрі бойових дій. Деякі з цих будівель у результаті бойових дій зазнали пошкоджень або були захоплені бойовиками, тому встановити наявність пошкоджень чи втрат цих документів неможливо.

Укрдержархів ініціював перед Міністерством закордонних справ України та Міністерством культури України питання приєднання України до Другого протоколу Гаазької Конвенції 1954 р., який передбачає додатковий захист культурної спадщини, а саме – забезпечення збереженості документів НАФ, що залишилися в Автономній Республіці Крим, м. Севастополі та зоні проведення АТО.

ПРІОРИТЕТ III.

Всебічна підтримка та розвиток української ідентичності

Наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів через запровадження сучасних інформаційних технологій, підготовки збірників документів, монографій, біографічних та довідкових видань, створення системи інформаційних ресурсів перебувало в центрі уваги діяльності архівних установ України у 2015 р.

Видавнича діяльність

Підготовка збірників документів, наукових розвідок, монографій, біографічних та довідкових видань була спрямована на виконання Плану науково-видавничої роботи державних архівних установ на 2015 р., Програми підготовки архівних довідників на 2014–2016 рр. та Перспективного плану науково-видавничої роботи на 2014–2018 рр.

Варто відзначити науково-видавничу роботу ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАК України, ЦДАЛІ України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, ЦДАМЛМ України, держархівів Закарпатської, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської та Чернівецької областей.

Серед видань, що вийшли друком у 2015 р., слід відзначити збірники документів та науково-документальні видання: “Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках”, “Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)” у 2-х томах, “Дом Булгакова”, “Мукачівська греко-католицька єпархія”, 3-й том, “З історії діяльності земських установ на Херсонщині”, “Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції (1919–1921 рр.) та повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924 рр.)”, “Красилівщина в роки Другої світової війни”, “Матеріали Кам’янець-Подільської обласної комісії із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941–1945 рр.)”, “Украдене дитинство”, довідкові видання: “Анотований перелік описів фондів Державного архіву Закарпатської області Угорського походження берегівського під-

розділу 1918/1919–1938–1944/1945”, 1-й том, “Державний архів Херсонської області: фонди періоду після 1917 року: анотований реєстр описів”, 2-й том.

У 2015 р. відбулися три засідання Науково-видавничої ради Укрдержархіву, на яких розглянуто та рекомендовано до друку:

– анотований каталог кінодокументів “Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1976–1985)”;

– збірник документів “Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920”;

– спеціальний довідник “Державний архів Кіровоградської області: анотований реєстр описів. Фонди періоду після 1917 року. Книга 3, Том 2”;

– спеціальний довідник “Державний архів Луганської області: анотований реєстр описів архівних фондів. Том 1”;

– путівник “Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: путівник. Випуск 4”;

– путівник “Державний архів Миколаївської області”.

Виставкова діяльність

Традиційно архівні установи проводили активну роботу з популяризації історико-культурної спадщини. Так, протягом 2015 р. організовано та проведено 1 485 документальних виставок (на 42% більше, ніж заплановано), з яких 117 підготовлено центральними державними архівами, 395 – держархівами областей, м. Києва, 767 – архівними відділами райдержадміністрацій, 206 – архівними відділами міськрад. Найактивніше працювали в цьому напрямку ЦДАГО України, держархіви Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Миколаївської, Хмельницької та Чернігівської областей.

Необхідно також відзначити активну виставкову роботу архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад Волинської, Донецької, Дніпропетровської Тернопільської, Херсонської та Чернігівської областей.

На високу оцінку заслуговує підготовка таких виставок: “Україна: шлях до Перемоги”, присвяченої 70-ій річниці Перемоги над нацизмом у Європі; “До 24-ї річниці незалежності України”; “Конституційний процес в Україні: мовою документів”; “До 70-річчя заснування Організації Об’єднаних Націй”; “Герой України П. Т. Тронько: що залишилося нащадкам”.

Діяльність читальних залів

Порівняно з минулим роком зросла кількість користувачів, зареєстрованих у читальних залах архівних установ – 25,3 тис., із них – 948 громадян зарубіжних країн. До читальних залів архівних установ було видано 415 955 справ (на 43% більше запланованого).

Найбільша кількість дослідників працювала в читальних залах ЦДАВО України (743), ЦДІАК України (1 417), ЦДІАЛ України (816), держархівів Волинської (1 426), Дніпропетровської (847), Житомирської (872) та Одеської (1018) областей.

Основна тематика досліджень, що проводилися користувачами у читальних залах архівних установ протягом 2015 р.: архітектура та містобудування; історія релігійних конфесій та культових споруд; дослідження родоvodu; історія Другої світової війни, період нацистської окупації; визвольний рух ХХ ст.; репресивна політика радянської влади, причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 рр. в Україні; історія соціально-побутового та культурного життя національних меншин; краєзнавчі дослідження; життя та діяльність історичних постатей, діячів культури, мистецтва, освіти і науки.

Слід зазначити, що у 2015 р. значно збільшилася кількість користувачів, які працювали в читальних залах державних архівів за генеалогічною тематикою. Якщо протягом 2012–2014 рр. кількість таких користувачів коливалася у межах від 3 до 3,5 тис. на рік, то у 2015 р. у читальних залах за генеалогічною тематикою працювали вже 5 604 користувачі.

Водночас, через незадовільне фінансування не вирішеними залишаються питання оснащення читальних залів системами відеоспостереження, встановлення комп'ютерів для потреб користувачів, підключення їх до електронних ресурсів архівів та всесвітньої мережі Інтернет.

Архівні установи протягом року також організовували та проводили екскурсії, уроки та лекції для учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, студентів вищих навчальних закладів, брали активну участь у семінарах, “круглих столах”, наукових конференціях, інших інформаційно-просвітницьких та навчально-виховних заходах.

Виконання запитів

Минулого року архівними установами розглянуто та опрацьовано понад 355,8 тис. запитів, із них:

- тематичні запити – 50,9 тис.;
- запити за актами цивільного стану – 43,1 тис.;
- генеалогічні запити – понад 1,8 тис.;
- запити соціально-правового характеру – понад 260 тис.

Основна тематика запитів соціально-правового характеру у 2015 р. залишалася незмінною: підтвердження трудового стажу та розміру заробітної плати, виділення земельних ділянок, отримання нагород, політичні репресії та розкуркулення, участь у партизанському русі, перебування на примусових роботах у Німеччині, проживання на окупованій території, навчання. Центральні державні архіви виконали 4,3 тис. запитів соціально-правового характеру, держархіви областей – 64, 7 тис.,

архівні відділи райдержадміністрацій – 103, 3 тис., архівні відділи міськрад – 87,7 тис. запитів.

Окремо слід згадати Держархів Львівської області, працівники якого, через значне збільшення кількості запитів громадян щодо документального підтвердження переселення їхніх родичів з території Польщі в Україну у період 1944–1946 рр., за 2015 р. виконали 24 718 запитів соціально-правового характеру, що на 115% більше, ніж минулого року.

На особистому прийомі громадян керівництвом та працівниками столів довідок архівних установ прийнято майже 179 тис. звернень.

При розгляді звернень громадян особлива увага приділялася виконанню звернень, що надходили до архівних установ від інвалідів Великої Вітчизняної війни, Героїв Радянського Союзу, Героїв України, ветеранів війни та праці, інвалідів, жінок, яким присвоєно почесне звання України “Мати – героїня”, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, багатодітних сімей, одиноких матерів та інших громадян, які потребують соціального захисту і підтримки. Такі запити виконувалися першочергово і у стислі терміни.

Наявність скарг на роботу архівних установ із виконання звернень громадян становить 1% від загальної кількості, здебільшого вони стосуються додаткового виявлення відомостей за архівними документами.

Фактів безпідставної відмови в задоволенні законних вимог заявників із боку Укрдержархіву та архівних установ не зафіксовано.

Архівними установами активізовано висвітлення своєї роботи зі зверненнями громадян та надання роз’яснень із найактуальніших питань, що хвилюють громадян, у засобах масової інформації. Серед центральних державних архівів та держархівів областей найактивніше працювали у цьому напрямку ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, держархіви Дніпропетровської, Київської, Одеської, Полтавської та Чернігівської областей.

Співпраця із засобами масової інформації

Співпраця Укрдержархіву та державних архівних установ, спеціальних установ СФД із засобами масової інформації та інститутами громадянського суспільства спрямовувалася на забезпечення доступу громадян до офіційної інформації про їхню діяльність.

У 2015 р. за участі Укрдержархіву, державних архівних установ та спеціальних установ СФД вийшло понад 357 телесюжетів та телепередач, 351 радіосюжет та радіопередача, підготовлено 13 документальних фільмів, опубліковано у друкованих періодичних виданнях 1 194 статті, що на 14% більше, ніж минулого року.

Діяльність Укрдержархіву та державних архівних установ висвітлювалася в ефірі телеканалів: “Перший національний”, “Культура”, “Київ”, БТБ, УТР, “Еспресо.TV”, ТСН, “Громадське ТБ”, “1+1”, ZIK, ОДТРК “Лтава”, “ВТВ плюс”.

Найактивнішими у підготовці теле- та радіопередач були: ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДАМЛМ України, держархіви Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької та Чернігівської областей; публікацій у пресі – ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, ЦДАМЛМ України, ЦДАЗУ, держархіви Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Хмельницької та Чернігівської областей.

Фактично всі названі архівні установи мають постійні рубрики на теле- та радіоканалах, у друкованих виданнях.

Слід відзначити роботу архівних установ із пошуку нових шляхів популяризації своїх фондів. Так, у 2015 р. ЦДАВО України започаткував проект “Гортаючи архівні сторінки”, у рамках якого відбуваються документальні презентації тематичних добірок документів, що зберігаються в архіві; ЦДІАК України – проекти “Архів Alive” та “Архів Blitz”, якими передбачено проведення тематичних зустрічей колективу архіву з фахівцями різних сфер, заходи з популяризації документальної спадщини архіву, інші акції задля піднесення статусу професії архівіста і архівів у суспільстві.

ЦДАВО України та ЦДІАЛ України упродовж року співпрацювали з телеканалом ZIK, який проводив в архівах зйомки сюжетів для програми “Історична правда з Вахтангом Кіпіані”.

ЦДАМЛМ України започаткував вихід рубрики “Архівна брама” у передачі “Світолад” на каналі “Культура” українського радіо.

Актуальні питання архівної справи та документознавства постійно висвітлюються у галузевому журналі “Архіви України”, спеціалізованих журналах “Діловодство та документообіг”, “Кадрова політика”, “Довідник кадровика”, “Секретар-референт” та “Освіта України”.

Спеціальні установи СФД співпрацюють з журналами “Науково-технічна інформація”, “Стандартизація, сертифікація, якість” та “Надзвичайна ситуація”.

Взаємодія спеціальних установ СФД із ЗМІ та громадськими організаціями носить обмежений характер, що пояснюється специфікою їхньої діяльності. Основна форма інформування про діяльність – розміщення відповідної інформації на власному веб-сайті та публікація фахових статей у науково-технічних журналах і збірниках матеріалів наукових конференцій з певної тематики. Питання забезпечення взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю раз на рік розглядаються на засіданнях колегій Укрдержархіву, державних архівних установ та науково-технічної ради Державного департаменту СФД.

Офіційний веб-портал Укрдержархіву забезпечує реалізацію інформаційної політики Укрдержархіву, Державного департаменту СФД та державних архівних установ, оперативно оприлюднює рішення керів-

ництва Укрдержархіву щодо найважливіших питань функціонування та розвитку архівної сфери. На кінець грудня 2015 р. обсяг контенту становив 21 ГБ. Кількість відвідувачів на добу у 2015 р. становила 3,0 тис. (у 2014 р. – 2,5 тис.). Кількість відвідувань за рік у поточному році становить близько 900 тис. Цільовою аудиторією офіційного веб-порталу є громадяни України (60% усіх відвідувачів порталу) та інших країн світу (понад 120 країн). Найчастішими зарубіжними гостями офіційного веб-порталу Укрдержархіву є громадяни Канади, Німеччини, Польщі, Росії, США, Франції.

На офіційному веб-порталі Укрдержархіву функціонує 41 тематична рубрика, інформація в яких постійно оновлюється. У 2015 р. на веб-порталі розміщено нові рубрики: “Очищення влади”, “Захист інформації”, “Україна у Другій світовій війні”, “Незалежна, соборна! Держава, що об’єднує (архівні документи)”. Інформація про основні іміджеві заходи розміщена у рубриках “Новини”, “Анонси” та “Прес-центр”, супроводжується фотоматеріалами, прес-релізами, у разі потреби – афішами, буклетами, відео- та аудіоматеріалами.

Упродовж 2015 р. проводилася робота з покращення параметрів та дизайнів власних офіційних веб-сайтів державних архівних установ. Спеціальну панель для користувачів з вадами зору з можливістю обрання шрифтів та кольорів сайту створено на офіційних веб-сайтах ЦДЕА України, Одеської, Рівненської, Харківської та Чернівецької областей.

ЦДЕА України планує забезпечити доступність інформації власного офіційного веб-сайту для користувачів з вадами слуху шляхом забезпечення супроводу текстом аудіо- та відеоматеріалів, розміщених на сайті архіву.

Кількість відвідувань на добу власних офіційних веб-сайтів державних архівних установ у середньому збільшилося до 200 осіб на добу, обсяг розміщеної інформації – на 50-80%. Найчастішими відвідувачами цих сайтів є громадяни Росії, Білорусі, США, Ізраїлю, Канади, країн ЄС.

Результати оцінювання інформаційної відкритості показують, що на власних офіційних веб-сайтах державних архівних установ найповніше представлена інформація про їхню основну діяльність: новини, мережа архівних установ області, основні завдання, вакансії, структура, діяльність дорадчих органів, фонди, довідковий апарат, контакти, доступ до публічної інформації, нормативна база, публікації на порталі.

На власних офіційних веб-сайтах державних архівних установ забезпечується постійний зв’язок із громадськістю шляхом розміщення найбільш актуальної інформації, а саме: інформаційних оголошень про графік роботи читальних залів, столів довідок, зразки заяв. Активно впроваджується у практику виконання звернень фізичних та юридичних осіб, що надійшли до них електронною поштою, зокрема, вико-

нання запитів соціально-правового характеру, тематичних запитів, за-
мовлення справ для роботи у читальних залах.

Позитивним є осучаснення методів роботи з інформування громад-
ськості про діяльність державних архівів: супровід власних сторінок
архівів у соціальній мережі Facebook (ЦДАГО України, ЦДІАК Укра-
їни, ЦДАМЛМ України, ЦДАЗУ, ЦДНТА України, ЦДЕА України,
держархіви Дніпропетровської, Кіровоградської, Львівської, Миколаїв-
ської, Одеської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської та
Херсонської областей).

Разом із тим, архівним установам слід уважніше підходити до ін-
формування громадськості про результати діяльності, а саме – шляхом
оприлюднення звітних документів та планів роботи. Звіти та плани
розміщені на власних офіційних веб-сайтах: УНДІАСД, ЦДНТА Укра-
їни, ЦДАЗУ, ЦДЕА України, держархівів Волинської, Закарпатської,
Запорізької, Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Мико-
лаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської
Черкаської та Чернівецької областей.

Не на всіх офіційних веб-сайтах державних архівних установ на-
явний контекстний пошук по всій текстовій інформації, розміщеній
на сайтах, зокрема, подекуди відсутні рубрики “Зворотній зв’язок” та
“Очищення влади”, які є обов’язковими.

Актуальною є подальша модернізація сайтів та приведення їх у від-
повідність до сучасних технічних вимог, які б дозволяли розвивати он-
лайн сервіси (електронні послуги) та виконувати нові вимоги законо-
давства щодо забезпечення доступу до інформації особам з особливими
потребами; забезпечення їх відповідності загальноприйнятим вимогам
зручності користування та пошуку інформації на веб-сайтах (автомати-
зовані системи із функцією пошуку).

Наближення діяльності архівних установ та спеціальних уста- нов СФД до потреб громадянського суспільства

Забезпечення відкритості роботи Укрдержархіву, державних архів-
них установ та спеціальних установ СФД передбачає залучення гро-
мадськості до формування та реалізації державної політики в архівній
сфері, в сфері діловодства та СФД, налагодження ефективної співпраці
з представниками інститутів громадянського суспільства та доступнос-
ті інформації про їхню роботу.

Укрдержархівом у 2015 р. проводилися прозорі консультації з
громадськістю за участі представників усіх зацікавлених сторін, здій-
снювалося інформування громадськості про результати їх проведення
й ступінь врахування пропозицій та зауважень, висловлених під час
таких консультацій, проводилися публічні заходи з безпосередньою
участю громадськості, громадською та науково-експертною радами об-
говорювалися проекти нормативно-правових актів.

У 2015 р. відбулося чотири спільних засідання громадської та науково-експертної рад при Укрдержархіві та організовано електронні консультації з громадськістю з обговорення проектів нормативно-правових актів, розроблених Укрдержархівом.

На спільних засіданнях, що відбулися, члени громадської та науково-експертної рад розглянули: проекти законів України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”, “Про консультації з громадськістю”; постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів”, накази Міністерства юстиції “Про затвердження Порядку створення копій унікальних документів для страхового фонду і фонду користування, реставрацію, ремонт або консервацію унікальних документів”, “Про внесення змін до Порядку користування документами Національного архівного фонду України, що належать державі, територіальним громадам”; проект річного плану заходів Укрдержархіву з реалізації у 2015 р. Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Члени спільних засідань одностайно підтримали розроблені Укрдержархівом проекти.

9 липня відбулася відкрита зустріч із студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка та громадськістю на тему: “Збережена пам’ять – відкрите суспільство”, організована Укрдержархівом спільно зі Спілкою архівістів України.

Керівництво та відповідальні працівники Укрдержархіву, державних архівних установ брали участь у таких заходах за участі громадськості: “круглих столах” “Імплементация Закону України “Про доступ до публічної інформації”: міжнародні зобов’язання, поточні виклики та законодавчі ініціативи” (17 лютого), “Відкриті архіви: законодавче регулювання доступу до документів з архівів комуністичних спецслужб” (18 лютого), “Інформаційно-комунікативні ресурси просування українських цінностей в умовах інформаційної агресії” (20 серпня); позачерговому VII з’їзді Спілки архівістів України (26 лютого); експертній зустрічі “Актуальні питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації” (11 червня) тощо.

Керівництво Укрдержархіву неодноразово брало участь у прямій телефонній лінії Кабінету Міністрів України та надавало відповіді на звернення громадян.

До складу дорадчих органів ЦДАГО України, ЦДІАК України, ЦДАМЛМ України, ЦДНТА України, ЦДАЗУ, ЦДЕА України, держархівів Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської,

Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей та м. Києва введено представників інститутів громадянського суспільства.

ПРІОРИТЕТ IV.

Інформатизація архівної галузі та впровадження електронного документообігу

Протягом 2015 р. значних зрушень у сфері інформатизації архівної галузі не відбулося.

Зросла кількість комп'ютеризованих робочих місць з 1 050 до 1 160 одиниць, з яких 70% об'єднано у локальні мережі. Доступ до мережі Інтернет забезпечено з 59% комп'ютерів. На кінець 2015 р. 30 архівних установ мали сервери та централізовані сховища для зберігання електронних інформаційних ресурсів (лише ЦДІАК України, ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, державні архіви Волинської та Запорізької областей), що створює умови для належного зберігання та використання електронних ресурсів (цифрових копій архівних документів, баз даних тощо), удосконалення та прискорення виробничих процесів. Актуальним залишається питання придбання ліцензійного програмного забезпечення.

З метою захисту інформації та конфіденційності у службовому листуванні наказом Голови Укрдержархіву від 23.12.2015 р. № 187 створено відомчу електронну пошту. На сьогодні 49 установ зареєстрували поштові скриньки в доменній зоні arch.gov.ua.

Сайти 32 архівних установ зареєстровані в домені gov.ua. Держархів Вінницької області єдиний не має веб-сайту. Відновлено роботу та здійснюється наповнення сайту Держархіву Луганської області.

З метою впровадження у практику роботи архівних установ сучасних методів та технологій надання послуг громадянам розробляється пілотний проект щодо надання електронних архівних послуг фізичним та юридичним особам через мережу Інтернет.

Реалії сьогодення вимагають від архівістів ефективного оброблення зростаючих обсягів інформації, радикального підвищення продуктивності праці і надання нових видів послуг суспільству, що неможливо без використання сучасних технологій оброблення гігантських масивів інформації, що зберігається в НАФ.

Розв'язання цих проблем унеможлиблюється, головним чином, через низьку кількість фахівців ІТ-сфер, залучених до виробничих процесів, слабку матеріально-технічну та технологічну базу. До цього слід додати ще й відсутність належного захисту інформаційних ресурсів, створених державними архівними установами, що є власністю держави.

З метою комплексного розв'язання питання інформатизації галузі Укрдержархів замовив УНДІАСД створення Концепції інформатизації архівної справи.

Зважаючи на виклики сьогодення, у 2016 р. державним архівним установам належить приділити увагу побудові підвалин власних інформаційних систем, як складових галузевої системи, продовжити побудову локальних мереж та створення інформаційно-пошукових баз даних.

ПРІОРИТЕТ V.

Діяльність Державного департаменту страхового фонду документації і установ СФД

Діяльність Державного департаменту страхового фонду документації і установ СФД протягом 2015 р. була спрямована на виконання завдань, пов'язаних із реалізацією державної політики у сфері створення та функціонування державної системи СФД.

Протягом 2015 р. затверджено Державну програму формування СФД на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення на 2015–2019 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 25. 03. 2015 р. № 275-рцт); 4 галузеві програми та доповнення до них, 9 регіональних програм створення СФД.

Протягом 2015 р. до страхового фонду документації України закладена документація на 942 вироби та об'єкти.

Відсоток реалізації галузевих програм (доповнень до програм) створення СФД з урахуванням Державної програми СФД на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення з початку їх реалізації складає 63,9% (47 програм), регіональних – 55,9% (108 програм).

За звітний період регіональними центрами СФД фактично передано:
– по загальному фонду – 138,527 тис. арк. ф. А4 (виконано на 75%);
– по спеціальному фонду – 684,2 тис. арк. ф. А4 (виконано на 101%).

У цілому по системі передано 822,7 тис. арк. ф. А4, що становить 95% від загального планового обсягу на 2015 р.

Не в повному обсязі виконаний план передавання на зберігання документів СФД за 2015 р. Південним, Північним, Південно-західним та Південно-східним регіональними центрами (далі – РЦ) СФД через невиконання планового показника за Державною програмою.

За номенклатурою плани виконали усі регіональні центри СФД.

Бюджетною установою “Фонд” проведено вхідний контроль документів СФД в обсязі 804,1 тис. арк. ф. А4 та періодичний контроль – в обсязі 8 929 тис. арк. ф. А4.

Протягом 2015 р. регіональними центрами СФД укладено та продовжено термін дії 687 договорів на виготовлення документів СФ на суму 8 млн 224,1 тис. грн. Загальний відсоток фактично отриманих коштів за договірною діяльністю за 2015 р. від планового обсягу фінансування на рік складає 76,1%.

За звітний період до бази даних Державного реєстру (далі – Реєстр) потенційно небезпечних об'єктів (далі – ПНО) внесено відомості про 456 ПНО, оновлено (актуалізовано) дані про 2 004 об'єкти, вилучено з Реєстру 141 ПНО. Станом на 01. 01. 2016 р. до бази даних Реєстру внесено інформацію про 25 415 об'єктів.

Відділом контролю за додержанням законодавства у сфері формування та ведення СФД було здійснено перевірку 38 суб'єктів державної системи СФД щодо дотримання ними вимог законодавства у сфері СФД, а саме: 5 міністерств, центральних органів виконавчої влади та їх територіальних підрозділів; 11 місцевих органів виконавчої влади; 6 органів місцевого самоврядування; 16 підприємств, установ та організацій.

Протягом звітного періоду видано 598 актів закладення проектної (робочої) документації до СФД України та оформлено 2454 свідоцтва про реєстрацію ПНО.

Відповідно до заявок користувачів, протягом звітного періоду проводилися роботи з виготовлення копій з мікрофільмів за 6 завданнями. 4 завдання виконані у повному обсязі, виготовлені копії з мікрофільмів загальним обсягом документації 15 694 арк. ф. А4.

Наукова та науково-технічна діяльність у сфері СФД протягом 2015 р. здійснювалася за Тематичним планом наукових робіт Науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії на 2015 р., яким передбачалося проведення 17 науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт.

Протягом звітного періоду, відповідно до технічних завдань на виконання наукових робіт у 2015 р., Державним департаментом СФД прийнято 44 етапи 17 науково-дослідних робіт, завершено виконання 13 наукових робіт.

У цілому в 2015 р. забезпечено виконання завдань і функцій у сфері СФД відповідно до наявної організаційно-штатної структури Укрдержархіву, розподілу завдань і функцій у сфері СФД, наданих Департаменту СФД повноважень щодо їх виконання, а також стану нормативно-правової бази державної системи СФД та обсягів виділеного фінансування.

VI. ІНШІ ЗАВДАННЯ

Міжнародне співробітництво

У 2015 р. міжнародна діяльність Укрдержархіву та державних архівів була спрямована на подальшу активізацію двостороннього співробітництва з архівними службами іноземних держав та пошук нових міжнародних контактів; проведення інвентаризації та аналізу на відповідність чинному законодавству існуючих міжнародних міжвідомчих договорів; встановлення зв'язків з українцями, які проживають за межами України, поповнення НАФ документами, що належать до культур-

ної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав.

Прагнення архівістів України до подальшого зміцнення та поглиблення міжнародного співробітництва в архівній сфері свідчить про розуміння ними важливості прискорення процесу інтеграції до європейської та світової архівної спільноти.

Після проведення перемовин та консультацій у 2015 р. було підписано угоди та меморандуми про співробітництво між:

- Державною архівною службою України та Службою Головного архівіста Литовської Республіки;

- Державною архівною службою України та Національним архівом Латвійської Республіки;

- Державною архівною службою України та Національним архівом Угорщини та Протокол про спільні проекти Державної архівної служби України та Національного архіву Угорщини;

- Державною архівною службою України та Державним архівом Республіки Кіпр.

У 2015 р. Укрдержархівом продовжено роботу з узгодження проєктів Угод про співробітництво з Державною архівною службою Республіки Молдова, Національним архівом Фінляндської Республіки, Генеральною дирекцією державних архівів Португальської Республіки та Генеральною дирекцією національних архівів Алжирської Народної Демократичної Республіки.

Голова Укрдержархіву взяла участь у роботі :

- VI засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (м. Ольштин, Республіка Польща);

- Міжнародній конференції “Голокост на території СРСР в архівних документах” (м. Єрусалим, Держава Ізраїль);

- третьому засіданні українсько-китайської Підкомісії з питань співробітництва у сфері культури (м. Київ, Україна).

У ході проведення консультацій з Генеральною дирекцією архівів Республіки Польща відбувся обмін досвідом у частині реалізації реформ в Україні у сфері архівної справи, зокрема, відмови від паперового документообігу та запровадження електронних безконтактних послуг.

З метою залучення міжнародної технічної допомоги, Укрдержархівом у 2015 р. Міністерству юстиції та Міністерству економічного розвитку і торгівлі подано пропозиції щодо залучення міжнародної технічної допомоги для оцифрування документів НАФ та модернізації інформаційно-комунікаційних систем державних архівних установ України з метою надання ними якісних архівних електронних послуг.

Минулого року Укрдержархів відвідали дев'ять представників та делегацій іноземних держав. Відбулися консультації керівництва Укрдержархіву з директором Центру досліджень Голокосту при Меморіальному музеї Голокосту в США; Міністром юстиції Грузії Теа Цулукіані та членами грузинської делегації; Надзвичайним і Повноважним Послом Держави Ізраїль в Україні; Надзвичайним і Повноважним Послом Угорщини в Україні; представниками Міністерства культури Чеської Республіки та Чеського центру у Києві при Посольстві Чеської Республіки в Україні; представниками німецької частини Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей та Федерального архіву Німеччини; представником оціночної місії експертів університету Вільнюса (Литовська Республіка).

Минулого року активною була міжнародна діяльність УНДІАСД, ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДЕА України, ЦДАЗУ, держархівів Вінницької, Волинської, Закарпатської, Київської, Миколаївської, Одеської, Херсонської та Чернівецької областей.

Поглиблення взаємодії із закордонним українством, поповнення НАФ документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав, залишаються пріоритетними напрямками міжнародної діяльності Укрдержархіву.

Слід відзначити роботу у цьому напрямку ЦДАЗУ, ЦДАМЛМ України, держархівів Волинської, Дніпропетровської, Чернівецької, Чернігівської областей та м. Києва.

Нормативно-правове та науково-методичне забезпечення діяльності архівних установ, спеціальних установ СФД

На виконання повноважень Укрдержархівом у 2015 р. вживалися заходи щодо активізації законотворчої діяльності, розроблення та вдосконалення чинних актів законодавства з питань архівної справи, діловодства та СФД.

Протягом 2015 р. Укрдержархівом розроблено 45 проектів нормативно-правових актів: 4 законопроекти, 13 проектів постанов і 2 проекти розпоряджень Кабінету Міністрів України, 1 проект Указу Президента України та 25 проектів наказів Міністерства юстиції України з питань архівної справи, діловодства і СФД. Із них прийнято 34 нормативно-правових акти: 1 Закон України, 7 постанов та 3 розпорядження Кабінету Міністрів України, 23 накази Міністерства юстиції України.

4 червня 2015 р. прийнято Закон України “Про внесення змін до статті 282 Митного кодексу України (щодо звільнення від сплати мита дарунків державі)”. Метою прийняття цього Закону є звільнення від оподаткування митом об’єктів культурної та історичної спадщини, що передаються у дарунок українським архівним установам із-за кордону.

Крім того, внесено зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р. № 486 “Про затвердження переліку закладів культури, освітніх та наукових закладів, до яких надсилаються документи та видання у рамках міжнародного обміну, що звільняються від оподаткування митом”. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 р. № 924 “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р. № 486”, перелік закладів культури, освітніх та наукових закладів, до яких надсилаються документи та видання у рамках міжнародного обміну, що звільняються від оподаткування митом, доповнено архівними установами.

Постійно проводилася робота щодо перегляду нормативно-правових актів у сфері архівної справи і діловодства з метою приведення їх у відповідність до актів законодавства, усунення множинності, скасування застарілих актів та таких, що не відповідають новим умовам соціально-економічного розвитку України.

Наказами Міністерства юстиції України затверджено:

– “Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях”;

– “Положення про організацію роботи архівів”;

– “Порядок доступу до виборчої документації тимчасового строку зберігання”;

– “Порядок формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців та наукових кадрів для потреб Державної архівної служби України”;

– “Положення про умови зберігання документів Національного архівного фонду”;

– “Порядок виконання архівними установами запитів юридичних та фізичних осіб на підставі архівних документів та оформлення архівних довідок (копій, витягів)”;

– “Типове положення про секретний архівний підрозділ державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації”;

– “Положення про конкурс науково-методичних розробок і науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства, археографії”;

– “Порядок проведення перевірок стану архівної справи в архівних установах України” та інші.

Опрацьовано 30 проектів нормативно-правових актів, що надійшли на погодження від міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Проведено роботу щодо обліку, підтримання у контрольному стані міжнародних договорів. На веб-порталі Укрдержархіву у рубриці “Міжнародні контакти” розміщено перелік міжнародних договорів

міжвідомчого характеру, укладених Укрдержархівом, який налічує 31 діючу угоду про співробітництво, 3 протоколи про спільні проекти, 4 меморандуми про співробітництво.

Надано 35 письмових роз'яснень щодо застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів у сфері архівної справи, діловодства і СФД та 118 усних роз'яснень у сфері СФД.

Науково-дослідна та методична робота державних архівних установ та установ СФД у сучасних умовах є базою розвитку архівної галузі та системи СФД і спрямовується на виконання основних функціональних завдань, забезпечення пріоритетних напрямків діяльності архівних установ та установ СФД.

У звітний період УНДІАСД працював над виконанням 14 науково-дослідних робіт (далі – НДР). Відповідно до Тематичного плану наукових робіт протягом року завершено виконання 11 НДР.

Науково-дослідна діяльність УНДІАСД спрямовувалася на розроблення теоретичних та методичних засад роботи архівних установ України з аудіовізуальними документами; нормативно-методичного забезпечення впровадження електронного документообігу та архівного зберігання електронних документів; удосконалення нормативно-методичного забезпечення організації діловодства; дослідження біологічного та ентомологічного стану архівосховищ центральних та обласних державних архівів.

З метою створення методологічного підґрунтя для розвитку галузевої стандартизації та її гармонізації з міжнародною системою було розроблено Галузеву програму стандартизації у сфері архівної справи та діловодства на 2016–2020 рр. з урахуванням необхідності її системного розвитку та розширення спектра напрямків гармонізації міжнародних стандартів.

Варто відзначити роботу Галузевого центру науково-технічної інформації УНДІАСД, який протягом 2015 р. здійснював інформаційне забезпечення виконання науково-дослідної та науково-методичної роботи як УНДІАСД, так і архівних установ, основних груп користувачів Укрдержархіву, архівних установ, аспірантів, здобувачів, що працюють поза аспірантурою та науковців-дослідників.

Архівні установи працювали над 68 методичними розробками. Підготовлено 55 посібників. Позапланово архівними установами підготовлено 21 посібник.

З метою заохочення наукових досліджень у сфері архівознавства, археографії і документознавства Укрдержархівом проведено конкурс наукових праць імені Василя Веретенникова. Премію імені Василя Веретенникова у номінації “археографія, архівна евристика” за 2015 р. присуджено працівникам Держархіву Херсонської області за підготовку збірника документів “Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920”.

Фінансове забезпечення діяльності архівних установ

Загальний обсяг фінансування з Державного бюджету України Укрдержархіву та установ, що належать до сфери його управління, державних архівів областей та м. Києва в 2015 р. становив 161 243,4 тис. грн.

Видатки, передбачені у Державному бюджеті України на 2015 р. Укрдержархіву за програмою 3609000 “Державна архівна служба України” на загальну суму 104 284,0 тис. грн та програмою 3601700 “Збереження документів страхового фонду документації” на загальну суму 202,8 тис. грн спрямовувалися на забезпечення найнагальніших потреб установ, що належать до сфери управління Укрдержархіву.

Виділене фінансування не забезпечувало у повному обсязі вирішення першочергових проблем життєдіяльності державних архівних установ та спеціальних установ СФД, зокрема, здійснення заходів з охорони архівних приміщень та комунальних послуг.

З метою недопущення кредиторської заборгованості за комунальні послуги та послуги охорони здійснювався перерозподіл бюджетних асигнувань між іншими видатками, з урахуванням можливої економії, в межах загального обсягу бюджетних призначень розпорядників бюджетних коштів та збільшувався обсяг коштів, що спрямовувався на оплату охорони та комунальних послуг, за рахунок власних надходжень до спеціального фонду державного бюджету.

На фінансування держархівів областей та м. Києва у Державному бюджеті було передбачено видатки по загальному фонду на суму – 62 491 тис. грн, фактично спрямовано 61 809,4 тис. грн. Із них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) становили 52 970,2 тис. грн, на оплату комунальних послуг – 6 117,7 тис. грн, на інші поточні видатки – 2 721,5 тис. грн.

Додатковим джерелом фінансування центральних державних архівів та спеціальних установ СФД є кошти, отримані від надання платних послуг. Так, від надання платних послуг центральні державні архівні установи та спеціальні установи СФД отримали 10 209,7 тис. грн. Найактивніше у цьому напрямку працювали Північний РЦ СФД (1 815 тис. грн), Південно-східний РЦ СФД (1 746,3 тис. грн), Західний РЦ СФД (1 443,8 тис. грн).

Від надання платних послуг на спецрахунки держархівів областей та м. Києва надійшло 6 605,2 тис. грн. Найвагоміших результатів досягли держархіви Тернопільської (627,7 тис. грн), Хмельницької областей (595,2 тис. грн.) та м. Києва (593,7 тис. грн.). Недостатньо проводилася ця робота в держархівах Запорізької, Черкаської та Херсонської областей.

Кадрове забезпечення діяльності архівних установ

Робота щодо забезпечення стабільності кадрового складу, залучення і збереження кваліфікованих кадрів, підвищення професіоналізму трудових колективів постійно перебуває в центрі уваги керівництва Укрдержархіву та керівників установ галузі. Діяльність Укрдержархіву

спрямовувалася на практичну реалізацію завдань, визначених актами і дорученнями Президента України та Кабінету Міністрів України у сфері державної кадрової політики та здійснення контролю за їх виконанням, а також дотримання вимог антикорупційного законодавства.

Укомплектованість кадрами установ галузі становить 93,2%. Статус державних службовців мають 43% працівників галузі. Плинність кадрів становить 26%. Такий високий показник пояснюється проведенням у 2015 р. скорочення чисельності працівників державних архівних установ.

На виконання пункту 9 розділу III “Прикінцеві положення” Закону України від 28. 12. 2014 р. № 76-VIII “Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України” керівникам обласних та районних державних адміністрацій було дано доручення вжити заходів щодо скорочення чисельності працівників цих органів на 20 %.

Найбільшого скорочення зазнали: Держархів Львівської області, штатну чисельність якого скорочено з 67 до 47 працівників; Держархів Волинської області – з 54 до 43, Держархів Дніпропетровської області – з 55 до 45 працівників.

Зменшення штатної чисельності працівників архівних установ різко негативно позначилося на виконанні їх функцій і унеможливило виконання покладених на них Законом України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” завдань щодо забезпечення державного зберігання документів НАФ і своєчасного виконання соціально-правових та інших запитів громадян.

72 % фактичної чисельності працівників мають повну вищу освіту. Найчисельнішою залишається вікова група від 46 до 55 років, що становить 29 % від загальної кількості працюючих, а це – працівники з уже наявним професійним досвідом.

Працівникам створено відповідні умови для їх безперервного навчання, підвищення кваліфікації, професійного розвитку та службової кар’єри. Керівництвом підтримується навчання молодих фахівців в аспірантурі. Науковий ступінь мають 80 осіб (76 кандидатів наук та 4 доктори наук).

З метою популяризації архівної роботи, залучення молоді до роботи в архівних установах створювалися умови для проходження практики студентами вищих навчальних закладів та стажування. Організовувалися зустрічі керівництва архіву із випускниками шкіл та студентами вузів.

Кадрові призначення, формування складу державних службовців проводилися відкрито і прозоро, на конкурсній основі, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 169 “Про затвердження Порядку проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців” та з використанням кадрового резерву. Прак-

тикується ротація кадрів на місцях з урахуванням професійних і ділових якостей, результативності роботи. Укомплектування архівної галузі висококваліфікованими кадрами набуває першочергового значення.

Шановні колеги!

Минулий рік не був для нас простим, але як Ви почули з доповіді, з низки напрямків нам вдалося досягти вагомих результатів. Дякую Вам за виконану роботу. Впевнений, що в наступному році ми також виконаємо ті завдання, які перед нами ставить суспільство і держава.

Труднощів багато, але є й шляхи їх подолання. Тому я закликаю всіх вас, шановні колеги, об'єднати наші зусилля, підтримувати один одного, спільно розв'язувати проблеми, залишатися професіоналами і не втрачати оптимізму!

ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ

РІШЕННЯ КОЛЕГІЇ

24. 02. 2016

м. Київ

№ 1/1

Про підсумки роботи архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 році та основні завдання на 2016 рік

Розглянувши питання «Про підсумки роботи архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 році та основні завдання на 2016 рік», колегія відзначає, що Укрдержархівом, установами, що належать до сфери його управління, архівними установами у регіонах у цілому забезпечувалася реалізація державної політики у сфері архівної справи та страхового фонду документації (СФД).

Ключовим напрямком у діяльності архівних установ у звітному періоді було наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів, запровадження з цією метою сучасних інформаційних технологій, переведення в електронну форму довідкового апарату архівів та архівних документів.

На виконання Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» архівні установи здійснювали заходи щодо забезпечення доступу до документів репресивних органів.

З метою соціального захисту громадян за звітний період архівні установи виконали понад 260 тис. запитів соціально-правового характеру, на особистому прийомі керівництвом та працівниками столів довідок архівних установ прийнято майже 179 тис. звернень.

Читальні зали архівів відвідали понад 25 тис. користувачів.

Реалізовувався один із найважливіших напрямків роботи Укрдержархіву – збереження та примноження Національного архівного фонду (НАФ), як складової всесвітньої культурної спадщини, для формування національної самосвідомості українського народу.

Протягом року архівним установам вдалося вирішити низку питань щодо гарантованого збереження документів НАФ та матеріально-технічного забезпечення.

Зокрема, на будівництво нового приміщення Держархіву Тернопільської області у 2015 р. було виділено і освоєно 5 млн грн.

Держархівом Вінницької області було взято на баланс дві будівлі військового містечка площею 1380 м², що потребують капітального ремонту та облаштування.

У зв'язку з проведенням антитерористичної операції Держархів Донецької області тимчасово переміщено в м. Костянтинівка, а Держархів Луганської області – у м. Северодонецьк.

Поліпшено умови зберігання документів НАФ шляхом заміни або надання додаткових приміщень 47 архівним відділам райдержадміністрацій і міських рад. Відремонтовано частину площ у 59 архівних установах.

У 24 архівних установах встановлено або відремонтовано охоронну сигналізацію, у 28 – пожежну сигналізацію.

Встановлено системи кондиціювання та вентиляції повітря у 9 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад та відремонтовано такі системи у 4 архівних відділах.

Архівними установами відреставровано 238 тис. аркушів, відремонтовано понад 1 млн аркушів документів із паперовою основою, перевірено понад 2,5 млн справ та знайдено 233 справи, що перебували у розшуку.

Разом із тим, упродовж останніх років спостерігається поступове погіршення матеріально-технічного забезпечення державного зберігання документів НАФ.

Невирішеним залишається питання продовження реконструкції комплексу споруд центральних державних архівних установ України у м. Києві.

Не завершено облаштування будівлі «Закарпаткнига», переданої в оперативне управління Держархіву Закарпатської області, фінансування проекту будівництва спеціалізованої споруди для розміщення Держархіву Харківської області.

Повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у 9 державних архівах, сховища ще 17 державних архівів заповнені на 91–99%.

Близько 58% будівель державних архівів не забезпечені позавідомчою охороною, 25% будівель державних архівів – охоронною сигналізацією. В архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад цей показник складає 84% і 40% відповідно. Близько 30% архівосховищ державних архівів не оснащені системами вентиляції і кондиціювання повітря.

Невідкладного вирішення потребує питання збільшення обсягів страхового копіювання документів НАФ.

У 2015 р. на антикварному ринку виявлено у продажу документи, що належать до фондів Держархіву Житомирської області. Нині відкрито кримінальне провадження.

Під загрозою – збереженість близько 5,6 млн од. зб. документів НАФ, що залишилися в архівних установах анексованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також на тимчасово окупова-

них територіях Донецької та Луганської областей.

У звітному періоді здійснювалися дієві заходи щодо забезпечення якісного формування НАФ.

На постійне зберігання надійшло 410 440 од. зб. документів, із них – 402 160 од. зб. управлінської документації, 3 679 од. зб. документів особового походження, 3 023 од. зб. науково-технічної документації, 1 578 од. зб. кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів.

Держархівами областей, архівними відділами райдержадміністрацій та міських рад проведено 58 оглядів стану діловодства та збереженості архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях.

ЦЕПК Укрдержархіву схвалено проекти переліків документів із строками зберігання документів, що створюються під час діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Служби зовнішньої розвідки України.

Разом із тим, у сфері формування НАФ залишається низка невирішених питань.

Станом на 01.01.2016 р. установами описано лише 68% документів НАФ, що може спричинити втрату документів НАФ та уповільнити поступовий перехід на електронний документообіг.

В архівних підрозділах юридичних осіб – джерел комплектування державних архівних установ, Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, галузевих державних архівів, архівних відділах міських рад понад встановлені роки зберігаються понад 2 млн 307 тис. од. зб. документів НАФ.

Через відсутність вільних площ не комплектуються документами державні архіви Львівської, Харківської, Чернівецької областей, міста Кисва.

Потребує законодавчого врегулювання порядок передавання на архівне зберігання виборчої документації.

Кількість діючих сьогодні трудових архівів є недостатньою для забезпечення зберігання документів, необхідних для соціального захисту громадян.

Наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом запровадження сучасних інформаційних технологій, нормативне врегулювання питань роботи з електронними документами та їх підготовки до передавання на архівне зберігання були одним із пріоритетів у діяльності Укрдержархіву у звітному періоді.

Здійснювалися заходи щодо впровадження «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 р. №1886/5.

Ці питання були одним із пріоритетних напрямків і наукових досліджень. Протягом року на основі аналізу метаданих розроблено Ви-

моги щодо структури та змісту метаданих електронного примірника опису справ постійного зберігання та обкладинки архівної електронної справи, що будуть використані архівними установами для забезпечення архівного зберігання та обліку електронних документів у відповідності до «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання».

Водночас залишається низьким рівень впровадження електронного документообігу відповідно до «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання в установах – джерелах формування НАФ».

Незадовільний стан матеріально-технічної бази у державних архівних установах, а також у багатьох установах – джерелах формування НАФ не дає змоги створити автоматизовані робочі місця архівістів для організації своєчасної та якісної роботи з передавання-приймання електронних документів на постійне зберігання.

У звітному періоді забезпечувалася реалізація державної політики у сфері створення та ефективного функціонування СФД.

Протягом 2015 р. затверджено 4 галузеві програми та доповнення до галузевих програм створення СФД; до страхового фонду документації України закладена документація на 942 вироби та об'єкти.

До бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів внесено відомості про 456 потенційно небезпечних об'єктів (ПНО), видано 598 актів закладення проектної (робочої) документації до страхового фонду документації України та оформлено 2 454 свідоцтва про реєстрацію ПНО.

У цілому спеціальними установами СФД передано на зберігання 822,7 тис. арк. ф. А4, що становить 95% від загального планового обсягу на 2015 р.

Протягом 2015 р. спеціальними установами СФД укладено та продовжено термін дії 687 договорів на виготовлення документів СФ на суму 8 млн 224,1 тис. грн. Загальний відсоток фактично отриманих коштів за договірною діяльністю за 2015 р. від планового обсягу фінансування на рік складає 76,1%.

Попри це, темпи створення та стан справ щодо забезпечення надійного зберігання документів СФД не відповідають потребам економіки і суспільства.

Відсоток реалізації галузевих програм (доповнень до програм) створення СФД з урахуванням Державної програми формування страхового фонду документації на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення на 2005–2020 рр. з початку їх реалізації складає лише 63,9%, регіональних – 55,9%.

Не здійснюються заходи щодо модернізації матеріально-технічної бази спеціальних установ СФД.

Не в повному обсязі виконаний план передавання на зберігання документів СФД за 2015 р. Південним, Північним, Південно-західним та Південно-східним регіональними центрами (РЦ) СФД через невиконання планового показника за Державною програмою.

Зазначене вище засвідчує, що реальний стан архівної справи та страхового фонду документації вимагає змін у стратегії розвитку та політиці управління галуззю, а також визначення пріоритетів діяльності Укрдержархіву у 2016 р., які повинні бути спрямовані на:

- всебічну підтримку та розвиток української ідентичності;
- збереження та примноження НАФ, як складової всесвітньої культурної спадщини, для формування національної самосвідомості українського народу;
- здійснення дієвого контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях із метою якісного формування НАФ;
- упровадження електронного документообігу;
- забезпечення ефективного функціонування державної системи страхового фонду документації.

Заслухавши та обговоривши доповідь заступника Голови, колегія відзначає, що темпи проведення реформ у галузі в 2015 р. були недостатніми, актуальні проблеми не знайшли свого вирішення, а стратегічні завдання Укрдержархіву повинні бути переглянуті відповідно до вимог сьогодення.

Враховуючи зазначене та з метою подолання проблем архівної справи, страхового фонду документації та забезпечення подальшого їх розвитку,

колегія вирішує:

1. Визнати діяльність архівних установ, наукових установ та спеціальних установ СФД у 2015 р. задовільною.
 2. Схвалити пріоритети у роботі Державної архівної служби України на 2016 р.
 3. Керівництву Укрдержархіву, керівникам його структурних підрозділів забезпечити:
 - виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»;Термін: протягом 2016 р.
 - виконання пріоритетних завдань Державної архівної служби України на 2016 р.;
- Термін: протягом 2016 р.
- підготовку проекту Указу Президента України про невідкладні заходи щодо збереження національних архівних цінностей України;

Термін: перше півріччя 2016 р.

– підготовку проекту Закону України «Про внесення змін до статті 55 Бюджетного кодексу України» щодо віднесення до захищених видатків бюджету оплати послуг з охорони архівних установ;

Термін: протягом 2016 р.

– організацію проведення ревізії з метою виявлення архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.;

Термін: до травня 2016 р.

– підготовку звернення до Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій щодо вирішення питання збереження штатної чисельності працівників державних архівів областей, архівних відділів райдержадміністрацій, міських рад.

Термін: до кінця травня 2016 р.

4. Керівникам державних архівних та наукових установ забезпечити:

– виконання Плану розвитку архівної справи на 2016 р.;

Термін: протягом 2016 р.

– виконання плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.;

Термін: протягом 2016 р.

– виконання плану заходів із підготовки та відзначення 25-ї річниці незалежності України;

Термін: протягом 2016 р.

– надійну експлуатацію архівних будівель і приміщень, систем їхнього життєзабезпечення, посилення охоронної і пожежної безпеки архівосховищ;

Термін: протягом 2016 р.

– обладнання архівосховищ системами вентиляції і кондиціонування повітря, дотримання температурно-вологісного, світлового та санітарно-гігієнічного режимів у архівосховищах;

Термін: протягом 2016 р.

– посилення контролю за наявністю, станом і рухом документів, виконання завдань Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів НАФ на 2009–2019 рр.;

Термін: протягом 2016 р.

– створення страхового фонду та фонду користування на документи НАФ, оцифрування описів;

Термін: протягом 2016 р.

– підготовку та своєчасне подання відповідних обґрунтованих бюджетних пропозицій;

Термін: до 01.08.2016 р.

– приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені роки;

Термін: протягом 2016 р.

– контроль за станом упорядкування архівних документів за встановлені законодавством строки їх зберігання в архівних підрозділах органів виконавчої влади для здійснення поступового переходу на електронний документообіг;

Термін: протягом 2016 р.

– контроль за станом діловодства, експертизою цінності та збереженістю архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях з метою якісного формування НАФ;

Термін: протягом 2016 р.

– контроль та надання консультативно-методичної допомоги підприємствам, установам та організаціям із питань впровадження нових нормативно-правових актів із питань діловодства та архівної справи;

Термін: протягом 2016 р.

– проведення анкетування юридичних осіб – джерел формування НАФ із метою вивчення стану впровадження в них електронного документообігу, наявності електронних документів та їх відповідності вимогам «Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання», затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 р. №1886/5;

Термін: до 15 квітня 2016 р.

– участь у Міжнародному конгресі архівів «Архіви, гармонія, дружелюбність: забезпечення культурної чуйності, справедливості і співробітництва в глобалізованому світі».

Термін: вересень 2016 р.

5. Директору Департаменту СФД Меленцю А. В. забезпечити:

– супровід внесення змін до Закону України «Про страховий фонд документації України»;

Термін: до затвердження.

– продовження заходів щодо визначення єдиного структурного підрозділу у складі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, відповідального за формування, ведення та використання обласного (регіонального) СФД;

Термін: I квартал 2016 р.

– проведення заходів із міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади щодо здійснення методичного керівництва з питань розроблення у 2016 р. галузевих, обласних (регіональних) програм та доповнень до діючих програм створення СФД.

Термін: протягом 2016 р.

6. Директорам спеціальних установ СФД забезпечити:

– безумовне виконання позицій Державної програми за номенклатурою виробів та обсягами документації відповідно до планів виготовлення та передавання на зберігання документів СФД на 2016 р.;

Термін: протягом 2016 р.

– безумовне виконання планів робіт РЦ СФД на 2016 р., планів робіт реалізації затверджених програм формування СФД на 2016 р., планів виготовлення та передавання на зберігання документів страхового фонду на I квартал 2016 р. за виробами і об'єктами та обсягами документації;

Термін: I квартал 2016 р.

– організацію розроблення та подання на затвердження планів виготовлення та передавання на зберігання документів СФД на II квартал 2016 р.;

Термін: до 10 березня 2016 р.

– затвердження місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування обласних (регіональних) програм створення СФД;

Термін: I квартал 2016 р.

7. Директорам архівних установ, спеціальних установ СФД та НДІ мікрографії забезпечити надходження коштів до спеціального фонду в обсягах, визначених кошторисом.

Термін: протягом 2016 р.

8. Директорам УНДІАСД, НДІ мікрографії забезпечити дотримання термінів подання та належної якості звітних матеріалів за темами Тематичного плану 2016 р.

Термін: протягом 2016 р.

9. Контроль за виконанням цього рішення покласти на заступників Голови відповідно до розподілу функціональних обов'язків.

**Голова Державної
архівної служби, голова колегії**

Т. І. Баранова

Секретар колегії

Г. В. Кіслова

УДК 340.134:[005.92:004.63](477)

О. В. ДЕНИСЕНКО*

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ З ЕЛЕКТРОННИМИ ДОКУМЕНТАМИ

Загальні організаційно-правові засади електронного документообігу, використання електронних документів та електронного цифрового підпису встановлюють Закони України “Про електронні документи та електронний документообіг”¹ та “Про електронний цифровий підпис”². Утім, жоден із цих законів не визначає технологічні аспекти організації електронного документообігу, а також створення, тривалого зберігання та використання електронних документів на підприємствах, в установах та організаціях (далі – установи) різних форм власності.

Протягом останніх років в Україні неодноразово розпочиналися спроби регламентувати процеси роботи з електронними документами. Проте в більшості випадків ця нормотворча діяльність обмежувалася складанням загальних вимог до окремих процесів електронного документообігу. Зокрема, наказом Міністерства юстиції України від 01.11.2012 № 1600/5 затверджено “Порядок роботи з електронними документами через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади з використанням електронного цифрового підпису”³. Однак цей документ встановлює лише загальні правила створення, відправлення, передавання, одержання, оброблення, використання та зберігання електронних документів та електронних копій паперових документів, на які накладено електронний цифровий підпис. І до того ж у досить вузькій сфері: дія Порядку поширюється на Секретаріат Кабінету Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади.

Звичайно, такий стан нормативно-методичного забезпечення роботи з електронними документами не міг задовольнити фахівців у сфері

* *Денисенко Олександр Володимирович* – заступник директора департаменту – начальник відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства та розвитку інформаційних технологій департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів Національного архівного фонду Державної архівної служби України.

діловодства, документознавства та архівної справи. Відтак першочергового значення набуло створення єдиного нормативно-правового акта, який регулював би всі процеси та визначав би всі аспекти електронного документотворення та документообігу.

Результатом спільної праці фахівців Державної архівної служби та Центрального державного електронного архіву України, науковців Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства став **“Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання”**⁴, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5 (далі – Порядок № 1886/5).

Цим же наказом затверджено ще 9 нормативно-правових актів, які доповнюють Порядок № 1886/5:

- “Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання”;
- “Вимоги до структури та змісту XML-схеми архівних електронних документів”;
- “Вимоги щодо найменування файлів електронних документів”;
- “Вимоги щодо найменування файлів електронних облікових документів”;
- “Вимоги щодо найменування файлів архівних електронних документів”;
- “Вимоги до структури та змісту XML-схеми електронного примірника описів справ постійного зберігання”;
- “Вимоги щодо найменування файлів електронних примірників описів справ постійного зберігання”;
- “Вимоги до структури та змісту XML-схеми обкладинок архівних електронних справ”;
- “Вимоги щодо найменування файлів обкладинок архівних електронних справ”.

Порядок № 1886/5 розрахований на державні органи, органи місцевого самоврядування і установи **всіх форм власності** та регламентує такі процеси:

- впровадження електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису;
- організація роботи з електронними документами в діловодстві;
- підготовка електронних документів до передавання на архівне зберігання.

Згідно з Порядком № 1886/5 установи, в яких впроваджено системи електронного документообігу, застосовують **електронний цифровий підпис з повним набором даних перевірки**, вимоги до якого визначено наказом Міністерства юстиції України та Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від

20.08.2012 № 1236/5/453 “Про затвердження вимог до форматів, структури та протоколів, що реалізуються у надійних засобах електронного цифрового підпису”.

“Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання” має таку **структуру**:

I Загальні положення.

II Підготовка та оформлення електронних документів.

III Організація електронного документообігу та виконання документів.

IV Систематизація та зберігання електронних документів у діловодстві.

V Підготовка справ до передавання на архівне зберігання.

VI Знищення електронних документів.

VII Особливості організації роботи з електронними документами в архіві установи.

VIII Підготовка електронних документів Національного архівного фонду до передавання на постійне зберігання.

IX Технічні вимоги до автоматизованого робочого місця працівника архіву установи.

У розділі I “Загальні положення” розкрито призначення Порядку № 1886/5, а також подано визначення використовуваних у ньому термінів.

Порядок № 1886/5 ґрунтується на низці **важливих базових положень**, на які мають спиратися в своїй діяльності служби діловодства (посадові особи, відповідальні за діловодство) в установах, де впроваджується електронний документообіг.

Зокрема, Порядком № 1886/5 передбачено єдиний підхід до роботи з документами незалежно від виду носія (паперовий, електронний).

Зауважимо, що Порядок № 1886/5 встановлює, що документи постійного та тривалого (понад 10 років) строків зберігання установи зобов'язані створювати у двох формах – **паперовій та електронній**. Адже нині не існує технологій та засобів, які стовідсотково забезпечували б збереженість важливих документів, створених лише в електронній формі.

З огляду на це кожна установа повинна погодити можливість створення документів із кадрових питань (особового складу) в електронній формі з відповідною державною архівною установою (державним архівом області, міста Києва, архівного відділу районної державної адміністрації) або архівним відділом міської ради.

Впровадження в діловодну практику положень Порядку № 1886/5 передбачає внесення змін та доповнень до власних інструкцій з діловодства установ.

Змін потребуватимуть усі розділи Інструкції з діловодства, а також інші документи, що регулюють окремі процеси документування

(положення про колегіальні органи, регламент колегії, правління, дирекції тощо). Це впливає з того, що практично усі технологічні та організаційні процеси роботи з електронними документами в установі та організації документообігу, визначені Порядком, будуть більшою чи меншою мірою відрізнятися від тих процесів, що регламентовані Інструкцією з діловодства. Це, зокрема, стосується положень щодо підготовки проектів документів, порядку їх руху, підписання, візування, затвердження, а також особливостей оформлення окремих реквізитів. Упровадження в установі повноцінного електронного документообігу, що відповідатиме вимогам законодавства про електронні документи, електронний документообіг, електронний цифровий підпис та Порядку, доповнить наявні у документуванні управлінської діяльності установи технологічні процеси, функції її служби діловодства та архіву новими. З'являються нові терміни та визначення, види документів, які до цього часу не застосувалися у практичній роботі під час організації діловодства.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади під час документування управлінської інформації та виконання дій з електронними документами, крім Порядку № 1886/5, керуються:

– “Типовою інструкцією з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади”, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1242;

– “Типовим порядком здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади”, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2004 № 1453;

– “Порядком надсилання електронною поштою службових документів”, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 № 733.

Інформаційна автоматизована система (ІАС) організації має забезпечувати можливість створення, опрацювання та використання документів як з електронними, так і з паперовими носіями, тобто, можливість організації та реалізації всіх етапів документообігу, а також оперативне зберігання документів у тій системі, в якій їх створено.

Захист інформації в ІАС забезпечують відповідно до вимог Закону України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах”⁵ та нормативно-правових актів у сфері захисту інформації.

Організацію роботи з електронними документами покладають на службу діловодства (канцелярію, відділ діловодства, загальний відділ тощо) або секретаря.

Технічний і програмний супровід електронного документообігу в організації покладають на відділ інформаційних технологій або фахівця відповідного профілю.

Організацію роботи з підготовки електронних документів до архівного зберігання, забезпечення збереженості архівних електронних документів та користування ними покладають на архівний підрозділ або особу, відповідальну архів.

У розділі II **“Підготовка та оформлення електронних документів”** висвітлено:

- вимоги до створення електронних документів;
- технологічні особливості оформлення реквізитів організаційно-розпорядчих електронних документів;
- правила зберігання електронних документів;
- склад реквізитів електронних документів;
- порядок створення електронних документів;
- правила конвертування електронних документів;
- порядок створення XML-документів.

Розділ III **“Організація електронного документообігу та виконання документів”** містить вимоги стосовно дотримання правил доставки електронних документів; здійснення технічної перевірки вхідних електронних документів та файлів XML-документів; створення електронних повідомлень про отримання/відхилення вхідних електронних документів.

У цьому розділі регламентовано й традиційні для загального діловодства процеси, з-поміж яких:

- попередній розгляд електронних документів;
- реєстрація електронних документів;
- організація проходження електронних документів та їх виконання;
- організація контролю за виконанням електронних документів;
- порядок надсилання вихідних електронних документів;
- ведення інформаційно-довідкової роботи з електронними документами.

Наведений перелік доповнює характеристика нового для діловодної практики процесу – повторного надсилання відхиленого вхідного електронного документа.

Розділ IV **“Систематизація та зберігання електронних документів у діловодстві”** висвітлює правила:

- зберігання електронних документів в організації;
- оформлення та підготовки електронних документів до оперативного зберігання;
- організації доступу до електронних документів;
- складання номенклатури справ;
- створення паперового примірника електронного документа;
- формування та оформлення електронних справ у підрозділах.

Розділ V **“Підготовка справ до передавання на архівне зберігання”** визначає порядок та регламентує:

- проведення експертизи цінності електронних документів;
- складання та оформлення описів справ;
- передавання справ в архів.

Розділ VI **“Знищення електронних документів”** містить настанови щодо складання та оформлення електронного акта про вилучення для знищення електронних документів, не внесених до Національного архівного фонду (далі – НАФ).

У розділі VII **“Особливості організації роботи з електронними документами в архіві установи”** викладено вимоги щодо складання та оформлення:

- річних розділів описів справ постійного зберігання;
- архівних електронних документів;
- архівних електронних справ;
- обкладинок архівних електронних справ;
- внутрішніх описів документів справ із паперовими примірниками електронних документів.

Важливим для працівників служб діловодства є розділ VIII **“Підготовка електронних документів Національного архівного фонду до передавання на постійне зберігання”**, де наведено правила передавання архівом установи архівних електронних справ до державних архівних установ та архівних відділів міських рад.

Щонайпильнішої уваги заслуговує розділ IX **“Технічні вимоги до автоматизованого робочого місця працівника архіву”**, адже тут, уперше в нормативно-правовому акті, визначено технічні вимоги до автоматизованого робочого місця (АРМ) працівника архіву.

Логічно доповнюють теоретичні розділи **додатки** до Порядку № 1886/5:

- порядок заповнення реквізитів реєстраційно-контрольної картки електронного документа;
- форма акта про конвертування електронних документів;
- форма акта про знищення конвертованих електронних документів;
- форма акта про внесення змін до XML-документів;
- ідентифікатори облікових електронних документів;
- форма звіту про технічну перевірку електронних документів;
- форма акта про знищення відхилених вхідних електронних документів
- форма журналу реєстрації відхилених вхідних електронних документів;
- форма електронного повідомлення про отримання вхідних електронних документів;

- форма електронного повідомлення про відхилення вхідних електронних документів;
- форма акта про знищення відхилених вихідних електронних документів;
- форма журналу реєстрації знищення відхилених вихідних електронних документів;
- форма опису структурного підрозділу;
- форма акта про вилучення для знищення електронних документів, не внесених до НАФ;
- форма опису справ постійного зберігання;
- форма обкладинки архівної електронної справи;
- форма внутрішнього опису документів справи;
- форма акта приймання-передавання документів юридичної особи на постійне зберігання.

Упровадження Порядку № 1886/5 у практику діяльності установ, що знаходяться у зоні комплектування державних архівів, є на сьогодні одним із важливих їх завдань, а також значним кроком уперед на шляху правового урегулювання питань організації електронного документообігу.

¹ Про електронний документ та електронний документообіг [Електронний ресурс] : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/851-15>. – Назва з екрана.

² Про електронний цифровий підпис [Електронний ресурс] : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 852-IV. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/852-15> – Назва з екрана.

³ Про затвердження Порядку роботи з електронними документами через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади з використанням електронного цифрового підпису [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від 01.11.2012 № 1600/5. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1854-12>. – Назва з екрана.

⁴ Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1421-14>. – Назва з екрана.

⁵ Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах [Електронний ресурс] : Закон України від 05 черв. 1994 р. № 80/94-ВР. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80/94>. – Назва з екрана.

УДК 930.25(477.65)

О. О. БАБЕНКО, В. П. КОЛЄЧКІН*

ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ – 90 РОКІВ

Висвітлено історію архівної справи на Кіровоградщині, започаткування Державного архіву Кіровоградської області, його діяльність та внесок у популяризацію документів з історії краю. Здійснено огляд найбільш інформативних фондів і документів архіву.

Ключові слова: архівна справа; історія Кіровограда; Державний архів Кіровоградської області; фонди; документи.

17 листопада 1925 р. рішенням Президії Зінов'євського окружного виконавчого комітету (м. Зінов'євськ, колишній повітовий центр – м. Єлисаветград) було створене окружне архівне управління¹. Завідувачем управління призначено Г. М. Павлюченка, який у 1925–1926 рр. був єдиним співробітником установи. У розпорядження управління було передано приміщення у будинку по вул. Великій Перспективній, який раніше належав купцю Остроухову². Сьогодні на місці цього будинку – кінотеатр “Зоряний”, який містяни старшого віку пам'ятають як “Комсомолец”.

У 1917 р. та 1920 р. були зроблені спроби створити архів та упорядкувати документи, що залишилися у місті від старих органів влади та громадських організацій, але цьому завадили громадянська війна та економічна розруха. Результатом стала втрата багатьох цінних документів з історії міста та повіту. У першу чергу, внаслідок зміни влади були знищені цінні архіви жандармського управління, поліцейських частин міста, повітового суду, земських суддів. Через це архівному управлінню довелося збирати документальну базу фактично з нуля. Незважаючи на те, що штат архівного управління складався лише із завідувача та архіваріуса, окрархів, загалом, упорався із завданням. Були укомплектовані фонди повітової земської управи, поштово-телеграфної контори, заводу швейних машин, комерційного та реального училищ, а

* *Бабенко Олег Олександрович* – директор Державного архіву Кіровоградської області;

Колєчкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

також особовий фонд міського землеміра, історика, археолога і громадського діяча П. З. Рябкова³.

З метою подальшого розширення документальної бази 29 листопада 1927 р. окрвиконком, правління спілки робітників освіти і окрархів звернулися до громадськості, зокрема, до вчителів округу із закликом відшукувати та зберігати історичні документи, а також допомогти окружному архівному управлінню у збиранні документів⁴. Також з 1927 р. документи почали систематично видавати користувачам до читального залу архіву.

Тоді ж було порушено питання про упорядкування та здавання в архів документів партійних і комсомольських організацій. У серпні 1928 р. Зінов'євський окружний комітет КП(б)У надіслав листа всім райкомам КП(б)У та ЛКСМУ, партійним та комсомольським осередкам із пропозицією передавати документи до архіву. У жовтні того ж року при окрархиві були створені партійна секція і таємно-політичний відділ⁵.

Зростання кількості документів вимагало розширення приміщення, в якому б вони зберігалися. Тому 13 травня 1928 р. управлінню надали нове приміщення у пров. Слуцького, буд. № 10. Був збільшений і штат працівників установи – тепер він складався із завідувача, архіваріуса, завідувача таємно-політичного відділу та охоронця. Відповідно й сам архів підпорядкували місцевому управлінню НКВС.

На червень 1930 р. в архівосховищі вже було зосереджено 620 фондів. Серед нагальних завдань Зінов'євського архіву того часу було пошук роботи з комплектування фондів, а також інструкторської роботи з архівної справи, особливо у районах округу. На архівне управління також покладалася організація експертизи цінності документів⁶.

У 1930 р., під час адміністративної реформи, Зінов'євський округ був ліквідований. Окружне архівне управління було перетворене у міське архівне управління, проте фактично воно продовжувало обслуговувати територію колишнього Зінов'євського округу.

Постановою Укрцентрархіву від 14 травня 1931 р. було запроваджено нову систему організації зберігання документів у державних архівах. Наголошувалося, що всі архівні установи повинні мати єдине архівосховище, в якому фонди мали розміщуватися за секціями для раціонального користування ними. Зінов'євське архівне управління швидко і чітко перебудувало свою роботу, що було відзначено постановою Укрцентрархіву від 25 червня 1931 р. і премією в 150 крб.⁷

У 1932 р. Зінов'євський район увійшов до складу Одеської області. Відповідно на місці окружного архівного управління у березні 1932 р. був створений Зінов'євський державний історичний архів, який підпорядкувався Одеському обласному архівному управлінню. В архіві на той час працювали директор, завідувач партійної секції, науковий співробітник, 2 асистенти, 2 архівних техніки і прибиральниця⁸.

У грудні 1934 р. м. Зінов'євськ було перейменовано у м. Кірово. Таким чином, Зінов'євський державний історичний архів перейменовано в Кіровський державний історичний архів. На той час у Кіровському державному історичному архіві було сконцентровано 1669 документальних фондів, бібліотека містила 4415 книг та 23615 примірників газет⁹.

У 1939 р., у зв'язку зі створенням Кіровоградської області, Кіровський державний історичний архів був реорганізований у Кіровоградський обласний державний архів. Одночасно було створено архівний відділ УВС у Кіровоградській області, на який покладалося керівництво архівною справою¹⁰.

22 червня 1941 р. розпочалася радянсько-нацистська війна. Вже у липні 1941 р. було ухвалено рішення про евакуацію документів облдержархіву, а також документів партійних та державних установ до східних районів РСФРР. Частина фондів у супроводі 6 архівних працівників була перевезена до м. Балашова Саратовської області, а згодом – до м. Шадринська Челябінської області. Передусім, це – документи таємного відділу, дореволюційні фонди, документи періоду громадянської війни¹¹.

Однак значна кількість документів через евакуаційний безлад залишилася у м. Кіровограді. Завідувачки партійного і державного архівів Диковська і Белінська спробували організувати знищення документів вогнем. Керівники міських заводів і бані, де були печі, відмовили у допомозі, а “продуктивність” груб у приміщенні архіву виявилася надто низькою – теки з паперами горіли довго і неохоче. Тому спалити всі документи не вдалося. Через це виникла ідея просто залити документи водою у підвалі. Підвал виявився затісним, тож планувалося заливати документи й безпосередньо в сховищі. Проте скоро й води у водогоні не стало. Завдяки цим обставинам значна частина фондів дочекалася окупантів.

Нацистська влада на базі облдержархіву створила обласне й міське архівні управління. Та зберігання документів, їх охорона були налагоджені вкрай погано. Цінні документи розкрадалися й безслідно зникали. Причиною безладу була відсутність в окупантів обліково-довідкового апарату. Також, як і під час паперового голоду 1920-х років, архівні документи повторно використовувалися окупаційними та допоміжними українськими організаціями для ведення власного діловодства.

При відступі нацисти також знищили значну кількість документів, а решта була безладно розкидана по архівосховищу разом із завезеними сюди документами міського архіву.

8 січня 1944 р. було визволено обласний центр, і вже наступного дня архівний відділ УВС у Кіровоградській області поновив свою роботу. Архівісти зібрали та упорядкували залишки старих документів, а також прийняли на постійне зберігання нові документи від установ, організацій і підприємств, які діяли в період нацистської окупації. Вна-

слідок наполегливої роботи та допомоги громадськості було зібрано документи гебітскомісаріатів, комендатур, поліції, управ, громадських дворів¹².

У результаті великої роботи до 1 січня 1945 р. в архіві було відновлено та створено 1785 фондів, 434953 од. зб. У наступні роки діяльність обласного архіву полягала, головним чином, в упорядкуванні та описуванні документів¹³.

У 1958 р. архів знову отримав назву “Кіровоградський обласний державний архів”. На цей час виникла потреба провести перевіряння наявності документів у фондах архіву. Причиною було те, що у повсякденний час до архівосховища потрапило багато документів тимчасового строку зберігання, відтак спостерігалися випадки неправильного фондування документів, штучного дроблення фондів. У результаті проведеної роботи було складено списки установ, організацій та підприємств, документи яких мав приймати на постійне зберігання Кіровоградський обласний державний архів¹⁴.

У 1960 р. архівні установи були передані із системи МВС УРСР у підпорядкування новоствореного Архівного управління при Раді Міністрів республіки. Відповідний відділ був створений і при облвиконкомі. Йому був підпорядкований центральний архів області¹⁵. На цей час в архіві було зосереджено 6303 фонди, 375161 од. зб. У цьому ж році тут було створено фотовідділ, і за період з 1960 р. до 1963 р. до архіву надійшли перші фотодокументи від управління будівництва Кременчуцької ГЕС, заводу “Червона Зірка”, редакції газети “Кіровоградська правда”, обласної телестудії¹⁶.

Відповідно до вказівок зі столиці співробітники архіву повинні були провадити дослідницьку та популяризаторську роботу серед широких мас населення, ознайомлюючи їх з історією рідного міста, республіки, союзної держави. Протягом 1960-х років співробітники архіву взяли участь в організації понад 20 радіо- і телепередач, 30 виставок, виступили з більш ніж 200 лекціями в інститутах, технікумах, на підприємствах, виборчих дільницях. З 1965 р. архівісти облдержархіву брали активну участь у підготовці тому про Кіровоградську область до фундаментального видання “Історія міст і сіл Української РСР”¹⁷.

У 1972 р. наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР Кіровоградський обласний державний архів було віднесено до архівів II групи, і у зв’язку з цим його штат збільшився до 21 одиниці. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. Кіровоградський обласний державний архів був перейменований на Державний архів Кіровоградської області¹⁸.

У зв’язку зі збільшенням фондів архіву у 1975 р. розпочалося будівництво нового 9-поверхового архівного корпусу. У 1983 р. архів перейшов до нової будівлі, що потребувало збільшення штату. У 1984 р. був затверджений новий штатний розпис на 47 працівників¹⁹. Того ж

року на зберігання було прийнято 61195 од. різноманітних документів від закладів, підприємств та установ, 20 од. кінодокументів, 500 од. фотодокументів, 10 од. фонодокументів²⁰.

Нарикінці 1980-х–на початку 1990-х років розпочалася динамічна перебудова суспільства. На архівній справі це відобразилося, головним чином, через масове розсекречення архівних документів. Кіровоградський обласний архів за 1991–1995 рр. розсекретив 82 фонди та 6810 од. зб.²¹ Крім того, на зберігання до обласного архіву було передано 29944 од. зб. документів архіву Кіровоградського обкому Комуністичної партії України, більше 38 тис. архівно-слідчих справ на громадян, репресованих у 1920–1950-х роках та близько 14 тис. фільтраційних справ на громадян – жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини та її сателітів²².

Станом на 1 січня 2016 р. колекція обласного архіву налічує близько 1 млн 323 тис. 119 документів з паперовим носієм, об'єднаних у 8241 фонд; 218 од. науково-технічної документації; 259 кінодокументів, 67 відеодокументів та 291 аудіодокументів, більш ніж 23,5 тис. фотодокументів; близько 14 тис. книг та брошур, 653 комплектів журналів, 7141 підшивок газет, 4458 листівок і плакатів²³.

Практично вся історія міста та краю з 1759 р до 2016 р. знайшла відображення у фондах та колекціях обласного архіву. Насамперед, це стосується історії заселення нашого краю. Численні документи відображають розбудову міста Єлисаветград на місці старої фортеці, заселення краю, виникнення численних сіл, хуторів, містечок, переселення до Єлисаветградщини українців, росіян, молдаван, сербів, албанців, болгар, німців, євреїв та представників інших народностей, які переходили на цілинні землі, окультурюючи їх власною працею, перетворюючи засушливий степ на квітучі міста і села.

Унікальними пам'ятками, про які згадується у документах архіву ХІХ–ХХ ст., є численні маєтки та садиби, економії та селянські господарства. Безумовно, вони поступаються розмірами, давниною та багатством архітектури відомим пам'яткам садово-паркового мистецтва та архітектури інших регіонів Правобережної України, проте саме їх створення є свідченням освоєння безводного степу працюючими людьми. Ландшафтні парки в Онуфріївці та “Веселі Боковеньки” назавжди залишаться своєрідним символом людських звершень та пам'ятниками натхненним ентузіастам своєї справи, які зробили практично неможливе – акліматизували рідкісні рослини зі всього світу у степовій зоні, що її незадовго до того вважали ледве придатною для землеробства й зовсім непридатною для розвитку лісового господарства.

Вражаючою є підбірка документів, що відображає життя та розвиток м. Єлисаветград. Насамперед, це стосується документів земських начальників і, особливо, документів Повітового земського зібрання та

земської управи. У цих документах – уся історія міста, що поступово перетворювалося із забутої провінційної фортеці, яка так і не змогла повністю розкрити свій військовий потенціал, на своєрідний “Маленький Париж”, що дав Україні першу українську національну професійну театральну трупу, яка невдовзі здобула надзвичайну популярність практично у всій імперії. З Єлисаветградом залишилися назавжди пов’язаними імена М. Кропивницького та І. Тобілевича (Карпенка-Карого), що народилися, зростали творчо й особистісно.

Численні текстові та фотодокументи, що зберігаються у Держархіві Кіровоградської області, стосуються архітектури обласного центру, що формувала урбаністичне обличчя міста протягом XIX–XX ст.

Фонди декількох промислових підприємств, зокрема, заводів Ельворті та Яскульського, зберігають відомості не тільки про розвиток промислового виробництва у місті, але й про рівень життя населення у новий та новітній час, дозволяють зазирнути у минуле з погляду звичайної людини.

Також документальні фонди архіву дають можливість відслідкувати радянську модернізацію промисловості міста, району та області, яка може і не була достатньо масштабною, проте постійно робила свій внесок у поступове зростання добробуту пересічного обивателя.

Фонди архіву області містять багато документів, що свідчать про високий рівень місцевих закладів освіти. Цінними є фонди Єлисаветградського реального училища, Єлисаветградських чоловічої та жіночої гімназій, що виховали для України і світу таких достатньо відомих діячів, як-от: письменник, художник та політичний діяч Володимир Винниченко, брати Шульгіни, академік Георгій Проскура, фізик-теоретик Ігор Тамм, інженер-конструктор Георгій Лангемак, гірничий інженер Мартін Шимановський, український меценат Євген Чикаленко, театральні діячі Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра, майстри красного письменства XX ст. Євген Маланюк, Юрій Яновський, Арсеній Тарковський, Ярослав Івашкевич, Міхал Хороманський, Амінодав Шполянський, білоруський драматург Ригор Кобець, музичні діячі Генріх Нейгауз, Фелікс Блуменфельд, Кароль Шимановський, інженер та етнограф Михайло Васильєв та багато інших. Фонди комерційного училища та Зінов’євського інституту соціального виховання відображають життя та творчість науковця і педагога, учня О. Потебні професора В. І. Харцієва.

Фонди та колекції Держархіву Кіровоградської обл. дозволяють виконувати наукові та прикладні дослідження з будь-якої тематики, пов’язаної з історичною, економічною, літературною тощо регіоналістикою. Тут, наприклад, є і документи з історії благодійних інституцій на теренах нашого краю у XIX ст., і відомості про важку долю числен-

них хвиль переселенців, які переїжджали до нашого регіону у часи глобальних катастроф на зразок світових воєн або масштабних соціальних експериментів ХХ ст.

Також документи архіву дають можливість висвітлювати долю Єлисаветградщини у період визвольних змагань 1917–1921 рр., ставлення місцевої громади до змін влади в Україні, діяльність органів місцевого самоврядування серед розбурханого моря анархії періоду громадянської війни, селянських республік, політичного бандитизму всіх політичних спектрів.

В архіві можна віднайти інформацію про стан коренізації та українізації 1920-х років, становлення та згорання нової економічної політики 1920-х років, колективізації 1920–1930-х років, голодоморів ХХ ст., політичних репресій 1930-х і 1940-х років, життя Кіровоградщини під час Другої світової війни 1939–1945 рр., нацистської окупації 1941–1944 рр., визволення краю та повоєнної відбудови.

Фонди архіву детально відобразили повоєнне життя міста та області, суспільні зміни у СРСР, поступовий розквіт та кризу радянського політичного режиму, початок боротьби в області за відновлення української державності та життя міста у період існування незалежної України.

Сьогодні Держархів Кіровоградської обл. є не просто органом державної влади – структурним підрозділом обласної державної адміністрації, на який покладено виконання функцій держави у галузі архівної справи та діловодства, а саме: формування, збереження та використання документів Національного архівного фонду в краї, а й багатопрофільною установою, що надає послуги держави громадянам, є, водночас, своєрідною науково-дослідницькою інституцією й виставковим центром, виробничим майданчиком й організацією з експлуатації споруд, центром громадської активності краєзнавців і пам'яткоохоронців області, вся діяльність якої спрямована на утвердження й розбудову модерної Української держави.

Слід зазначити, що колектив Держархіву Кіровоградської обл., передусім, активно продовжує творчий процес ознайомлення громадськості з найбільш цікавими сторінками історії краю через: численні стаціонарні виставки та онлайн-добірки документів з різноманітної тематики; популярні й просвітницькі теле- та радіопередачі; публікації статей та дописів у місцевих ЗМІ та загальноукраїнських фахових виданнях; підготовку й видання тематичних збірників документів і матеріалів, науково-популярних брошур, одноосібних і колективних монографій; проведення на своїй базі обласних науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій та засідань “круглого столу”, участі у наукових і просвітницьких заходах у Кіровограді та інших регіонах України. У 2014 р. Держархів Кіровоградської області та обласна ор-

ганізація Національної спілки краєзнавців України заснували продовжуване видання “Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України”. У світ уже вийшло чотири випуски збірника.

¹ Державний архів Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської обл.), ф. Р-250, оп. 1, спр. 417, арк. 177.

² Там само, ф. Р-833, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

³ Там само, спр. 13, арк. 15.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 67–68.

⁵ Там само, спр. 18, арк. 24, 27.

⁶ Там само, спр. 43, арк. 82–83.

⁷ Там само, спр. 68, арк. 56.

⁸ Там само, спр. 87, арк. 5, 5зв.

⁹ Там само, оп. 4, спр. 26, арк. 7, 8.

¹⁰ Там само, спр. 68, арк. 1.

¹¹ Там само, ф. Р-5069, оп. 1, спр. 103, арк. 56.

¹² Там само, ф. Р-833, оп. 6, спр. 2, арк. 10–12, 35–36.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 17, арк. 1–4.

¹⁴ Там само, оп. 3, спр. 723, арк. 45.

¹⁵ Там само, ф. Р-2860, оп. 1, спр. 2622, арк. 234.

¹⁶ Там само, ф. Р-833, оп. 3, спр. 723, арк. 40.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 151, арк. 2–23, 26; спр. 223, арк. 1–12, 18.

¹⁸ Там само, спр. 504, арк. 66.

¹⁹ Там само, спр. 588, арк. 27–29.

²⁰ Там само, спр. 614, арк. 12–23, 27.

²¹ Там само, спр. 744, арк. 5–9.

²² Там само, спр. 806, арк. 10.

²³ Зведений річний звіт про виконання плану розвитку архівної справи архівними установами Кіровоградської області за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/dakiro-f.php>. – Назва з екрана.

There is outlined the history of archival affairs on Kirovohrad Region, the establishment of the State Archives of Kirovohrad Region; its activity and contribution to the popularization of documents on the history of the region. There is done an overview of the most informative collections and document of archives

Key words: the archival affairs; Kirovohrad history; State Archives of Kirovohrad Region; the collections; the documents.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:[377.36:33](477.51)

Р. Б. ВОРОБЕЙ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ТРИКЛАСНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ШКОЛИ (1903–1919 рр.)

Здійснено огляд архівних документів, які розповідають про діяльність Чернігівської міської трикласної торговельної школи, а саме: про склад учнів, педагогів, термін навчання, зміст навчальної програми, правила навчання та поведінки у школі, джерела фінансування.

Ключові слова: Чернігівська міська трикласна торговельна школа; учні; викладачі; класи; Міністерство торгівлі і промисловості; міська управа.

Чернігівська міська трикласна торговельна школа була заснована наприкінці XIX ст. надвірним радником, учителем Костянтином Дем'яновичем Пухтинським, про що свідчить запис за 1902 р. у його формулярному списку. Тут зазначено, що 27 серпня 1897 р., згідно з рішенням Міністерства фінансів по Департаменту торгівлі і мануфактур від 2 серпня 1897 р. № 23715, йому було надано дозвіл заснувати торгові класи його ж імені у місті Чернігові¹. Окрім цього запису, у формулярному списку знаходимо інформацію щодо надання за розпорядженням міністра фінансів на потреби школи по 300 рублів у 1899, 1900 та 1901 роках.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається архівний фонд “Чернігівська міська трикласна торговельна школа”, за документами якого можна скласти певне уявлення про діяльність цього навчального закладу.

Школа функціонувала на підставі Статуту, затвердженого Міністерством фінансів 1 листопада 1902 р. Навчальний процес розпочався у жовтні 1903 р. Трирічний термін навчання включав такі етапи: підготовчий, перший, другий та третій класи. За кожне півріччя навчання учень сплачував по 15 руб. (тобто, за навчальний рік – 30 руб.), про що видавалася квитанція. Зауважимо, що серед архівних справ цього фонду збереглася книга запису приймання платні за право навчання за 1903–1916 рр., де записані прізвища учнів, номери квитанцій та суми сплачених ними коштів за кожне півріччя. Цей документ свідчить, що

* *Воробей Раїса Борисівна* – кандидат наук з державного управління, директор Державного архіву Чернігівської області.

у 1903/1904 навч. році у школі діяли два відділення підготовчого класу та перший клас. У підготовчий клас було прийнято 91 учня, до першого класу в цьому ж навчальному році було прийнято 46 учнів. Приблизно стільки ж учнів навчалися і в інші навчальні роки.

Фінансування потреб школи здійснювалося через навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості, про що свідчить запит відділу від 3 березня 1906 р. Запит вимагав надіслати звіт про надходження та видатки з утримання школи за 1903–1906 рр. з пояснювальною запискою, а також проект кошторису на її утримання на 1907 р., указавши при цьому, чи необхідна для подальшого існування школи урядова субсидія і в якому розмірі².

У звіті, підготовленому школою, зазначалося, що джерелами надходження коштів для утримання школи є: щорічна субсидія Міністерства фінансів та Міністерства торгівлі і промисловості у розмірі 4000 руб. (39,09%); збір платні за навчання (45,39%); виплати з боку міського громадського управління. Інші статті прибутку: збір із промислових свідоцтв, виплати міщанського товариства, товариства прикажчиків та повітової земської управи загалом склали невеликий відсоток (7,66%). Пожертви приватних осіб також були незначними в загальній сумі надходжень (2,88%).

Участь міста в утриманні школи полягала в тому, що до побудови власної шкільної споруди міська управа щорічно надавала школі безкоштовні приміщення у різних училищних будинках, що належали місту. Цей внесок міста, якщо брати до уваги розміри площ, що їх займала школа, складав приблизно по 1000 руб. щорічно.

У 1905 р. міська управа, відповідно до постанови міської думи, розпочала будівництво школи, яке було завершено у 1906 р. Загалом, як зазначалося у звіті, за 1903–1906 рр. місто витратило на школу більше 32 тис. руб.³

Витрати на навчальні посібники, кабінети та бібліотеку протягом 1903–1905 рр. були незначними, проте у 1906 р. вони склали досить велику суму – 1100 руб. Це пояснюється тим, що з переведенням школи у власне приміщення необхідні були додаткові кошти для обладнання кабінетів, музею товарознавства та укомплектування бібліотеки.

Щодо планування фінансових витрат на утримання школи на 1907 р., то у пояснювальній записці зазначено, що школа потребує збільшення субсидії Міністерства торгівлі і промисловості, оскільки місто більше не може виділяти значні кошти на її утримання. Загальна сума всіх необхідних витрат складала 13 тис. 175 руб. Окрім того, необхідно було передбачити певну суму на будівництво квартири для інспектора.

Попечительська рада школи звернулася до навчального відділу з проханням щодо клопотання перед міністром про щорічне виділення

Міністерством торгівлі і промисловості субсидії у розмірі 5 тис. руб., а також надання одноразової виплати у розмірі 15 тис. руб. для погашення боргу з позики, яку було взято на будівництво школи⁴.

Стосовно організації та змісту навчального процесу, то цікаву і змістовну інформацію знаходимо в архівній справі “Общая ведомость об учениках Городской 3-х классной школы за 1903–1904 учебный год”. Так, у цьому журналі обліку успішності, крім оцінок з дисциплін, що викладалися, містяться також відомості про самих учнів, а саме: час вступу до школи, вік, станове походження, віросповідання, ступінь підготовки. Проаналізуємо за цими параметрами інформацію про учнів двох відділень підготовчого класу школи. Дата вступу до школи всіх учнів – 5 жовтня 1903 р. Вік учнів двох відділень (у першому – 45 осіб, у другому – 46) – від 10 до 17 років: 10 років – 2 учні, 11 років – 17, 12 років – 24, 13 років – 25, 14 років – 12, 15 років – 8, 16 років – 1, 17 років – 1. Щодо станового походження, то серед учнів двох відділень були: дворянського походження – 3 особи, міщанського – 60, селянського – 6, купецького – 5, з чиновників – 5, з козаків – 7, з духовенства – 2, військового походження – 3. Отже, переважна більшість учнів була міщанського походження. Що стосується віросповідання учнів школи, то з 91 особи двох підготовчих відділень 54 були іудейського віросповідання, 35 – православного та по одній особі відповідно католицької і лютеранської віри.

На підготовчому відділенні викладалися такі дисципліни: Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, географія, історія і каліграфія. З першого класу до цих предметів додавалися бухгалтерія, товарознавство та німецька мова. У другому класі вивчали ще фізику та дисципліну “комерція”.

Поведінка учнів оцінювалася за п’ятибальною шкалою. Характерно, що при відмінній поведінці учнів двох підготовчих відділень 1903/1904 навч. року оцінки з основних дисциплін, як правило, були досить низькими, і наприкінці навчального року не всі учні переводилися у перший клас: частина з них залишалася на повторний курс, а частина навіть відраховувалася⁵.

Усі ці відомості фіксувалися у журналах постанов педагогічного комітету школи. Так, на засіданні комітету від 30 травня 1904 р. (протокол № 6) було оголошено списки всіх учнів, переведених відповідно до першого і другого класів, а також тих, хто мав перескладати іспити та залишених на другий рік. Отже, у 1903/1904 навч. році було переведено з підготовчих відділень до першого класу 56 учнів, до другого класу – 26; мали перескладати іспити 24 учні; залишені на повторний курс у підготовчих класах 19, у першому класі – 5 учнів⁶.

Заняття у школі починалися о 9 год. ранку, закінчувалися о 14 год. 30 хв., кожного дня викладалося по п’ять уроків. Урок тривав 50 хв., велика перерва – 40 хв.⁷

На початку діяльності школи у 1903/1904 навч. році викладацький та обслуговуючий персонал школи складався з 7 осіб: інспектор К. Д. Пухтинський; законоучитель С. Х. Білопольський; викладачі А. В. Верзілов, М. Ф. Мглінець, Д. М. Іванов, І. Г. Шайдицький та швейцар Пінчук (М. Ф. Мглінець та Д. М. Іванов за сумісництвом працювали у школі наглядачами)⁸.

Призначення кандидатур викладачів торговельної школи проходило погодження у відповідних інстанціях. Так, наприклад, письмову згоду на призначення священослужителя Стефана Білопольського на посаду законоучителя надало Чернігівське єпархіальне управління⁹, а дозвіл Івану Шайдицькому на викладання в школі бухгалтерії та комерційної кореспонденції був наданий навчальним відділом Міністерства торгівлі та промисловості¹⁰.

Аналізуючи звіт школи за 1905/1906 навч. рік, варто підкреслити, що її популярність зростала – відкрилися додаткові паралельні класи на підготовчому відділенні та у другому класі. Відбулися зміни і у викладацькому складі школи – на службу були прийняті ще чотири викладачі: Л. Ю. Марченко, Л. Р. Френонт, С. А. Цимбал, Д. П. Яворський та два лікарі: М. М. Яценко-Хмелевський та А. М. Утєвський¹¹.

У звіті наголошувалося на тому, що школа має на меті готувати для суспільства не вузькопрофільних, а всебічно і гармонійно розвинених спеціалістів. Планувалося "... развитие трех начал души: истины, добра и красоты. Это [...] составляет главную цель всякой школы, а следовательно и торговой, и для достижения этой цели учебно-воспитательный материал располагается по классам школы таким образом, чтобы все стороны души учащихся находили в предлагаемых знаниях достаточную пищу для их развития"¹². Можливо, саме це підштовхнуло Чернігівську міську управу у жовтні 1905 р. звернутися до керівників навчальних закладів міста з пропозицією щодо створення шкільних музеїв та бібліотек¹³. При цьому допускалися варіанти створення об'єднаних бібліотек та музеїв для декількох навчальних закладів.

13 жовтня 1905 р. на загальних зборах учнів Чернігівської міської трикласної торговельної школи було прийнято рішення реорганізувати школу у середньонавчальний заклад, розширивши програму та додавши четвертий клас¹⁴.

Міністерство торгівлі і промисловості постійно надавало комерційним навчальним закладам різноманітні рекомендації щодо організації навчального процесу. Наприклад, зверталася увага на те, щоб під час уроків усі учні класу брали активну участь у навчальному процесі. Неабияку увагу приділялося виробленню в учнів навичок чітко і зрозуміло викладати свої думки¹⁵.

Окрім цього, навчальний відділ міністерства 20 жовтня 1906 р. звернувся до керівників підлеглих навчальних закладів з вимогою щодо недопущення посадових осіб, які служать у державних установах, до

участі в партіях, що намагаються знищити чинний державний лад. У зверненні говориться, що старанне підтримання “государевої волі” та добросовісне виконання своїх службових обов’язків є справою честі для службовців урядових установ, отже, заняття політикою не повинно ні в чому заважати їх сумлінному виконанню. Ще більше застереження висловлювалося щодо участі чиновників у політичних спілках – організації, що переслідували власні цілі, часто ворожі державі¹⁶.

Як уже зазначалося, при школі діяла попечительська рада, яка приймала рішення з особливо важливих, стратегічних питань її діяльності. Про серйозний підхід до роботи ради з боку місцевої влади свідчать факти обрання її членів на засіданнях Чернігівської міської управи. Так, 16 лютого 1908 р. управа повідомила листом попечительську раду школи про обрання шляхом голосування її членами В. П. Демидовича та Я. П. Огієвського-Охотського, на що губернатор дав свою згоду¹⁷. Кандидатуру голови попечительської ради затверджувало відділення особового складу Міністерства торгівлі і промисловості. Серед документів фонду знаходимо лист від 26 травня 1909 р. про призначення головою ради П. Сокальського¹⁸.

Звертали увагу і на матеріальний стан учнів: розглядалися питання надання стипендій учням із багатодітних родин, а також учням, які відзначилися старанням у навчанні¹⁹.

Цікава інформація міститься в документах школи за 1918 р. (за рік до її ліквідації): департамент професійної освіти Міністерства народної освіти УНР листом від 4 квітня 1918 р. звернувся до всіх професійних і технічних шкіл, земських та міських самоврядувань із проханням про заповнення анкети щодо сучасного стану установ. Наводимо відповіді школи на запитання анкети. Документ публікується мовою оригіналу зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей.

Запитання	Відповідь
Назва школи: (вища, середня, нижча, урядова, земська, міська, громадська, приватна, хлопчача, дівоча, мішана, технічна, комерційна, реміснична та ін.)	Чернігівська міська 3 класна торговельна школа, мішана
Адреса школи:	м. Чернігів, Гонча вул., власний будинок
На які гроші удержується: (земські, міські, громадські, приватні і т.п.)	Державні: от М.Т. та Пр. 3000 крб. Повітового земства 200 крб. Міського Куп. Т-ва 500 крб. Міського самоурядування (Дума) – 3500 крб. Плата за ученє – 4000 крб.

Скільки клас: (загальної освіти і спеціальної)	Клас 3 та 1 приготувальний. Загальна освіта – всі класи, Спеціальна – 2 та 3 класи
Чи є паралельні класи і скільки	Нема
Чи є які додаткові курси, або вечірні класи і на скільки учнів	Нема
Коли заснована школа (коли і на засаді чого переходила в інші типи)	перша дата заснування – 6 жовтня 1903 року Школа не переходила в інші типи
Чи виконаний обіжник (циркуляр) № 1316, датований 12/X 1917 року, Про Українізацію школи, а як ні, то чому?	Обіжника № 1316 школі не прислано, почато Українізацію підготовительної класи
Адміністрація, педагоги і учні: 1. Список адміністрації та педагогів на 1 січня 1918 року 2. Показати, хто обрав (педагогічна Рада чи призначені міністерством) та коли 3. Кількість учнів на 1 січня 1918 р.	Інспектор школи К. Д. Пухтинський, призначений М. ф. 3 липня 1903 р.; Законоучитель Н. О. Могилевський, призначений 1 вересня 1907 р. М. Т. та Пр.; Ц. А. Грецова, призначена 16 квітня 1914 р.; Н. М. Андреева, призначена 1 жовтня 1914 р. Д. А. Дзюба, призначений 1 жовтня 1914 р.; І. М. Подоляко, призначений 1 жовтня 1914 р. (останні чотири особи призначені Міністерством торгівлі та промисловості) Учнів на 1 січня 1918 р. – 106 (100 хлопців та 6 дівчат) ²⁰ .

Школа була ліквідована згідно з декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України “О передаче всех учебных заведений в ведение отдела просвещения” від 25 січня 1919 р., хоч фактично вона працювала, як свідчать документи, до липня 1919 р. Серед документів, наприклад, збереглися листи повітового відділу народної освіти Чернігівського військово-революційного комітету про заборону викладати Закон Божий у школах повіту²¹, а також про підготовку та проведення святкування 1 травня у школах Радянської республіки²². Також зустрічаємо документ із вказівкою вилучити з бібліотеки школи книги такого змісту: “... патристического содержания (история царствования дома Романовых и т. д.); сочинения догматического-религиозного содержания; ярко тенденциозные произведения, не соответствующие духу новой трудовой школы”²³.

Таким чином, Чернігівська міська трикласна торговельна школа функціонувала загалом 16 років, підготувавши значну кількість спеціалістів торговельної справи. Зауважимо, що для такого навчального закладу викладацька програма була достатньо складною та різнобічною. Окрім точних дисциплін, значна увага приділялася гуманітарним, що зайвий раз підтверджує намагання викладачів виховати з кожного учня гармонійну особистість. Звичайно, не всі випускники школи знаходили своє місце в торговельній справі, для багатьох цей навчальний курс став стартовим для подальшого працевлаштування в інших галузях, а також кар'єрного зростання на службі в органах управління та місцевого самоврядування. В усякому разі, аналізуючи документи фонду школи, переконуємося в достатньо високому рівні викладання шкільних дисциплін та професійному підході до проведення виховної роботи в закладі, що свідчить про давні сталі традиції педагогічної діяльності на Чернігівщині.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 127, оп. 1, спр. 8826, арк. 521зв.

² Держархів Чернігівської обл., ф. 758, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

³ Там само, арк. 23–24зв.

⁴ Там само, арк. 27зв.

⁵ Там само, спр. 13, арк. 1–38.

⁶ Там само, спр. 19, арк. 7–8.

⁷ Там само, арк. 28зв.–29.

⁸ Там само, спр. 8, арк. 1–2.

⁹ Там само, спр. 9, арк. 19.

¹⁰ Там само, арк. 30.

¹¹ Там само, спр. 32, арк. 2зв.

¹² Там само, арк. 10зв.

¹³ Там само, спр. 30, арк. 3–4.

¹⁴ Там само, арк. 8.

¹⁵ Там само, спр. 26, арк. 5.

¹⁶ Там само, спр. 36, арк. 4–4зв.

¹⁷ Там само, спр. 58, арк. 3–3зв.

¹⁸ Там само, спр. 67, арк. 22.

¹⁹ Там само, спр. 70, арк. 12.

²⁰ Там само, спр. 166, арк. 2зв.–3.

²¹ Там само, спр. 174, арк. 23.

²² Там само, арк. 28.

²³ Там само, арк. 32.

There is done the examination of archival documents telling about the activities of Chernihiv City three-class trade schools, namely the composition of students, teachers, training period, the content of the curriculum, learning rules and behavior as well as the school funding sources.

Key words: Chernihiv City three-class trade school; the pupils; the teachers; classes; The Ministry of Trade and Industry; city government.

УДК 930.253:94(477)“1920/1939”

О. А. ГУМЕНЮК*

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
МОЛОДІЖНОГО РУХУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ В 1920–1939 рр.**

Основну увагу приділено архівним документам, що містять інформацію про молодіжний рух українських емігрантів у Європі. Аналізуються документи т. зв. “Празького архіву”, що зберігаються в центральних державних архівах України. Автор наголошує на застосуванні комплексного підходу при виявленні та дослідженні документів про діяльність українських емігрантських молодіжних організацій.

Ключові слова: архівні документи; українська еміграція; молодь; країни Європи.

Український молодіжний рух у країнах Європи розглядається дослідниками в контексті всієї міжвоєнної еміграції, відводячи молоді другорядну роль. Насправді українська молодь за кордоном становила потужну силу, здатну не тільки презентувати на міжнародному рівні здобутки свого народу, але разом із тим формувати новий тип нації.

Складовими українського молодіжного руху в Європі були колишні військові Армії Української Народної Республіки (УНР) та Української Галицької Армії (УГА), інтерновані в таборах Польщі та Чехословаччини, а також суттєву частку становили академічні емігранти (випускники середніх шкіл та гімназій, студенти, молоді науковці), тобто ті, хто не брав участі ні в Першій світовій війні, ні в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. У першій половині 1920-х років серед молоді переважали колишні військові, проте, вже наприкінці 1920-х–на початку 1930-х років основну масу молодих емігрантів представляли люди, не задіяні у військових та революційних подіях першої чверті ХХ ст., які залишили Батьківщину з огляду на політичні умови.

Країни Центрально-Східної Європи, насамперед, Чехословаччина, Польща, Німеччина, Австрія та вільне місто Данциг (сучасний Гданськ, Польща) стали найбільшими центрами концентрації українських емігрантів протягом 1920–1930-х років. Тут зосереджувалися військові, цивільні, політичні, наукові, освітні, культурні осередки українських мігрантів.

Найчисленнішою була колонія українців у міжвоєнній Чехословаччині (ЧСР). Причини цього полягали в доброму ставленні чехословацького уряду до емігрантів та непоганими, в порівнянні з іншими

* *Гуменюк Олена Анатоліївна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

європейськими країнами, матеріальними умовами українців у цій країні¹. Це дозволило нашим співвітчизникам проводити активну освітню, наукову, культурну діяльність у ЧСР, засновуючи не тільки численні товариства та організації, а й, навіть, вищі навчальні заклади.

Чехословаччина стала також важливим центром зародження та поширення українського молодіжного руху на еміграції. Варто зазначити, що молодіжні організації були засновані та діяли в усіх європейських країнах перебування української еміграції. Проте, найбільші координуючі осередки та союзи молодіжного руху все ж знаходилися в ЧСР. Так, тут протягом міжвоєнного періоду діяли Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС), Союз українського сокільства за кордоном та Союз українських пластунів-емігрантів у ЧСР. Таким чином, можна умовно виділити в молодіжному русі три основні складові: Пласт, студентство, сокільство.

Джерельну базу дослідження українського молодіжного руху у цій статті будемо розглядати, ґрунтуючись на документах центральних державних архівів України, а саме: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України), Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України) та Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Її основу становлять документи "Празького українського архіву", що зберігаються, головним чином, у ЦДАВО України. Основну частину цього комплексу складають документи з трьох українських архівних центрів у Празі: Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства, Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби України.

Найповніше український молодіжний рух розкривається через діяльність студентських організацій. Саме в Чехословаччині були сформовані та активно діяли студентські осередки українських емігрантів. У Музеї визвольної боротьби в Празі був створений окремий фонд "Архів українського студентства за кордоном". У цій колекції станом на 1937 р. відклалися документи 45 студентських організацій загальною кількістю 120 пакунків, у т. ч. документи Центрального союзу українського студентства, Академічної громади при Українській господарській академії в Подебрадах, Союзу українських студентських організацій Німеччини та Данцигу, Української академічної громади в Брні та ін.²

При заснуванні студентського архіву найбільшу активність виявили колишні студенти-емігранти, які свого часу доклали багато зусиль, розвиваючи студентський рух за кордоном. Так, серед когорти

найбільш видатних провідників молодіжного, а в подальшому і всього еміграційного руху, варто згадати: М. Тобілевича, Ф. Гай-Гаєвського, М. Антоновича, В. Орелецького³. Особливу цінність серед документів “студентського архіву” становили матеріали ЦЕСУСу, оскільки вони висвітлювали не тільки діяльність самої організації, але й містили відомості про інші українські студентські осередки в країнах Європи. Слід відзначити, що ці документи передавалися цілеспрямовано відповідно до спеціальної постанови, прийнятої на X-му з’їзді ЦЕСУСу: “уважати Музей визвольної боротьби України центральною архівною установою ЦЕСУСу і всіх об’єднаних у ньому організацій; допомагати Музеєві в його подальшому збиранні архівних і музейних матеріалів українського студентства”⁴.

До архівосховищ на території України документи “Празького українського архіву” надходили трьома великими “партіями”. Перше надходження з Праги, основу якого складала документи Українського історичного кабінету, було здійснено в 1945 р.⁵. Основна частина – фонди урядових установ на еміграції, вищих навчальних закладів, організацій, громад тощо були передані до Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАРЖ УРСР, нині – ЦДАВО України), частина – до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові (нині – ЦДІАЛ України)⁶.

Друга група документів надійшла вже 1958 р., її основу становила архівна збірка Музею визвольної боротьби в Празі. Вони були долучені до попереднього надходження в ЦДАРЖ УРСР⁷. На постійне зберігання до Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР (нині – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного) надійшли понад 30 фотоальбомів.

Крім того, в цей час значна група документів політичних партій, спілок, об’єднань, особисте листування провідних діячів української еміграції з колекції Музею визвольної боротьби потрапила до архіву Комітету державної безпеки УРСР (КДБ УРСР). Це підтверджується актом передавання від 25 травня 1988 р. згаданих документів (загальним обсягом 117 коробок) з архіву КДБ до Центрального партійного архіву (нині – ЦДАГО України)⁸. Сьогодні ці документи становлять фонд “Український музей в Празі” (ф. 269).

Проте, передавання документів 1945 р. та 1958 р. виявилися, хоча й найбільшими за обсягом, однак не останніми. Так, у липні 1983 р. консульський відділ Посольства СРСР у Чехословаччині за погодженням із Центральним архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ ЧСР відправив до Києва архівні документи в 27 коробках. Вони були передані на зберігання до ЦДАРЖ УРСР⁹. Крім того, окремі групи документів “Празького архіву” зберігаються в державних архівах Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Харківської областей¹⁰.

Отже, як уже зазначалося, документи Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби в Празі, вивезені до України, становили значну частину т. зв. “Празького українського архіву”, основна кількість документів якого на сьогодні зберігається в двох архівах: ЦДАВО України та ЦДАГО України. Саме ці комплекси документів найбільш повно висвітлюють історію українського молодіжного руху на еміграції. Значна частка серед них присвячена діяльності українських студентських організацій у міжвоєнній Чехословаччині.

Однак, варто наголосити, що серед фондів, насамперед, ЦДАВО України, що стосуються української еміграції, наявні документи іншого походження (не з Чехословаччини), вивезені до УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнні роки з Парижу, Відня, Кракова, Берліну тощо¹¹. Серед них є документи, що розкривають діяльність Української студентської громади в Варшаві в 1921–1939 рр. (ф. 3571), Союзу українських студентських організацій в Польщі, м. Варшава (ф. 3570), Союзу українських студентів у Німеччині, м. Берлін (ф. 3572), Українського студентського об’єднання “Чорноморе” в Познані (ф. 3980), Союзу українських студентських організацій в Німеччині та м. Данцигу (ф. 4390) тощо.

Слід зазначити, що у фондах ЦДАВО України представлений широкий комплекс документів, які ілюструють практично всі сторони життя української молоді в країнах Європи в 1920–1939 рр. Зокрема, варто звернути увагу на фонди, що стосуються інтернованих військових Армії УНР та УГА. Перебуваючи на інтернуванні, військові Армії УНР в Польщі та вояки УГА в Чехословаччині організовували культурно-просвітні гуртки, долучались до освітніх курсів та програм, створювали студентські та спортивні товариства, а в польському таборі в Ланцуті в 1921 р. навіть був заснований Український національний університет¹². Документи з діяльності українців у таборах інтернування на початку 1920-х років, як одне з головних джерел українського молодіжного руху на еміграції, дають можливість встановити роль та значення військових.

Найбільше в ЦДАВО України серед фондів т. зв. “Празького українського архіву” зберігається документів з історії студентства на еміграції. Вони зосереджені як у фондах окремих студентських організацій та союзів, наприклад: “Українська студентська спілка в Празі” (ф. 3885) або “Центральний союз українського студентства” (ф. 3905), так і в складі великих за обсягом фондів: “Український вільний університет в Празі” (ф. 3859) та “Українська господарська академія в Подебрадах, Чехословаччина” (ф. 3795) тощо. Широкий спектр представлених документів з історії українського студентства, а саме: програмні документи, статuti, списки членів, протоколи засідань організацій, звіти, відозви, заяви, листування дають уявлення про різнобічну діяльність студентських організацій.

Як уже зазначалося, молодіжний рух у міжвоєнній Європі був представлений, крім студентів, ще Пластом та сокільством. У ЦДАВО України зберігаються документи, що висвітлюють основні етапи становлення та розвитку Пласту та сокільства за кордоном: “Спілка українських пластунів-емігрантів в Чехословаччині” (ф. 4016) та “Союз українського сокільства за кордоном” (ф. 4360).

Для ілюстрації джерельної бази українського молодіжного руху в Європі в 1920–1939 рр., представленої у фондах ЦДАВО України, наведемо таблицю:

Номер фонду	Назва фонду	Хронологічні межі документів	Загальна кількість справ
2467	Товариство допомоги українській шкільній молоді в таборах інтернованих в Польщі, м. Каліш	1923–1924 рр.	6
3570	Союз українських студентських громад в Польщі, м. Варшава	1921–1927 рр.	52
3571	Українська студентська громада у Варшаві	1921–1941 рр.	124
3572	Союз українських студентів емігрантів в Німеччині, м. Берлін	1924–1944 рр.	10
3671	Союз відродження українського студентства, м. Прага	1921–1928 рр.	45
3794	Український робітничий університет при Українському інституті громадознавства в Празі	1927–1931 рр.	453
3795	Українська господарська академія в Чехословаччині, м. Подебради	1922–1938 рр.	3599
3796	Товариство прихильників Української господарської академії в Подебрадах	1931–1944 рр.	62
3798	Агрономічне товариство при Українській господарській академії в Подебрадах	1924–1932 рр.	16
3799	Українські матуральні курси при Українській господарській академії в Подебрадах	1924–1930 рр.	19
3845	Споживче ощадне товариство “Україна” при студентських громадах Української господарської академії в Подебрадах	1927–1935 рр.	13

Номер фонду	Назва фонду	Хронологічні межі документів	Загальна кількість справ
3859	Український вільний університет в Празі, 1920 р. – Відень, з травня 1921 р. – Прага	1922–1945 рр.	591
3879	Український технічно-господарський інститут заочного навчання (УТГІ) в Подєбрадах	1932–1945 рр.	8797
3880	Українське товариство соціалістичної молоді “Вільна громада” в Пшібрамі (Чехословачина)	1924–1929 рр.	32
3881	Українська студентська громада в Мельнику (Чехословаччина)	1922–1927 рр.	35
3885	Українська студентська спілка в Празі	1924–1926 рр.	7
3886	Українська студентська громада в Ченстохові (Польща)	1920–1922 рр.	6
3887	Студентське товариство українських правників (СТУП), м. Прага	1921–1928 рр.	29
3897	Філія української студентської спілки в Брно (Чехословаччина)	1924–1940 рр.	95
3898	Громада українських студентів лісової інженерії (ГУСЛІ) в Празі	1922–1925 рр.	23
3899	Український студентський спортивний клуб в Празі	1921–1928 рр.	15
3900	Українська академічна громада в Чехословаччині, м. Прага	1921–1944 рр.	246
3902	Український союз студентів-емігрантів з північно-західних земель України, м. Прага	1922–1928 рр.	39
3905	Центральний союз українського студентства	1921–1939 рр.	180
3906	Ощадно-позичкова каса при Українській студентській спілці в Брно (Чехословаччина)	1925–1930 рр.	34
3908	“Вільна громада” – спілка української соціалістичної молоді в Празі	1921–1926 рр.	8
3913	Гурток українських студентів-пасічників в Празі	1922–1924 рр.	18

Номер фонду	Назва фонду	Хронологічні межі документів	Загальна кількість справ
3914	Товариство українських студентів-пасічників при Українській господарській академії в Подебрадах	1924–1929 рр.	15
3917	Гурток студентів-українців при Вищій торгівельній школі в Берліні	1922–1924 рр.	1
3918	Секція студентів-агрономів і лісників при Українській академічній громаді в Празі	1921–1923 рр.	9
3920	Чесько-український комітет допомоги українським та білоруським студентам у м. Прага (ЧУК)	1921–1929 рр.	92
3929	Редакція часопису “Український студент” в Празі – органу українського студентства в еміграції	1922–1924 рр.	16
3938	Товариство приятелів Української гімназії в Ржевничах (Чехословаччина)	1935–1937 рр.	2
3939	Українська реформована реальна гімназія при Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі	1927–1937 рр.	1
3972	Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі	1923–1944 рр.	1113
3980	Українське студентське об’єднання “Чорноморе” в м. Познань (Польща)	1923–1934 рр.	8
4016	Спілка українських пластунів-емігрантів в м. Прага	1922–1939 рр.	82
4030	Комітет допомоги українському студентству при Українському національному об’єднанні (КОДУС при УНО), м. Прага	1929–1945 рр.	41
4353	Українська академічна громада і товариство, м. Брно (Чехословаччина)	1920–1939 рр.	12
4354	Товариство українських студентів агрономії “Рілля” в Празі	1922–1924 рр.	10
4356	Українське товариство допомоги студентам українцям, м. Варшава	1927–1939 рр.	19
4360	Союз українського сокільства за кордоном, в 1931–1932 рр. – в м. Подебради, з 1933 р. – в м. Прага	1931–1935 рр.	13

Номер фонду	Назва фонду	Хронологічні межі документів	Загальна кількість справ
4367	Група української націоналістичної молоді високих шкіл в ЧСР, м. Прага	1922–1929 рр.	13
4369	Спортивний клуб “Запоріжжя” в м. Варшава	1938–1939 рр.	3
4384	Товариство українських абсолювентів високих шкіл в ЧСР, м. Прага	1924–1925 рр.	6
4387	Громада студентів-емігрантів з Великої України та її ощадно-позичкова каса в ЧСР, м. Прага	1923–1925 рр.	34
4390	Союз українських студентських організацій в Німеччині та м. Данціг	1924–1939 рр.	22
4392	Союз підкарпатських російських студентів в Празі	1922–1939 рр.	6
4409	Подєбрадська секція Легії українських націоналістів (ЛУН), м. Подєбради	1925–1929 рр.	6
4410	Українська студентська громада ім. Г. Сковороди в Празі	1923–1927 рр.	6
4423	Управа Українсько-литовського студентського товариства в Празі	1930 р.	6
4457	Українська громада студентів з Волині, Холмщини, Полісся та Підляшшя, м. Прага	1929–1930 рр.	7
4458	Гурток студентів-українців при університеті в Берліні	1924–1928 рр.	7
4465	Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)	1901–1989 рр.	1134

У фонді “Український студентський спортивний клуб в Празі” (ф. 3899) відклалися документи, що не лише відбивають діяльність самого клубу, але й яскраво ілюструють значення спорту в емігрантському середовищі. Документи фонду включають звіти клубу та листування з іншими українськими студентськими організаціями. Завдяки участі українських студентів у спортивних змаганнях, утворенні власних спортивних організацій та взаємодії на цьому ґрунті з представниками інших національностей, українська еміграція отримала чудову нагоду гідно представити свої спортивні досягнення на міжнародній арені та популяризувати на найвищому рівні українську культуру.

Велику інформативну базу щодо українського молодіжного руху складають документи фонду “Український музей в Празі” (кінець XIX ст. – 1948 р.) (ф. 269) ЦДАГО України. У фонді міститься багатий масив різнопланових документів щодо діяльності української молоді в країнах міжвоєнної Європи. До архіву ці документи надійшли в 1988 р. з КДБ УРСР. Усі матеріали фонду систематизовано за трьома описами: 1-ий – “Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громад на еміграції” – містить 1140 справ за 1911–1948 рр.; 2-ий – “Документи і матеріали українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти” – 332 справи, хронологічні межі яких охоплюють кінець XIX ст.–1947 р.; 3-ій опис – “Часописи, газети, бюлетені, інші друковані видання” – 172 справи за 1919–1945 рр.¹³

При дослідженні українського молодіжного руху на еміграції найбільшу цінність мають документи 1-го опису фонду 269. Тут зберігаються статuti, протоколи, звіти, листування, брошури Українського вільного університету в Празі, Української господарської академії в Подебрадах, Центрального союзу українського студентства та інших студентських організацій за кордоном, Союзу українських пластунів-емігрантів в ЧСР, Союзу українського сокільства за кордоном тощо. Серед документів студентства за кордоном цінними є матеріали Конгресу українських студентських земель України та еміграції в Празі (22 червня–7 липня 1922 р.): статuti та програмні документи українських студентських товариств і громад; протоколи звичайних та надзвичайних з’їздів ЦЕСУСу та матеріали до них за 1923–1933 рр., обіжники, комунікати, бюлетені Управи ЦЕСУСу (1923–1928 рр.), звіти про діяльність українських студентських організацій в Австрії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Західній Україні, інформаційно-довідкові матеріали щодо зовнішніх зв’язків українського студентства, його участі в роботі міжнародних студентських конференцій та організацій¹⁴. По суті, документи фонду 269 ЦДАГО України дозволяють у повній мірі розкрити діяльність студентських, пластових та сокільських організацій українських емігрантів. Також тут зберігаються документи з українського січового руху в Європі, які не зустрічаються у фондах ЦДАВО України.

Доповнюють інформацію про український молодіжний рух в Європі в 1920–1939 рр. документи фондів ЦДАЗУ. Важливими в цьому плані є документи фондів: “Захарченко Микола Іванович, український громадський діяч на еміграції, інженер” (ф. 8); “Колекція документів українських емігрантських організацій та установ (перша половина XX ст.)” (ф. 12); “Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном в XIX–на початку XX ст.” (ф. 15); “Статuti, звернення, відозви українських громадських об’єднань на еміграції” (ф. 19);

“Центральний союз українського студентства” (ф. 42). Документи цих фондів (статути, програмні документи, звіти з діяльності, листування тощо) ілюструють діяльність окремих студентських організацій та Союзу українських пластунів-емігрантів у ЧСР, але особливу вагу мають журнали та газети, зокрема, “Студентський вісник” – орган Центрального союзу українського студентства, “Студентський голос” – журнал Української студентської громади в Варшаві, “Чорноморе” – видання українських корпорантів, “Пластові вісті” та часопис “Український сокіл”. Найбільш повно серед цих видань представлений часопис “Український сокіл”. Статті, що публікувались на його сторінках, дають можливість прослідкувати зародження та розвиток українського сокільського руху за кордоном протягом 1920-х–1930-х років.

У ЦДКФФА України також зберігаються документи “Празького архіву”, що стосуються українського молодіжного руху в країнах Європи в 1920–1939 рр. В основному, це – фотографії українських військових, інтернованих у польських та чеських таборах на початку 1920-х років. Проте, особливу цінність становлять два сімейні альбоми Олени Теліги, на численних світлинах яких зображена сама молода поетеса та громадська діячка, а також її друзі – студенти українці-емігранти¹⁵.

Додаткові відомості про діяльність українських молодіжних осередків на еміграції знаходяться в фондах ЦДІАЛ України, зокрема, у фонді “Український університет у Львові” (ф. 310). Студенти університету Львова підтримували тісні відносини з українськими емігрантами в інших європейських країнах. Студенти-емігранти активно листувалися зі своїми колегами на українських землях. Також серед документів фонду можна зустріти звіти з діяльності студентських емігрантських організацій, їхні журнали, газети, що пересилалися ними на українські землі¹⁶. В українських емігрантських виданнях містилися статті про матеріальне забезпечення студентів, їхню культурну діяльність, співпрацю з іноземними студентськими організаціями.

Відомості про матеріальне становище та організацію культурно-освітньої діяльності в таборах для інтернованих українських військових можна отримати із звітів про становище української еміграції в післявоєнній Австрії з фонду “Загальноукраїнська культурна рада у Відні” (ф. 391).

Звіти, листування, протоколи засідань, що зберігаються у фонді “Товариство українських студентів в Перемишлі” (ф. 596), розкривають інформацію про заснування і діяльність організації. Цінними є дані, що ілюструють культурно-освітню діяльність товариства, а саме: влаштування концертів, читання рефератів, присвячених різним темам з історії і культури України.

Найбільшу вагу мають документи фонду “Професійна організація українського студентства “Профорус”, м. Львів” (ф. 399). Члени цієї

організації активно листувалися з іншими студентським українськими емігрантськими товариствами міжвоєнної Європи. Серед документів фонду можна зустріти звіти з діяльності українських студентських організацій за кордоном.

Варто також звернути увагу на документи фонду “Українське товариство “Студентська поміч”, м. Прага” (ф. 862), які доповнюють інформацію про матеріальне становище українських студентів у міжвоєнній Чехословаччині.

Крім того, в ЦДАЛ України зберігається великий масив документів з сокільського та пластового рухів як на українських землях, так і за кордоном. Зокрема, у фонді “Українське спортивне товариство “Сокил-Батько”, м. Львів” (ф. 312) відклалося, насамперед, важливе листування між “Соколом-Батьком” у Львові та сокільськими організаціями за межами України, головним чином, Союзом українського сокілства за кордоном. Також, сокільські організації на еміграції надсилали звіти з діяльності, свої друковані видання тощо.

Щодо Пласту, то слід звернути увагу на фонд “Верховна пластова команда, м. Львів” (ф. 389). Окрім документів про пластовий рух на західноукраїнських землях, тут можна віднайти інформацію про пластові організації в країнах Європи, насамперед, про Союз українських пластунів-емігрантів в ЧСР.

Отже, як бачимо, джерельна база дослідження українського молодіжного руху в країнах Європи в 1920–1939 рр. представлена широким масивом документів, що зберігаються в центральних державних архівах України. Найбільшу частку серед них становлять документи т. зв. “Празького українського архіву”, основна маса яких зберігається в ЦДАВО України та ЦДАГО України. На базі цих документів можна простежити основні етапи становлення та діяльності студентських, пластових та сокільських організацій української еміграції.

¹ *Віднянський С.* Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період / С. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. – Київ, 1993. – Вип. 3. – С. 37–38.

² *Палієнко М.* Матеріали Празького архіву як джерело з історії української еміграції міжвоєнного періоду/ М. Палієнко // *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość = Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність: [Наукові праці викладачів та студентів Київського нац. лінгвістичного ун-ту та Ун-ту Миколая Коперніка в Торуні].* – К.; Торунь, 2003–2004. – № 2–3. – С. 350. – (Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój = Історія, міжнародні системи і глобальний розвиток).

³ *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України та доля його фондів / М. Мушинка // Ун-т ім. Монаша. Відділ славістики. – Мельбурн, 1996. – С. 16.

⁴ Палієнко М. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української еміграції ... – С. 350.

⁵ Грімстед Кеннеді П. “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної України / П. Грімстед Кеннеді // Держ. комітет архівів України, Український наук. ін.-т Гарвардського ун-ту. – К, 2005. – С. 25.

⁶ Лозенко Л. До історії Празького українського архіву/ Л. Лозенко // Генеза. – 2005. – № 1/3. – С. 143.

⁷ Яковлева Л. Празькі фонди в Києві / Л. Яковлева // Пам’ятки України: Історія і культура – 1994. – № 3/6. – С. 121.

⁸ Лозенко Л. До історії Празького українського архіву... – С. 143.

⁹ Яковлева Л. Празькі фонди в Києві... – С. 121.

¹⁰ Палієнко М. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності / М. Палієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Історія”. – 2005. – № 77–79. – С. 124.

¹¹ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) : монографія / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – С. 327.

¹² Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń, 1991. – S. 120.

¹³ Палієнко М. Архівні центри української еміграції... – С. 345.

¹⁴ Кентій А. Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” / А. Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1/3. – С. 47.

¹⁵ Топішко Н. Опис фотоальбомів з празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України / Н. Топішко // Генеза. – 1995. – № 1/3. – С. 144–146.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельтц, Г. Сварнік. – Львів-Київ, 2001. – С. 189.

The focus is on the archival documents containing information about the youth movement of Ukrainian emigrants in Europe. The article analyzes documents of so called "Prague archives" stored in the Central State Archives of Ukraine. The author emphasizes an integrated approach to identify and study the documents on the activities of Ukrainian emigrants' youth organizations.

Key words: the archival documents; the Ukrainian emigration; the young; Europe.

УДК 930.253:929Тичина

Л. Г. КАСЯН*

**ПОЕТ В УМОВАХ “ЗАБЛОКОВАНОЇ КУЛЬТУРИ”:
АУДІОВІЗУАЛЬНІ “ВЕРСІЇ” БІОГРАФІЇ ПАВЛА ТИЧИНИ
(ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

На прикладі документального масиву Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного розглянуто змістове наповнення та інформаційний потенціал аудіовізуальних документів як одного із джерел дослідження культурно-громадської, державницької та літературної діяльності українського поета П. Г. Тичини.

Ключові слова: П. Г. Тичина; аудіовізуальні документи; кіносюжет; фотодокумент; аудіозапис.

Сьогодні інтерес до постаті та творчості П. Тичини не зменшується, бібліографічний перелік праць як вітчизняних, так і закордонних дослідників, присвячених митцеві, налічує не одну сотню позицій. З’являються синтетичні студії, що охоплюють поезію, прозу, публіцистику, музику, живопис митця. Творчість поета вже не сприймається в одній тональності. З цього погляду дуже інформативною і показовою є вступна стаття до тому вибраних творів П. Тичини багатолітнього дослідника його творчості С. А. Гальченка із влучною і точною назвою “Між білим і чорним”¹. Завдяки новим дослідженням та виданню незавершених, недрукованих творів змінюється й уявлення про творчість П. Тичини після 30-х років ХХ ст. Так, німецький дослідник Герберт Нойфельд вважає П. Тичину “поетом трагічним і по-своєму вірним собі у часи катастрофічного падіння духовних вартостей і гідності людини”².

П. Г. Тичина під час навчання в Чернігівській духовній семінарії, м. Чернігів, 1908–1909 рр.
Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 0-157754.

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектора публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

П. Г. Тичина (сидить 2-й зліва) серед членів Чернігівського літоб'єднання,
м. Чернігів, 1929 р.

Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 0-157858.

У коло дослідницьких інтересів поступово входить освітянська, культурницька, громадсько-політична діяльність митця³.

Павло Тичина належить до постатей, для яких Україна була найвищим пріоритетом, а праця задля неї, часто сізіфова, у радянські часи “заблокованості” української культури – найвищим моральним імперативом, що змушував переборювати інколи нездоланні внутрішні й зовнішні “монблани” й “єверести”.

У процесі поступового створення повної й цілісної творчо-діяльничної біографії П. Тичини, заповнення численних лакун важливе місце посідають аудіовізуальні документи. Вони є “міцними цеглинами” у реконструкції об’єктивного й багатогранного образу митця, оскільки “...як джерела інформації мають унікальні можливості достатньо повно передавати та відтворювати зображувальну, звукову, зображувально-звукову сторони певних подій, процесів, фактів, фіксувати їх у той момент, коли вони відбуваються”⁴.

Мета нашого дослідження – проаналізувати інформаційне наповнення аудіовізуальних документів як одного із джерел вивчення громадсько-політичної, культурницької та творчої діяльності П. Г. Тичини.

Масив аудіовізуальних документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України), які так чи інакше стосуються постаті П. Г. Тичини, хронологічно окреслюється 1900-ми–1980-ми роками ХХ ст. і налічує близько 445 одиниць обліку. До нього входять фото- (220 од. обл.), кіно-

П. Г. Тичина, м. Харків, 1934 р.
*Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 2-2433.*

(182 од. обл.) та фонодокументи (43 од. обл.).

Найбільш ранніми документами в архівному зібранні є фотознімки. Це – фотопортрети Павла Тичини, студента Чернігівської духовної семінарії (1908–1909 рр.), та фото поета під час навчання у Київському комерційному інституті (1913–1914 рр.).

Фотодокументам властива висока міра тотожності зображуваного репродукованій (інтерпретованій) реальності, вони несуть образне уявлення про особу, подію, явище. Із зафіксованих на фото окремих миттєвостей і фактів вибудовується біографія особи і літопис епохи, вони допомагають конкретне вписати в загальне, а загальне розгледіти в окремій людській долі.

Фотодокументи зберігають інформацію про різні “часопросторові” періоди життя поета (чернігівський, київський (початку століття, довоєнний, післявоєнний), харківський), близьке, дружньо-приятельське, службове й офіційне оточення. Представлені дві категорії знімків: групові й портретні (у них автори намагалися через фотооб’єктив виразити особистісну суть поета, прагнули вловити й передати характерний мимовільний жест, погляд, випадковий рух, з яких постає нешаблонний цілісний образ героя, увиразнити його предметним оточенням).

Серед обох цих жанрових груп представлені як репортажні (інформаційні фото, події, ситуаційні фотографії), так і постановочні фотографії, “сконструйовані” за нормами і канонами того часу. Фотодокументи зафіксували поета за творчою працею, з друзями, родиною, на різних ювілейних урочистостях, зустрічах із представниками української та зарубіжної творчої інтелігенції, конференціях, засіданнях АН УРСР, зборах, книжкових виставках, письменницьких з’їздах України та СРСР, на урядових засіданнях та заходах, під час участі у засіданнях Верховної Ради УРСР та СРСР. Особливо цікавими є знімки 1945–1948 рр., які детально відтворюють діяльність Павла Тичини на посаді спочатку наркома, а потім міністра освіти УРСР (1943–1948 рр.): П. Тичина на післявоєнній відбудові сільських навчальних закладів, серед учнів, студентів та вчителів тощо.

Кінодокументи завдяки синтезу різноманітних елементів (статичного і динамічного зображення, кольору, звуку, світла, музики тощо) є

Міністр освіти УРСР П. Г. Тичина на уроці в одній із київських шкіл,
м. Київ, 1945 р.

Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 0-143304.

найбільш інформаційно насиченим видом аудіовізуальних документів. За змістовим наповненням серед них можна виділити два види: кінодокументи, що містять прижиттєву зйомку поета, та кінодокументи меморіального характеру, що здебільшого фіксують способи і форми комеморації митця.

За способом організації екранного матеріалу і специфікою його подачі – це, переважно, подієво-хронікальна, кінолітописна документалістика, кіноперіодика: сюжети із кіножурналу “Радянська Україна” та окремі кіносюжети вітчизняних кіностудій.

Джерелознавча цінність документальної зйомки полягає в синхронізації факту і його візуальної фіксації на плівку. Кінохроніка несе оприявлену й приховану характеристику епохи і особи в суспільному контексті.

У кінодокументах, основу яких становить прижиттєва зйомка П. Тичини, відбилась напружена і надзвичайно інтенсивна зовнішньоподієва канва діяльності поета, його вимушено-добровільна соціальна заангажованість. Окрім візуальної “артикуляції” офіційних подій і фактів, на кадрах кіноплівки раз по раз виринають почуття й емоції поета, поведінкові особливості в різних умовах і ситуаціях.

За характером діяльності П. Тичини прижиттєву кінохроніку можна поділити на три групи: 1) кіносюжети, присвячені громадсько-політичній, державницькій роботі поета; 2) фіксація культурно-громадської,

наукової діяльності; 3) кіносюжети, що стосуються творчої праці.

До першої групи належать кінодокументи, що висвітлюють діяльність П. Тичини на посаді міністра освіти УРСР: численні виступи перед освітянами, участь у роботі республіканських учнівських олімпіад, виступи з доповідями про стан освітньої галузі на сесіях Верховної Ради та засіданнях уряду тощо (наприклад, сюжети “Зустріч із освітянами Західної України у Львові” з кіножурналу “Радянська Україна” № 6 за лютий 1945 р. (од. обл. 205), “Виступ міністра освіти УРСР П. Г. Тичини на VIII сесії Верховної Ради УРСР” з кіножурналу “Радянська Україна” № 44, 1946 р. (од. обл. 329); на посадах Голови Верховної Ради УРСР (1953–1959 рр.); заступника Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР (1954–1962 рр.); депутатську діяльність (П. Тичина в 1938–1967 рр. – депутат Верховної Ради УРСР I–VIII скликань, 1946–1962 рр. – депутат Верховної Ради СРСР I–V скликань): виступи на сесіях Верховної Ради УРСР, під час зустрічей з іноземними делегаціями та окремими діячами, участь у роботі комісій Верховної Ради, під час державних заходів різного рівня, зустрічей з виборцями (наприклад: од. обл. 263, 2909, 382, 396, 445, 1174, 1139, 2260, 2285, 2909, 2312, 2386).

Культурно-громадська та наукова діяльність митця представлена сюжетами, що зафіксували виступи П. Тичини на сесіях АН УРСР, пленумах Спілки письменників України, ювілейних вечорах, присвячених класикам української та світової літератури (Т. Шевченку, І. Франку, А. Міцкевичу, М. Рильському, М. Бажану, Р. Тагору, А. Чехову, О. Пушкіну, Д. Гурамішвілі), декадах української літератури в Москві, Мінську, тижнях літератури колишніх радянських республік в Україні (вірменської, білоруської, таджицької), засіданнях творчих спілок та громадських організацій (наприклад: од. обл. 151, 594, 620, 635, 2108, 2264, 2431, 2424, 2323, 2390, 3415, 3428, 3591, 1000, 1042, 1055).

Третя група кінодокументів відтворює виконання П. Тичиною власних творів. Цей кіноматеріал синтезує зображувальну, знакову та

Міністр освіти УРСР П. Г. Тичина,
м. Київ, червень 1946 р.
*Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 0-191027.*

Міністр освіти УРСР П. Г. Тичина (в центрі) під час недільника з відбудови та ремонту шкіл, Житомирська область, червень 1946 р.

Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 0-191017.

звучову інформацію і може бути цікавим для дослідників як з погляду вивчення фактів творчості поета, так і з погляду характеристики психоемоційного стану автора та слухацької рецепції. Кіноплівка зберегла авторське виконання поезій не тільки на офіційних заходах, присвячених “червоним датам” чи ювілеям, таким як чергова річниця народження вождя пролетаріату, а й в камерних умовах власного робочого кабінету (наприклад: од. обл. 1003, 776, 2099, 2306, 2309, 2134, 5358, 8191).

Кінодокументи меморіального характеру (наприклад: од. обл. 3791, 5512, 6016, 9097, 8317, 4836, 11099) містять інформацію про похорон П. Тичини, траурний мітинг на Байковому цвинтарі, встановлення меморіальних дощок, пов’язаних із життям та діяльністю поета (в Києві, Уфі, Чернігові), відтворення меморіальної родинної садиби поета та створення музею в с. Піски Бобрівського району Чернігівської області, вшанування пам’яті та відзначення ювілеїв митця.

Постать П. Тичини представлена не лише в кінолітописній документалістиці, але й в кінопубліцистиці. У ЦДКФФА України зберігаються чотири документальні стрічки – фільми-портрети, присвячені поету: “Слово про поета” (1961 р.), “Павло Григорович Тичина” (1968 р.), “Павло Тичина” (1981 р.), “Прекрасне – явись!” (1988 р.).

Кінопродукція є своєрідним інструментом формування масових соціальних образів і, водночас, засобом репрезентації цих образів. Тому зазначені стрічки не лише несуть інформацію про П. Тичину, але й виступають історичним джерелом для дослідження формування соці-

Президія урочистого мітингу, присвяченого 150-річчю з дня народження О. С. Пушкіна. Виступає поет-академік П. Г. Тичина, с. Михайлівське Псковської області (РРСФР), 1949 р. *Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 0-129110.*

ального образу поета, історії сприймання П. Тичини-поета, науковця, громадського діяча.

Як будівельний матеріал для створення документального образу митця у кінопубліцистиці використовуються численні фотодокументи (портретні, подієві, видові знімки П. Тичини) та хронікальні кінокадри, оскільки «кінофакт багатозначний і легко піддається подальшому використанню в публіцистичній і навіть образній конструкції»⁵.

Стрічка «Слово про поета» («Укркінохроніка», режисер М. Юдін) (од. обл. 2407) присвячена семидесятиріччю від дня народження П. Г. Тичини. Кінооповідь продукує образ П. Тичини – канонізованого «співця партії, співця нового життя»⁶. Візуальну основу фільму становить хронікальна зйомка урочистого ювілейного вшанування поета з вітаннями «партійно-номенклатурного офіціозу» та стандартизовані агітаційні кадри (П. Тичина серед піонерів, на заводі, розмовляє з двічі Героєм Соціалістичної праці С. Виштак), що мають ілюструвати тезу про «тісний зв'язок поета з народом, з людьми, про яких він пише, яким віддає полум'я свого таланту»⁷. І візуальний, і вербальний (закадровий дикторський коментар) складники покликані сфокусувати увагу глядача на калейдоскопі мікроподій на екрані, «вмонтувати» у свідомості глядача діяльність і творчість поета в загальну ідеологічну канву. Таким чином повністю нівелюється сприйняття героя як особистості, витісняється інтенція глядацького сприймання до проявів реального життя із якимось побутовими деталями, спостереженнями, щирими словами і роздумами.

Фільм «Павло Григорович Тичина» («Укркінохроніка», режисер Г. Гончарова) (од. обл. 4320) вийшов через рік після смерті поета на останніх, вже ледь чутних акордах «хрущовської відлиги». Смерть принесла часткове звільнення образу «репресованого визнанням»⁸ поета від тоталітарних догм, спорадично, «крапельно», як відлуння недавнього суспільного потепління, вводилася інформація, яка раніше була

Зустріч у Київському аеропорту представників французької парламентської делегації.
Перший зліва на передньому плані – Голова Верховної Ради УРСР П. Г. Тичина,
м. Київ, 21 вересня 1955 р.

Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 2-157952.

незручною чи якимось чином могла зашкодити поету. Авторі стрічки прагнули створити, по можливості, об'ємний соціально-психологічний портрет митця і суспільного діяча, портрет живої людини, а не лише “залаковану” і формалізовану датами й заслугами постать. Було ретельно візуалізовано біографію П. Тичини, залучено масив фотодокументів дитячих і юнацьких років, фото родини й друзів юності, деталізовано чернігівський період життя, показано рисунки поета, його автопортрет, введено окремі фото, які задокументували мандрівку П. Тичини Україною разом із хоровою капелюю К. Стеценка, світлини воєнних і перших повоєнних років. Численні й різноманітні кадри кінохроніки (виступи поета на засіданнях Верховної Ради, зустрічах із виборцями, читачами, творчою молоддю, діячами культури, за працюю в робочому кабінеті, читає власні твори, слухає музику), використані у стрічці, доповнюють фотодокументи й створюють звукозоровий динамічний портрет, передають риси зовнішності, міміку, характерні жести, особливості постави, ходи, одягу тощо. П. Тичина постає перед глядачем різним: офіційним, ліричним, емоційним, замисленим. Важливим елементом в архітектоніці стрічки є короткі інтерв'ю-спогади людей, які спілкувалися, співпрацювали, приятелювали, зустрічалися з поетом: дружини Л. Тичини-Паперук, письменників-колег по державно-громадській роботі (М. Бажана, О. Гончара), представників молодшого покоління літераторів (Д. Павличка, Д. Білоуса), художників В. Касіяна, М. Сарьяна, композитора А. Філіпенка, землячки П. Тичини – жительки с. Піски Л. Дайнеко. Хтось згадує якийсь конкретний епізод чи подію, хтось розповідає про своє

відчуття П. Тичини, враження від його особистості: “Зустрічі з Тичиною запам’ятовувались назавжди. В цій людині жив постійний потяг до оновлення. Молодість – це була його перша прикмета. То я маю на увазі і людське, і творче його обличчя. Другою прикметою Павла Григоровича була лагідність, ніжність, помножена на безконечну вихованість і ерудицію. Мабуть, нема у нас зараз людини, яка б могла поєднувати лагідність і ніжність, і дуже високу мудрість. Ну й третя його ознака – це зацікавленість буквально всіма справами, він хотів знати все”⁹; “Красивый на внешность, мягкий такой человек”¹⁰. Із цих живих оповідей, переконливих мікрообразів П. Тичини вибудовується багатовимірний “людський і людяний” образ митця, обрамлений особистісним, приватним контекстом.

До дев’яносторіччя поета (1981 р.) режисером М. Лінійчук була здійснена нова редакція стрічки “Павло Григорович Тичина”. Фільм вийшов під назвою “Павло Тичина” (од. обл. 8869). Візуальний ряд в основному було збережено, додано нову інформацію про створений 1979 р. та відкритий для відвідувачів 1980 р. Літературно-меморіальний музей-квартиру П. Г. Тичини в м. Києві. Але скорочено окремі спогади про поета, зокрема спогади дружини про історію написання поезії “Я стверджуюсь...”, “поширені і правильно поставлені” ідеологічні акценти. Наголошувалося на тому, що вся творчість і діяльність Тичини підпорядкована виключно компартійній ідеології, і нині його поезія продовжує бути дієвою зброєю проти світового імперіалізму. На зображальному рівні ця теза підкріплюється “ідеологічно витриманими” хронікальними кадрами на зразок мітингів протесту проти американської агресії у В’єтнамі тощо. Тобто, знову робиться спроба ідеологічного “лакування” образу П. Тичини.

П. Г. Тичина спілкується з народною артисткою СРСР Н. М. Ужвій та поетом-академіком М. Т. Рильським у Колонному залі Київської філармонії під час літературного вечора, м. Київ, 19 березня, 1960 р.
Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 2-69365.

П. Г. Тичина вдома,
разом із дружиною
Л. П. Тичиною-Паперук,
м. Київ, 22 січня 1961 р.
*Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 2-156977.*

Фільм “Прекрасне – явись!” (“Київнаукфільм”, режисер Л. Анічкін) (од. обл. 11146) – одна з перших стрічок початку “горбачовських реформ”, періоду гласності й перебудови, зокрема, початку процесу ослаблення цензури й існуючих у радянському суспільстві численних інформаційних табу. Частково ці суспільні явища вплинули на композицію і художньо-образну структуру фільму. Автори фільму через медіа-текст, як своєрідну форму комунікативної взаємодії з глядачем, репродукують невідому, цензуровану поезію митця, прагнуть відкрити широкій аудиторії неординарну, багатогранну творчість П. Тичини, висвітлити замовчувані, викривлені факти його творчої біографії: “Поет складний, прекрасний, незвичний, незвичайний. Тож давайте подивимося на світ очима П. Тичини”¹¹. “Кінотвір <...> не монолітне ціле, а надскладний ансамбль елементів”¹². Фільмова фактура включає два головні складники: візуальний (споглядально-рецептивний) і вербальний (понятійно-мовний). Якщо в попередньо згадуваних стрічках вербальний складник доповнював візуальний, виступав його коментарем, то у фільмі Л. Анічкіна домінує саме вербальний. Він є змістовим ядром. Кінооповідь будується за хронологічним принципом, висвітлює біографію та віхи творчості П. Тичини в історичному контексті епохи (розглянуто “проекції”: Тичина і національне відродження 1917 р., П. Тичина і Голодомор в Україні 1932–1933 рр., П. Тичина і сталінські репресії тощо). Фільм містить біографічно-літературознавчий коментар письменника, дослідника життя і творчості митця С. Тельнюка, ранню лірику поета, поезії, які вважалися контрреволюційними і антирадянськими, твори П. Тичини, що зазнали цензурного втручання, пісні сучасних українських виконавців на слова П. Тичини. Фактично цей наратив “впаковано” у

П. Г. Тичина – академік АН УРСР,
м. Київ, травень 1962 р.
*Із фондів ЦДКФФА України,
од. обл. 0-92621.*

фільм. Нова інформація про поета, організована у вигляді тексту-сценарію, “розархівовується засобами кінозображення”¹³. Підпорядкований вербальній складовій візуальний ряд містить різні історичні документи, фотографії П. Тичини та інших персоналій, кадри кінохроніки, натурної зйомки, що топографічно точно відтворюють місця перебування митця, візуально посилюють емоційний вплив поезії, яка звучить у кадрі.

Аудіозаписи з виступами П. Тичини є не тільки одним із джерел інформації про участь митця в тих чи інших подіях, важливими документами епохи, а й засобом фіксації його мовлення, що є цінним матеріалом для характеристики особистості. За формою організації записаного матеріалу у фоно-

теці ЦДКФФА України присутні хронікальні записи подій, виступи, інтерв’ю П. Тичини, участь у радіопрограмах; за місцем запису – студійні, поза студійні та трансляційні записи. Серед фонодокументів можна виділити три змістові групи:

а) виступи П. Тичини на з’їздах письменників УРСР (наприклад, вступне слово на з’їзді письменників УРСР 16 листопада 1966 р. (од. зб. М-6588, од. обл. 18136);

б) розповіді та спогади про українських і зарубіжних митців, виступи на творчих і ювілейних вечорах (наприклад, спогади про друга з юнацьких років, композитора Г. Верьовку (од. зб. М-6005, од. обл. 18119; од. зб. М-9827, од. обл. 22801), М. Коцюбинського (од. зб. М-9864, од. обл. 22859), доповідь про творчість грузинського поета Шота Руставелі (од. зб. М-7247, од. обл. 18497), виступ на вечорі, присвяченому 110-річчю з дня народження І. Франка (од. зб. М-6076, од. обл. 18127). Збережено також записи П. Тичини про Т. Шевченка, Лесю Українку, М. Рильського, І. Паторжинського, В. Косенка, А. Міцкевича, Р. Тагора та ін.;

в) авторське читання власних творів (різних художньо й “ідеологічно”), розповідь про творчі здобутки і плани: “Розкажи, розкажи

мені поле” (од. зб. КД-93, од. обл. 708), “Мій травню золотий” (од. зб. КД-93, од. обл. 710), “В час вечірнього розмаю” (од. зб. М-23360, од. обл. 10307), “Партію славить народ український” (од. зб. М-7954, од. обл. 19521), “Партія веде” (од. зб. М-11131, од. обл. 25121), виступи у передачах “Писати тільки правду” (1967 р., од. зб. М-6081, од. обл. 18142), “Лауреати Шевченківської премії” (1962 р., од. зб. М-7391, од. обл. 18541) тощо.

П. Г. Тичина – український поет,
академік АН УРСР, м. Київ, січень 1966 р.
Із фондів ЦДКФФА України, од. обл. 2-155572.

Таким чином, огляд аудіовізуальних документів із зібрання ЦДКФФА України свідчить, що вони мають незаперечний інформаційний потенціал у дослідженні громадсько-державницької, літературно-культурницької діяльності П. Тичини, посідають важливе місце серед інших джерел, покликаних реконструювати повну і цілісну творчо-діяльницьку біографію митця, заповнити численні лакуни та зберегти у культурній пам’яті багатомірний і далеко неоднозначний образ поета.

¹ Гальченко С. Між білим і чорним / С. Гальченко // Золотий гомін: вибр. твори / П. Г. Тичина; вступ. ст., упоряд. та прим. С. А. Гальченка. – К.: Криниця, 2008. – 606 с.

² Нойфельд Г. Поет жорстокого віку: до 120-річчя до дня народження П. Тичини / Г. Нойфельд // Березіль. – 2011. – № 1/2. – С. 185.

³ Даниш Л. В. Невідомі аспекти громадсько-політичної діяльності П. Тичини та їх вплив на формування молодих українських митців ХХ ст. / Л. В. Даниш // Література та культура Полісся. – Вип. 49. / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 146–155; *її ж.* Роль П.Тичини в суспільному житті та культурному розвитку України / Л. В. Даниш // Література та культура Полісся. – Вип. 51. / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 166–181; Павленко М. Листування П. Тичини зі школярами і вчителями / М. Павленко // Рідна школа. – 2000. – №7. – С. 8–12; *її ж.* Освітнянський плуг Павла Тичини: Штрихи до педагогічної діяльності поета / М. Павленко // Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 70–73; *її ж.* Павло Тичина – міністр освіти / М. Павленко // Освіта України. – 2001. – № 5(233). – С. 6; *її ж.* Педагогічна діяльність Павла Тичини / М. Павленко // Наука і сучасність: Зб.

наук. праць Національного пед. університету ім. М. П. Драгоманова. Випуск І. – К. : Логос, 2000. – С. 69–76; *Присяжнюк К.* Освітній подвиг П. Тичини / К. Присяжнюк // Освіта. – 1991. – 14 лютого. – С. 8–9.

⁴ *Приходько Л. Ф.* Теоретичні та прикладні аспекти дослідження архівних аудіовізуальних документів / Л. Ф. Приходько // Архіви України. – 2015. – № 4(298) – С. 32.

⁵ *Беляев И. К.* Спектакль документов: Откровения телевидения / И. К. Беляев. – М. : ЗАО “Издательский дом Гелиос”, 2005. – С. 108.

⁶ Центральний державний кінофотофоноархів імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України), од. обл. 2407.

⁷ Там само.

⁸ *Стус В.* Феномен доби (Сходження на голгофу слави) / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://fs88.www.ex.ua/get/126f451465d56ae8a51ae87a771c5cf> – Назва з екрана.

⁹ ЦДКФФА України, од. обл. 4320.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, од. обл. 1146.

¹² *Куренной В.* Философия фильма: упражнения в анализе / В. Куренной. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 7.

¹³ *Фрейлих С. И.* Теория кино: От Эйзенштейна до Тарковского / С. И. Фрейлих. – М. : Академический проект, 2013 – С. 416.

There is considered meaningful content and information potential of audiovisual documents as a source of cultural and social research, literary and statehood of Ukrainian poet P.H. Tychnya on the documents of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi.

Key words: P. H. Tychnya; the audiovisual documents; the film story; the photographs; the audio recording.

УДК 94(477.46)«16/18»

Т. А. КЛИМЕНКО*

УМАНЬ У XVII–XIX ст.: РОЗКВІТ ТА ЗАНЕПАД

Висвітлено історію виникнення, життєвий уклад унікального міста України – Умані у XVII – XIX ст. Поціновано внесок Станіслава Щенсного Потоцького у розвиток та формування європейських цінностей міста. Особливу увагу приділено розкриттю причин, руйнівних сил та характерних особливостей занепаду стародавнього міста Умань.

Ключові слова: місто Умань; історія; розбудова; розвиток; занепад.

Сучасні історики першу згадку про Уманщину датують 1497 р., а першу писемну згадку про місто Умань – 1616 р., але ця місцевість була заселена ще у давні часи. Пам'ятки трипільської, скіфської, білогородської, чорноліської та наступних археологічних культур ще до XIII ст. знаходили не тільки на території Умані та прилеглий місцевості.

Упродовж багатьох віків Уманщина була ареною зіткнень загарбницьких інтересів, зазнавала частих руйнівних нападів чужинців, і місто багато разів знищувалося. Після поневолення Київської Русі татарами деякий час підкорялася Золотій орді, а згодом увійшла до складу Литовського князівства і у XVI ст. перейшла у відання Польщі. У 1763 р. місту було надано Магдебурзьке право.

В українських землях Магдебурзьке право, як середовище для формування демократичних традицій в містах, було започатковане у складі Великого Князівства Литовського у XIV ст. Уже тоді рівною мірою та однаковими темпами формувалися європейські цінності у східних і західних європейських країнах. Магдебурзьке право на Правобережній і Лівобережній Україні за своїм змістом і формою відрізнялося від одноіменного, яке застосовувалося в Західній Європі.

Оскільки місто знаходилося на кордоні степів, зайнятих кочівниками, то до його зміцнення будівельники ставилися з особливою ретельністю. У 1659 р. у “Переяславському договорі” Умань згадується як один із найважливіших укріплених населених пунктів України. У 1670–1674 рр. Умань була столицею Правобережної України під керівництвом гетьмана Михайла Ханенка, проте у 1674 р., під час конфлікту між гетьманами, місто було завойоване, зруйноване та пограбоване союзним гетьману Петру Дорошенку турецьким військом. З того часу місто спорожніло та прийшло в занепад.

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

Попри те, що ця територія часто спустошувалася кримськими татарами й була малолюдною, все ж у 1609 р. не була пустелею. Про це свідчить і дарча грамота короля Сигізмунда III Ваза¹ про передавання її у власність старості брацлавському, вінницькому, звенигородському графу Валентію Александеру Калиновському², який зміцнив ці землі та з часом передав їх як придане одній зі своїх доньок – Гелені. У 1726 р. Гелена продала свій маєток графу Франциску Салезію Потоцькому³, якого згодом, у часи правління короля Августа III називали “королем руських країв”⁴ (України). Франциск Салезій Потоцький – яскравий представник польського шляхетського роду Потоцьких, які у XVII–XX ст. володіли великими земельними маєтностями у Польщі й на Україні. “Королем руських країв” його називали небезпідставно: у воєводствах Бельському, Руському, Волинському і Брацлавському нічого не виконувалося без його волі; в судах і трибуналах не вигравалося жодної тяжби без його протекції; посади судді, старости, сенатора і депутата отримувалися лише за рекомендаціями Потоцького. Він був власником міст і містечок, кількох сотень сіл, 400 тис. кріпаків. Палац у Кристинополі (нині м. Червоноград, Львівської обл.), у якому він жив, охоронявся власним військом. На Уманщині ж були зосереджені найбільші і найбагатші його маєтності, які, в тому числі й Умань, він здавав в оренду⁵ і отримував найбільші прибутки.

У 1760 р. власник Умані перетворив місто в досить укріплену фортецю⁶ – могутній форпост магнатської держави в регіоні. Уманська фортеця була однією з найбільших та наймогутніших на правобережних українських землях. Умань став важливим політичним, культурним і значним торговельним центром Правобережжя, де вели жваву вільну торгівлю купці з Польщі, Росії, Запорожжя, Туреччини, Вірменії, Греції. Для того, щоб залучити до торгівлі ще більше місцевих та іноземних купців, Потоцький зацікавив їх умовою надання на деякий час певних пільг та привілеїв. Щороку в Умані проходили 12 ярмарків, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах, збудованих у 1780 р. Ярмарки тривали, як правило, близько двох тижнів.

Будучи глибоко релігійною людиною, Францішек Потоцький у 1765 р. в Умані заснував базиліанський монастир зі школою при ньому на 400 учнів. У 1812 р. побудував Свято-Миколаївську церкву та костіол Успіння Богородиці у 1826 р. У цей час місто мало значні ознаки релігійного та культурного осередку.

Після смерті Ф. Потоцького (1772 р.) повновладним господарем величезного маєтку, обтяженого мільйонними боргами, став його єдиний син – Станіслав Щенсний (Фелікс) Потоцький, який сприяв оновленому розвитку міста. Після одруження 1774 р. з графінею Юзефиною Амалиєю Мнишек, С. Потоцький наступного року переніс свою резиденцію на Правобережну Україну. Побачивши вперше свої маєтки, він був вра-

жений нечуваною красою і врожайністю цього краю. Ним оволоділо бажання зайнятися господарською діяльністю. У своїх маєтках С. Потоцький приділяв велику увагу вдосконаленню сільського господарства та збільшенню лісів. Тут розводили невідомі до того часу в Польщі сорти пшениці, жита, вівса. Багато уваги приділялося покращенню порід великої рогатої худоби⁷. Розпочалося поступове переведення селян на т. зв. генеральний чинш – заміну всіх повинностей на гроші. Така форма розрахунків була вигідна кріпакам, оскільки сприяла розвитку їх господарювання. Для своїх селян С. Потоцький запровадив “касу допомоги” та ввів поденний розрахунок у розмірі 12–15 грн.

У розробленій для його маєтків інструкції “Ключовому економу” (управителю відповідної частини населених пунктів) зазначалося, що економ повинен ставитися до кріпака як до “людської особистості”, але якщо він не може, то у всякому разі він повинен його вважати за саме важливе добро господаря”, якому він служить⁸. У другому пункті зазначалося, що кожний підданий повинен жити не в землянці, а в “надземній хаті”, яку повинен збудувати. Ключовий економ повинен був слідкувати, щоб усі селяни кожні шість років садили у своєму дворі відповідну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиць, а в непридатних для оранки землях – швидкорослі дерева: верби та тополі⁹. Щовесни в маєтках С. Потоцького села були вкриті білосніжними квітами фруктових дерев.

З 1773 р. С. Потоцький залучився до політичної діяльності. Напередодні 20-х роковин коронації Станіслава Понятовського та з метою піднесення військової сили Польщі на польському сеймі 1784 р., він оголосив про свій подарунок Речі Посполитій – передачу створеного ним артилерійського полку та подальше його утримання. З цього приводу поет Сярчинський написав вірш, в якому прославляв патріотизм Потоцького¹⁰. Для командування полком 1786 р. був присланий поручик Людвик Метцель (повне ім'я – Людвиг Христіан Метцель – *Т. К.*), який у подальші роки став ключовою фігурою у розвитку Умані. Оскільки Потоцький мав звання генерала всієї польської артилерії, Л. Метцель був призначений в його підпорядкування.

Подальша політична діяльність С. Потоцького не пішла йому на користь, однак саме завдяки йому Умань стала відомою далеко за межами країни.

На черговому сеймі 1788 р. прогресивна група державних діячів на чолі з королем винесла на розгляд ряд законопроектів, котрі мали вивести Польщу із скрути, в яку її завела феодальна аристократія, зміцнити центральну владу й покласти край шляхетській сваволі, що вела Річ Посполиту до явної загибелі.

Незадоволені королівськими заходами феодали: Потоцький, великий гетьман Браницький, польний гетьман Ржевуський, князь Четвертинський та ін. зібралися недалеко від Умані в містечку Торговиці

і склали т. зв. Торговицьку конфедерацію, яку очолив С. Потоцький. Цей виступ призвів до другого поділу Польщі у 1793 р. Торговицьких конфедератів розцінили в Польщі як зрадників батьківщини. Рятуючись від польських патріотів, С. Потоцький був вимушений виїхати за кордон разом із коханкою, красунею Софією (дружиною коменданта Херсона Ю. Вітта) та невеликою групою своїх підлеглих, серед яких був і Л. Метцель, і оселитися в Гамбурзі з наміром ніколи не повертатися в свої маєтки.

Керувати маєтностями залишилася його дружина Ю. Потоцька, зобов'язавшись пересилати чоловікові кошти. Проте вона не змогла налагодити контроль за діяльністю адміністрації маєтків, тому прибутки різко зменшились і кошти в Гамбург не надходили. Залишившись без засобів до існування, С. Потоцький повернувся в Україну. Восени 1795 р. він оселився в Умані.

У 1793 р. Уманщина ввійшла до складу Росії, а в 1797 р. Умань стала центром повіту Київської губернії¹¹. Наприкінці XVIII ст. це було невеличке місто, яке у 1797 р. нараховувало 1354 жителі¹² (в цю кількість не входили кріпаки, які жили у передмістях і обслуговували фільварок Потоцьких, а також кріпаки – наймити у міського населення, разом з якими населення міста складало понад три тисячі чоловік)¹³. У 1799 р. в Умані нараховувалося декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, базиліанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяних млини, цегельня, броварня. У місті було немало ремісників (шевців, кравців тощо), серед яких був і ювелір (золотар), які використовували найману працю. Всіх наймитів у місті було 42 чоловіки та 173 жінки, всі вони, здебільшого, були вдови і сироти¹⁴.

Російський письменник П. Сумароков, який побував у 1799 р. в Умані, відзначав, що “Умань дуже гарне містечко... достатня кількість обивательських і графа Потоцького гарних кам'яних будинків, багато ремісників. Умань звичайно, перевершує більшу частину наших малих міст”¹⁵.

Отже, з осені 1795 р. Станіслав Потоцький змушений був оселитися в Умані, через те, що в Тульчині, хоч і не постійно, жила його дружина Юзефа. Повернувшись з-за кордону до своїх маєтків, С. Потоцький не знайшов внутрішнього спокою. Головною метою його життя було налагодження господарства, і вже через рік прибутки з маєтків стали наповнювати касу¹⁶.

Не виходила з голови втрата Польщею державного існування, до чого і він був причетний. Відчуття власної провини, крах політичних розрахунків, ненависть до нього польських патріотів і розлад у родинному житті – все це ятрило його душу. Самолюбство спонукало його до того, щоб чимось показати ще свою силу і велич. Вдалою нагодою

цьому стало його бажання побудувати розкішний декоративний сад і назвати його ім'ям коханої – Софії.

Добре знаючи здібності сумлінного і працюючого інженера Л. Метцеля, граф доручив йому відповідальне будівництво. За словами С. Потоцького, “він (парк – *Т. К.*) повинен був бути одним із кращих у Європі. Грошей на нього шкодувати не буду”¹⁷. Потоцький надав інженеру право використовувати на будівництві селян Уманського ключа¹⁸ (в маєтках графа одних тільки кріпаків-чоловіків налічувалося 165 тис.¹⁹).

Планування парку, відповідно до задуму Л. Метцеля, прив'язувалося до природного рельєфу місцевості, яку потрібно було оформити так, щоб усе виглядало споконвічним. “Софіївку” будували з 1796 р. протягом майже десяти років щодня в середньому по 800 кріпаків.

Після смерті С. Потоцького (1805 р.) маєтки поділили поміж синами. Умань і частина Уманщини перейшла у власність Софії²⁰ і будівництво парку припинилося, виділялися лише невеликі кошти для догляду за ним. Незважаючи на деяку незавершеність у будівництві, парк перевершив усі прижиттєві сподівання його володаря і був визнаний шедевром садово-паркового мистецтва. Це був триумф творчості вправних рук його будівничих.

Перебування повітового центру в приватних руках створювало певні труднощі для державної адміністрації. Софія Потоцька вела протягом довгого часу перемовини про продаж Умані казни²¹. Велика пожежа, що сталася 1809 р. через нечувану засуху, знищила 205 будинків, що належали Софії²². Це стримувало представників уряду від здійснення викупу міста. Воно мало кепський вигляд, про що записав у своїх спогадах поет князь І. Долгорукий, побувавши в Умані 1810 р.: “... серед великої вулиці побудовано кам'яний тюремний будинок з обох боків вулиці і сполучений двома колонами з склепінням, що здаля створює враження тріумфальної брами; але як же здивуєшся, коли наблизившись до них, почувеш жалібний стогін в'язнів”²³.

Беручи до уваги волелюбний, по своїй природі, дух жителів цього регіону, у 1812 р. з населення Уманщини урядом було утворено Уманський козачий полк, що приймав активну участь у Вітчизняній війні²⁴.

Після смерті Софії Потоцької (1822 р.) усі її маєтки за заповітом перейшли до сина – полковника Олександра Потоцького.

Умань у ці роки продовжувала залишатися невеликим містом. У 1827 р. тут було 983 житлові будинки і 5858 душ населення, не рахуючи близько тисячі кріпаків, які жили у передмістях. Міське населення розподілялося на такі категорії: чиновників – 87, чиншової шляхти – 176, купців третьої гільдії – 134, міщан – 3795, ремісників – 697, хліборобів із міщан – 194, базиліанських ченців, наймитів і наймичок – 70, учнівської молоді – 744 особи. В місті працювало два заводи (пивовар-

ний і медоварний), три млини, крім того, існувало три церкви, костюл, базиліанський монастир, три синагоги і театр, збудований О. Потоцьким.²⁵ Успішно функціонували середня школа для шляхетської молоді при базиліанському монастирі, в якій навчалося 558 учнів, повітова школа для дітей духівництва, заснована 1819 р., два пансіони для дворянських дівчат, в яких навчалося 38 учениць та нижня парафіальна школа для дітей духівництва, в яких навчалося 42 учні²⁶. З медичних установ діяли військовий лазарет, шпиталь і дві аптеки, а п'ять лікарів обслуговували не тільки Умань, але й увесь Уманський повіт, в якому нараховувалося 5 містечок і 151 село, де проживало лише селян “мужеска пола” 58647 чоловік. У повіті до того ж ще мешкало 46 поміщиків і шляхти 2378 чоловік²⁷.

Наприкінці 20-х років XIX ст. патріотичні сили Польщі виступили за відновлення втраченої свободи. В цей час О. Потоцький, перебуваючи у Варшаві, запропонував повстанському керівництву свою допомогу, організувавши на свої кошти полк. Проте, діставши звання генерала О. Потоцький не встиг взяти активної участі у повстанні через швидкий вступ російських військ у Варшаву.

За розпорядженням імператора Миколи I від 21 липня 1831 р. Умань і всі маєтки “заколотника”, “державного злочинця” графа О. Потоцького були секвестровані, а 21 жовтня 1832 р. конфісковані на користь держави²⁸.

Протягом наступних чотирьох років маєтки О. Потоцького перебували у віданні Київської казенної палати. Парк “Софіївка” імператор Микола I подарував своїй дружині Олександрі Федорівні, і відтоді його стали називати “Царициним садом”, однак догляду за ним практично не було²⁹.

Такою є історія існування Умані – цього чудового куточка, славною своїми досягненнями. Яскравим здобутком стала побудова парку – “дыва України”, натхненницею якого була чарівна жінка, яку наприкінці XVIII ст. п'ять найбільших європейських монарших дворів визнали за найкращу жінку епохи Відродження.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 49, оп. 1, спр. 2966, арк. 5.

² Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. Р-5624, оп. 1, спр. 78, арк. 3.

³ Там само, спр. 35, арк. 2.

⁴ *Никольский С.* Нравы польских магнатов / С. Никольский // Вестник Западной России. – Вильно. – 1868. – С. 284.

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 547.

⁶ *Скарьковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину / А. Скарьковский. – Одесса. – 1845. – С. 78

- ⁷ История Польши : В трех томах. Изд-во: АН СССР, 1954. – Т. I. – С. 300.
- ⁸ ЦДАК України, ф. 49, оп. 1, спр. 2523, арк. 12–17.
- ⁹ Там само, арк. 9–10.
- ¹⁰ Там само, спр. 1756, арк. 12–13.
- ¹¹ Господарство Київщини. – К. – 1926. – С. 4.
- ¹² *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – Ч. 1–3. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1852. – Ч. I. – С. 445.
- ¹³ ЦДАК України, ф. 484, оп. 6, спр. 146, арк. 51.
- ¹⁴ Там само, ф. 49, оп. 1, спр. 37, арк. 2–6.
- ¹⁵ *Сумароков П.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М. – 1800. – С. 237.
- ¹⁶ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 38, арк. 51.
- ¹⁷ *Комаровский Е. Ф.* Записки графа Е. Ф. Комаровского // Исторический вестник. – СПб, 1897. – № 11. – С. 428.
- ¹⁸ “Уманський ключ” – прилеглі до Умані села-маєтки графа С. Потоцького, підпорядковані одному ключовому економові; цей ключ охоплював територію сучасного Уманського району і деякі села сусідніх районів.
- ¹⁹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 36, арк. 14.
- ²⁰ ЦДАК України, ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 257–305.
- ²¹ Там само, ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 58–59, 123.
- ²² Там само, арк. 36.
- ²³ *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами или Путешествие мое коекуда 1810 года / И. М. Долгорукий. – Москва : в университетской типографии (Катков и К), 1870. – С. 215–217. Мова йде про залишки брами уманської фортеці. Брама була розібрана 1812 р. при будівництві на її місці церкви.
- ²⁴ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – К. – 1948. – С. 12.
- ²⁵ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 632, арк. 1–3.
- ²⁶ Там само, спр. 11, арк. 39, 58.
- ²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. Р-5624, оп. 1, спр. 79, арк. 31, 32.
- ²⁸ Там само, спр. 35, арк. 21.
- ²⁹ Там само, спр. 34, арк. 168.

The article deals with the history of establishment and lifestyle of Uman – unique city of Ukraine in 17–19 centuries. Appreciated Stanisław Szczęsny Potocki contribution to the development and formation of the European values of the city. Particular attention is paid to the disclosure causes and destructive forces and the characteristics of the decline of the ancient city of Uman.

Key words: Uman city; the history; the development; the decline.

УДК 930.253:929Жук

А. М. МАГУРЧАК*

**ЗАКОРДОННІ ОСОБОВІ АРХІВНІ ФОНДИ
АНДРІЯ ЖУКА**

Проаналізовано архівні документи закордонних особових фондів А. Жука, що ілюструють внесок визначного українця в український національний рух першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Андрій Жук; архівні фонди; Бібліотека та архів Канади; Музей-архів імені Д. Антоновича УВАН у США; Бібліотека народова; документи.

Перша половина ХХ ст. – велика епоха змін в економічній, політичній і соціальних сферах людства. Це, зокрема, періоди імперських геополітичних проектів і несподіваних ідеологічних змін, що призвели до кривавих революцій і розвитку національних рухів та поширення шовіністичних настроїв, що вилилися у сукупності в Першу світову війну. В таких історичних обставинах провадили свою діяльність багато українських суспільно-політичних діячів, які, попри суб'єктивні причини – війни, революції, еміграції та тоталітарні репресії, залишили свій слід в українській історії. Поспіль не одне десятиліття, після буремних подій першої половини ХХ ст., повертаються з минувшини багато імен українців, які широкому загалу українського суспільства мало відомі. До таких постатей можна віднести Андрія Ілліча Жука (1880–1968) – політичного й громадського діяча, мислителя, публіциста.

Документи, представлені в українських архівосховищах, не дозволяють цілісно дослідити внесок А. Жука в український суспільно-політичний рух першої половини ХХ ст. Цю прогалину заповнюють його особові архівні фонди, що з різних причин опинилися за межами України – в Канаді, США, Польщі. Відповідно, автор ставить за мету проаналізувати найважливіші документи закордонних особових фондів А. Жука.

Найбільшим за об'ємом і цінністю видається канадський фонд А. Жука (Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167). Цей фонд (історія виникнення, характеристика) вже був об'єктом дослідження І. Гирича, М. Палієнко і І. Срібняка¹. Ми зупинимося на аналізі документів фонду, що реконструюють картину подій і внеску А. Жука в український національно-визвольний рух першої половини ХХ ст.

* *Магурчак Андрій Миколайович* – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Окремим блоком документів у фонді представлено листування, яке хронологічно охоплює 1908–1914 рр. А. Жук був активним членом Революційної української партії (далі – РУП) і Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП). Перипетії внутрішньопартійної кризи висвітлюються у листах до А. Жука. Серед його адресантів можна виділити такі персони, як-от: М. Порш, В. Винниченко, Л. Юркевич, В. Степанківський, Д. Донцов, М. Залізник, С. Петлюра та інші (загалом 13 осіб). Наприклад, В. Винниченко у листах до А. Жука не сприймав закидів останнього про те, що соціалізм, як політико-філософська течія, не має підґрунтя в українському середовищі, особливо серед селянства, і що останнє слід залучати до кооперативного руху. Крім того, очолювана А. Жуком Закордонна група УСДРП викликала невдоволення у В. Винниченка, оскільки, на його думку, намагалася “оголосити себе єдиним представником партії”, змінити соціал-демократичну платформу партії на націонал-демократичну і оголосити, що “соціалізму тепер нема місця на Україні”². Несприйняття особи М. Порша як “провокатора серед українців” і В. Степанківського, який за словами В. Винниченка, “об’явив війну”, яскраво ілюструє розбіжності всередині партії. Наступний адресант – Л. Юркевич був основним противником у внутрішньопартійній боротьбі з А. Жуком. Зокрема, він, на відміну від інших членів партії, які підтримували тодішній Центральний Комітет, не заперечував проти активної участі А. Жука в роботі кооперативних редакцій “Самопоміч” і “Економіст”. Л. Юркевич переконував А. Жука, щоб той не співпрацював із редакціями “Діло” і “Рада”, вважаючи їх буржуазними. Був готовий фінансувати проект А. Жука щодо видання партійного органу, якщо орган відстоюватиме напрям боротьби проти противників традиційних партійних форм (пізніше він вийшов без допомоги Л. Юркевича під назвою “Праця”). Зрозумівши, що А. Жук має наміри провести реформи у партії, відкидаючи класичні марксистські догми, Л. Юркевич оголосив його “компромітантом української соціал-демократії”³.

На відміну від Л. Юркевича, М. Порш у своїх листах не був таким категоричним і ортодоксальним. Проте, він не погоджувався з результатами партійної наради літа 1909 р., у роботі якої брав активну участь А. Жук. З політичної точки зору М. Порш оцінював нараду як невдалу і при цьому розглядав її як спробу захопити владу. Партійну діяльність А. Жука трактував як таку, що може призвести до розколу у партії. Вважав думки А. Жука щодо реформ у партії ворожими, але при цьому поважав їх. Відкидав можливість дискусій на сторінках опозиційного до ЦК “Праці”, до редколегії якого входив А. Жук. Проте, вже в 1912 р. визнавав, що в позиції членів партії, які сповідували ортодоксальні класові методи, було “багато фразеології”. Підтримував роботу українських соціал-демократів у пресі і товариствах “буржуазних”, що категорично засуджував Л. Юркевич⁴.

У 16 описі фонду зберігаються документи, присвячені українській дипломатії. Не дивлячись на те, що в описі всього 24 справи, у переважній їх більшості висвітлена дипломатична діяльність А. Жука. Зокрема, збереглися кілька листів А. Жука, датованих січнем–травнем 1919 р., до В. Винниченка, Л. Цегельського, С. Петлюри, В. Темницького, в яких А. Жук висловлював свої міркування щодо зовнішньої політики українського уряду, а саме: дотримання тактики щодо Антанти і сусідів України. Зокрема, пропонував Л. Цегельському, тодішньому секретареві закордонних справ Західної області Української Народної Республіки (далі – ЗоУНР) включити до складу спільної української делегації для ведення мирних переговорів досвідчених людей, військово об'єднатися з армією УНР проти Польщі. Натомість В. Винниченку пропонував створити союз народів, регіону Чорного і Балтійського морів; уникати відвертого конфлікту з країнами Антанти. Водночас у листі до В. Темницького (МЗС) пропонував вимагати від Антанти визнати самостійність України; таємно заключити договір із чехами, які допомагали б зброєю у боротьбі з поляками; домагатися від міжнародної спільноти визнання ЗоУНР⁵. Крім того, у цьому описі збереглася машинописна копія від 26 серпня 1919 р. звіту наради українських послів у Відні 18–22 червня 1919 р., у роботі якої брав участь А. Жук⁶. Слід зазначити, що тут відклалися копії протоколів дипломатичної конференції українських послів і голів місій у Карлсбаді 6–14 серпня 1919 р., оригінали яких зберігаються у ЦДАВО України⁷. У цій конференції А. Жук брав участь як радник міністра закордонних справ, а також виконував функції секретаря.

Питання реорганізації дипломатичної служби відображені в документах зустрічі А. Жука і В. Липинського з секретарем закордонних справ Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) С. Витвицьким і С. Петлюрою. При зустрічі з українськими державними діячами А. Жук піднімав питання створення експозитури за кордоном⁸. Цією поїздкою А. Жук не обмежився і у листопаді 1919 р. відвідав м. Кам'янець-Подільський. Своїми враженнями від поїздки А. Жук ділився у листах до В. Липинського, де інформував про катастрофічне становище українського уряду, армії і населення, а також висловлював свої міркування щодо кадрових перестановок в українських дипломатичних представництвах⁹.

У роки Першої світової війни А. Жук брав активну участь у різних політичних українських організаціях, зокрема, був членом Загальної Української Ради (далі – ЗУР). У канадському фонді А. Жука зберігаються тексти його промов на засіданнях ЗУР, хронологічно датовані 1915–1916 рр. Із них ми дізнаємося про зроблений А. Жуком висновок, що Австро-Угорщина та Німеччина не розглядали серйозно вирішення українського питання. При цьому він закликав не впадати у відчай,

що призвело б, на його переконання, до компрометації українських визвольних змагань, а тверезо оцінювати ситуацію й очікувати свого часу¹⁰.

Перебуваючи у Відні, А. Жук активно включився у роботу Всеукраїнської Національної Ради (далі – ВНР). У фонді знаходимо звернення А. Жука до Президії організаційного комітету зі скликання Українського національного конгресу (далі – УНК) від 13 вересня 1920 р., як предтечу ВНР. У додатку подавалися проекти оповіщення, скликання УНК і платформа для організаційного комітету, яка включала 9 пунктів і була відкрита для обговорення¹¹. Тут А. Жук виклав власні погляди щодо цього питання. У документах, що висвітлюють діяльність ВНР, є правки А. Жука щодо платформи і статуту організації; порядку денного першої сесії ВНР; інструкції для делегації ВНР щодо переговорів з державами Антанти, а також копія звернення А. Жука до Виконавчого комітету ВНР у зв'язку з підписанням Ризького мирного договору, в якому він закликав ВНР обговорити і висловити свою позицію стосовно цього договору. Тут наявні також протоколи засідань представників наддніпрянських партій, які входили до складу ВНР. На них обговорювалася деструктивна політика генерала А. Грекова та А. Макаренка щодо галичан. Також зберігся лист заступника представництва ЗУНР в Берліні до А. Жука від 1 березня 1921 р., у якому повідомлялося про публікації резолюцій і постанов ВНР у німецькій, французькій, російській (емігрантській) пресі.

Серед епістолярію фонду, який налічує кількасот адресантів, цікавими, на нашу думку, є листи А. Жука до С. Петлюри, в яких обговорювалася політика Директорії УНР. Своє ставлення до С. Петлюри і, відповідно, до політики щодо підписання Варшавського договору, ілюструє лист А. Жука, в якому автор надавав негативні оцінки діям голови Директорії щодо союзу з поляками. Причини таких дій А. Жук убачав у некомпетентності уряду Директорії і невмінні налагодити відносини з галичанами¹². А. Жук пропонував С. Петлюрі розірвати угоду з Ю. Пілсудським і відмовитися від влади задля збереження свого політичного іміджу.

У фонді зберігаються документи, що висвітлюють претензії до А. Жука, який займався ліквідаційними справами Союзу визволення України (далі – СВУ) на території Австро-Угорщини, зі сторони О. Гриця та П. Керманського¹³. Це, зокрема, відкритий лист до А. Жука, опублікований на сторінках “Українського прапора” у 1921 р. із звинуваченнями у непрозорості проведення ліквідації майна СВУ. Реакцію А. Жука можна прослідкувати в кількох листах до колишніх членів СВУ, а саме: Р. Смаль-Стоцького, М. Меленевського, Р. Домбровичевського, Є. Бачинського, в яких він висловлював свою позицію щодо нападів на нього інших осіб. Відклалися також відповіді від Р. Доб-

чевського, М. Меленевського і Ліквідаційного комітету СВУ по Німеччині про підтримку А. Жука. Крім того, наявна переписка А. Жука з головним редактором “Українського прапора” щодо публікації своєї відповіді і чернетка відкритого листа-відповіді авторам, що налічує 11 аркушів.

Напередодні Першої світової війни А. Жук був організатором у Львові Українського інформаційного комітету (далі – УІК) – організації, що ставила за мету інформувати європейців про українську справу. Серед документів, що висвітлюють роботу цієї організації, є 3 протоколи засідань УІК за 1912–1913 рр. та звіт діяльності УІК від 16 серпня 1914 р. (автор – А. Жук)¹⁴. Ознайомленню європейських читачів з українською справою УІК сприяв Я. Федорчук, який проживав до війни у Парижі. Про це ми дізнаємося із листування Я. Федорчука з А. Жуком, датованого 1912–1915 рр.

У канадському фонді А. Жука знаходиться ціла низка документів, де висвітлюються сторінки діяльності А. Жука в рядах СВУ. Зокрема, це – машинописна копія уривка звіту поїздки А. Жука до Фрайштадського табору для полонених на початку березня 1915 р¹⁵; ухвали Президії СВУ від 2 травня 1917 р., опубліковані на сторінках “Вісника СВУ” 6 травня 1917 р. щодо ситуації в Україні, а саме – відношення до Української Центральної Ради (далі – УЦР), Тимчасового уряду в Петербурзі; роботи серед полонених; українських політичних репрезентацій в Австро-Угорщині. Тут знаходяться також: стаття А. Жука “Розв’язання Союзу визволення України”, опублікована на сторінках “Вісника політики, літератури й життя” від 30 червня 1918 р., та лист І. Мороза, датований лютим 1918 р., до А. Жука щодо публікації у “Віснику” звернення до українських полонених родом із Полтавщини¹⁶.

Перебуваючи на еміграції, А. Жук долучився до роботи організаційного комітету для проведення у 1923 р. з’їзду західноукраїнської еміграції. Зокрема, у фонді серед документів, присвячених цій проблематиці, є проекти резолюцій з’їзду в авторстві А. Жука, в яких висвітлені такі питання: міжнародне положення краю; відношення до рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р.; положення на західноукраїнських землях і завдання визвольної боротьби; про т. зв. “всеукраїнський фронт і центр”; державно-правові основи визвольної боротьби на західноукраїнських землях; органи визвольної боротьби¹⁷. Проекти резолюцій наміченого з’їзду еміграції А. Жук надсилав українським діячам і організаціям, що були представлені в різних країнах Європи і на українських територіях. Серед адресатів були Ю. Бачинський, І. Цьокало, Є. Петрушевич, Є. Коновалець, яким він повідомляв дату скликання з’їзду західноукраїнської еміграції – 1 листопада 1923 р. Також є протокол засідання організаційного комітету для скликання з’їзду еміграції від 13 вересня 1923 р., на якому був присутній А. Жук.

Під час кооперативної роботи в Галичині, напередодні Першої світової війни, А. Жук активно листувався з тодішнім визначним діячем кооперативного руху В. Доманицьким. Зокрема, у канадському фонді збереглися листи В. Доманицького до А. Жука, що хронологічно охоплюють 1908–1910 рр.¹⁸. У листах піднімалися питання обміну літературою, наміри щодо написання статей і їх публікації на сторінках кооперативної періодики “Самопоміч” і “Економіст”.

Очолоючи Закордонну групу УСДРП, А. Жук мав намір створити організацію, яка б об'єднувала українські інтелектуальні сили для вирішення української справи. Водночас, інші діячі також мали ці наміри. Зокрема, колишній український соціал-демократ В. Степанківський, розчарувавшись у соціал-демократії, планував створити т. зв. “молодоукраїнську” партію, залучивши до неї колишніх членів УСДРП. А. Жуку він також запропонував приєднатися до цього руху. Це яскраво ілюструють 11 листів В. Степанківського до А. Жука за 1912 р.¹⁹. Зокрема, він переконував, що тогочасна українська соціал-демократія віджила і де-факто перестала існувати, а тому “мусимо утворити на російській Україні дійсний політичний рух і кинути цей рух в очі Європи...”²⁰. Також серед цього листування зберігається незавершений і ненадісланий лист А. Жука до В. Степанківського від 22 жовтня 1912 р.

Низка документів висвітлює участь А. Жука в Українській Народній Партії (далі – УНП)²¹, де він обіймав посаду уповноваженого партії за кордоном. Серед документів є звернення А. Жука до секретаря УНП М. Баєра щодо перейменування партії на УНП (Свободи і Права); результати проведеної роботи – створення партійного видавництва під назвою “Свобода і Право”, яке планувало надрукувати 12 брошур; публікація статей партійних діячів на сторінках “Українського прапора”. Крім того, аналізуючи документи, присвячені УНП, дізнаємося, що А. Жук був автором передмови до “Матеріалів до програми, тактики й організації УНП”. Тут же відклатося спростування А. Жука на сторінках “Українського Прапора” стосовно нападу на УНП зі сторони української періодичної преси. Також є звернення до голови УНП М. Чудінова-Богуна, датоване 13 січнем 1921 р., про подальшу неможливість представляти партію на засіданнях ВНР через особисті причини.

А. Жук був одним із авторів статуту для берлінської групи УНП, що включав 12 пунктів. Збереглося звернення А. Жука до окремих осіб із закликом стати представниками партії у певних країнах, наприклад, лист від 17 жовтня 1920 р. до В. Андрієвського з пропозицією очолити у Чехії партійне видавництво. Найвні також листи А. Жука до своїх колишніх земляків із закликом об'єднуватися і вступати в партію, зокрема, до В. Полетики, якого він у Берліні ознайомлював із станом ситуації в партії і ставленням останньої до уряду УНР на чолі С. Петлюрою, до українських більшовиків і української проблеми загалом; лист до

М. Баєра від 16 січня 1921 р., в якому автор висловлював невдоволення роботою голови УНП, “бо під його “проводом” з нашої партії досі нічого не вийшло і далі нічого не буде...”²². Збереглася також відповідь самого М. Чудінова-Богуна на закиди А. Жука.

Серед епістолярію А. Жука міжвоєнного періоду досить цікавим, на нашу думку, є листування з Р. Перфецьким, яке хронологічно охоплює період від 1922 р. до 1927 р.²³ Зокрема, обговорювалися такі питання: політична ситуація в Галичині; справа скликання національного з’їзду; відношення до Є. Петрушевича; обговорення об’єднавчих процесів серед галицьких партій; окремо дискутувалася політика Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО); висловлювалася думка на захист загиблого С. Петлюри від нападів щодо єврейських погромів (при цьому А. Жук не змінював своїх оцінок відносно внутрішньої і зовнішньої політики С. Петлюри за часів Директорії УНР); опис внутрішнього емігрантського життя Відня: “кожний живе своїм життям, а поскільки люди беруть участь в якійсь громадській роботі, то без всякого зв’язку і контакту між собою. Ніякі організації не функціонують”²⁴; діяльність Комітету оборони західноукраїнських земель (далі – КОЗУЗ); несхвалення планів Р. Перфецьким щодо заснування аналогічної КОЗУЗ організації; аналіз А. Жуком статей Р. Перфецького, опублікованих в “Українському прапорі”; думки А. Жука щодо наміру Є. Петрушевича створити нову партію в 1926 р.; зауваження до т. зв. “правильника політичного центру Західної України”.

А. Жук, як український політик і громадський діяч, передавав (іноді продавав) частину книжок зі своєї бібліотеки і надлишків СВУ до аналогічних установ у радянській Україні і Німеччині. Це яскраво ілюструє листування з берлінською книгарнею “Книга”, Всенародною бібліотекою у Києві, Українським марксистським інститутом у Харкові, а також з окремими діячами, наприклад, І. Морозом. Так, у листуванні з берлінським книжковим магазином “Книга” протягом 1929–1930 рр. А. Жук повідомляв про наявну у нього літературу, якою зацікавився цей магазин. У документах присутній перелік надісланої літератури, номери рахунків і суми, що їх отримував А. Жук²⁵.

Ще один особовий архівний фонд А. Жука зберігається в Музеї-архіві імені Д. Антоновича Української вільної академії наук (УВАН) у м. Нью-Йорку (США) під номером 146. Щодо історії формування цього фонду, то документи були передані на депозитне зберігання у 1955 р. В. Дорошенком і Р. Смаль-Стоцьким. Документи являють собою основу книги “Матеріали і документи до української політики в роках Першої світової війни (1914–1918). Зібрав і до друку приладив Андрій Жук”. Хронологічні рамки документів фонду охоплюють 1908–1958 рр.; фонд складається з 1 опису, що включає 182 справи. На відміну від інших особових фондів А. Жука, у цьому фонді знаходиться

велика кількість фотографій, загалом 152 одиниці, які становлять відповідно таку ж кількість справ. На фотографіях – громадсько-політичні діячі і установи, з більшістю з яких А. Жук мав контакти. Також у фонді є кілька фотографій самого А. Жука, а саме – з В. Сімовичем у Фрайштадському таборі²⁶, на засіданні Президії СВУ в 1915 р.²⁷, на конференції українських послів і голів місій у Карлсбаді 6–14 серпня 1919 р.²⁸

Основна частина документів фонду присвячена СВУ, серед яких є відозви до різних народів виступити на стороні Австрії, копії протоколів загальних зборів СВУ. Серед документів виділяється т. зв. справа “видалення” СВУ за межі Австрії, що хронологічно охоплює грудень 1914 р. – квітень 1915 р. Зокрема, це – звернення за підписом А. Жука до голови Головної Української Ради (далі – ГУР) у Відні К. Левицького стосовно ініціативи австрійців про виселення СВУ; зустріч А. Жука з членами комісії парламентського “Українського клубу” від 23 грудня 1914 р., де обговорювалася ця проблема, і з якої клуб прийняв позитивне рішення для СВУ. Також А. Жук був одним із авторів плану переїзду СВУ до Константинополя, датованого 29 груднем 1914 р., що був запропонований австрійському МЗС²⁹. Зберігся лист А. Жука до австрійського МЗС від 15 січня 1915 р., в якому він вважав безпідставними наміри виселення СВУ, а також пропонував підписати протокол, який би офіційно регламентував відносини між СВУ і австрійською владою³⁰. Аналіз ситуації навколо СВУ ілюструє реферат А. Жука “Про внутрішні відносини в українськiм питанні” від 2 лютого 1915 р.³¹. Подальші події призвели до того, що австрійська сторона відкликала своє рішення щодо СВУ, але хотіла унормувати його діяльність на своїй території. Щоб прискорити цей процес, А. Жук звернувся до ГУР із відповідним запитом від 10 березня 1915 р. У фонді знаходимо копії документів конференції у Відні 8 березня 1915 р., відомості про перемовини між А. Жуком і доктором Ціммером, завдяки яким вдалося знайти спільну мову з австрійською владою і зберегти віденську прописку СВУ³².

“Наймолодшим” є особовий архівний фонд А. Жука, що зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві. Документи були передані родиною Жуків на депозитне зберігання до відділу рукописів бібліотеки перед виїздом зі Львова. Архів А. Жука був включений до архіву Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Завдяки коштам Канадського інституту українських студій у липні 1996 р. вдалося оцифрувати деякі архівні збірки установ і діячів. До цього переліку ввійшов і архів А. Жука³³. Отже, польська установа здійснила мікрофільмування архіву А. Жука і копію передала до Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Архівна збірка А. Жука знаходиться у т. зв. скрині № 20. Слід зазначити, що документи А. Жука

відклялися не лише в скрині № 20. Зокрема, в скрині № 28, де зберігаються щоденники, спогади, листування окремих осіб і установ, виявлені картка з щоденника А. Жука, датована серпнем 1930 р., різні нотатки без дати, списки українських книжок із цінами, надісланими дружиною А. Жука протягом 1924–1925 рр.³⁴ В архіві Д. Донцова (скриня № 19) зберігаються 18 листів А. Жука до Д. Донцова, в яких висвітлюються питання співпраці і розрив із УСДРП³⁵. Серед документів, присвячених українським політичним партіям, організаціям і товариствам, знаходиться рукопис статі А. Жука про генезу українського руху від РУП до СВУ³⁶. Участь А. Жука в роботі Ділового комітету ілюструють протоколи, що відклялися в документах Українського горожанського комітету рятунку України (скриня № 21)³⁷.

Оснoву архівної збірки становить листування українських діячів, установ і А. Жука, що хронологічно охоплює 1920–1930-ті роки ХХ ст. Зокрема, це – листи В. Левинського за 8 років (1931–1939 рр.) загальною кількістю 59 одиниць. Основна тематика: сприяння і опублікування А. Жуком статей В. Левинського в кооперативних виданнях, надсилання літератури до нього, непорозуміння з П. Коберським і Д. Донцовим³⁸. Справа № 77056 висвітлює різні аспекти галицького періоду життя А. Жука, зокрема, звернення Р. Смаль-Стоцького до А. Жука з проханням написати спогади про СВУ у зв'язку з її річницею, яку готувався відзначати Український науковий інститут у Варшаві³⁹; подання А. Жука до львівського горожанського староства; листування з Ревізійним союзом українських кооперативів (РСУК) про надання А. Жуку матеріальної допомоги у зв'язку з важким фінансовим станом; листи українських кооперативних банків про сплату А. Жуком боргу⁴⁰; запрошення від адвоката Р. Скибінського приїхати до Дрогобича і прочитати для робітників реферат про кооперацію; надіслання статей на кооперативну тематику до варшавського економічного бюро⁴¹. Крім цього, у справі зберігається протокол засідання Громадського Комітету рятунку України від 24 лютого 1934 р., у роботі якого брав участь А. Жук⁴².

В епістолярії слід виокремити листи Ю. Липи, яких нараховується 24 одиниці за 1937–1938 рр.⁴³. У них обговорювався друк і рецензія А. Жуком праці Ю. Липи “Призначення України”, яка його стараннями була надрукована в 1938 р. У своїй ідейно-філософській роботі Ю. Липа аналізував українську історію, дорікаючи тогочасним українським лідерам періоду 1917–1921 рр. Аналізуючи листування, доходимо висновку, що А. Жук не погоджувався із деякими положеннями роботи Ю. Липи. Натомість останній сприймав критику конструктивно, при цьому з повагою звертаючись до А. Жука: “пане Президенте”⁴⁴.

Окремо в цьому блоці представлено родинне листування А. Жука: зі своєю дружиною Анною Жук (Неділько), сином Юрієм, донькою Іриною Кардаш і зятем Отто Кардашем, листи родичів Жуків⁴⁵. Дру-

гу невелику групу документів архіву становлять баланси, протоколи, статті, картки із щоденника А. Жука та його статті, присвячені річниці РУП.

Окрім листування, в архівній збірці А. Жука є також картка з його щоденника, датована кінцем серпня–початком вересня 1930 р.⁴⁶ Також зберігаються рукописи його статті “У сорокаліття заснування РУП” і цінний лист Ю. Коларда зі спогадами про свою участь в уряді УНР та С. Петлюру. До цього можна додати лист М. Галагана і його статтю “Хвороба молодого віку”⁴⁷.

Крім цього, в архіві А. Жука знаходяться документи інших діячів, зокрема, збірка документів О. Кислицької, спогади М. Тарнавського, листування відділу правничої наради видавничого кооперативу “Національне об’єднання” і картки членів кооперативу⁴⁸.

Отже, джерельна база дослідження представлена фондами особового походження, які зберігаються в іноземних архівах, а саме: Library and Archives Canada, Музей-архів імені Д. Антоновича УВАН, Archiwum Biblioteki Narodowej. Вони є, безперечно, унікальними за своїм складом та структурою, їх узагальнення і аналіз уможливило здійснення реконструкції життєвого шляху славетного українця.

¹ *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука / *І. Гирич* // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 168–176; *Палієнко М.* Матеріали колекції Андрія Жука в Національному архіві Канади як джерело вивчення історії України/ *М. Палієнко, І. Срібняк* // Спеціальні галузі історичних наук: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999. – С. 168–175.

² Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Vol. 4. – F. 12.

³ Ibid. – F. 4.

⁴ Ibid. – F. 7.

⁵ Ibid. – Vol. 16. – F. 21.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. – F. 20.

⁹ Ibid. – F. 22.

¹⁰ Ibid. – Vol. 9. – F. 10.

¹¹ Ibid. – Vol. 20. – F. 13.

¹² Ibid. – Vol. 4. – F. 6.

¹³ Ibid. – Vol. 22. – F. 17.

¹⁴ Ibid. – Vol. 7. – F. 5.

¹⁵ Ibid. – Vol. 15. – F. 7.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. – Vol. 19. – F. 8.

¹⁸ Ibid. – Vol. 20. – F. 13.

¹⁹ Ibid. – F. 66.

²⁰ Ibid.

- ²¹ Ibid.– Vol. 17. – F. 26.
²² Ibid.– F. 26.
²³ Ibid.– Vol. 23. – F. 66–68; Vol. 24. – F. 1–2.
²⁴ Ibid.– F. 68.
²⁵ Ibid.– Vol. 2. – F. 22, 23.
²⁶ Музей-архів імені Д. Антоновича УВАН, ф. 146, № 54.
²⁷ Там само, № 178.
²⁸ Там само, № 145.
²⁹ Там само, № 173, арк. 8–15.
³⁰ Там само, арк. 42.
³¹ Там само, арк. 43–45.
³² Там само, арк. 101–102.
³³ *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві : каталог-інформатор. – Варшава ; Львів ; Нью-Йорк : Укр. архів : Наук. т-во ім. Шевченка, 2005. – С. 24.
³⁴ Archiwum Biblioteki Narodowej. –№ 97228.
³⁵ Там само, № 83982.
³⁶ Там само, № 92453, арк. 41–42.
³⁷ Там само, № 68694.
³⁸ Там само, № 75099, арк. 24, 72–73.
³⁹ Там само, № 77056, арк. 18.
⁴⁰ Там само, арк. 22–23, 44–47.
⁴¹ Там само, арк. 25–26.
⁴² Там само, арк. 50.
⁴³ Там само, № 77055, арк. 163–196.
⁴⁴ Там само, арк. 177–179.
⁴⁵ Там само, № 75093, № 75095, № 75096.
⁴⁶ Там само, № 91848.
⁴⁷ Там само.
⁴⁸ Там само, № 75102.

There are analyzed the archival documents of the foreign personal collections of Andriy Zhuk, illustrating his outstanding contribution in Ukrainian national movement in the first half of the 20th century.

Key words: Andriy Zhuk; the archival collections; the Library and Archives of Canada; Museum-Archives named after D. Antonovich of Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN) in the US; the National Library of Poland; the documents.

УДК 930.253:929Кохановська

О. Г. ОЛІЙНИК*

**ПЕРША ЖІНКА-ХУДОЖНИЦЯ БУКОВИНИ
АВГУСТА КОХАНОВСЬКА
(за документами Центрального державного
архіву-музею літератури і мистецтва України)**

Здійснено огляд образотворчих документів буковинської художниці, етнографа і письменниці А. Й. Кохановської, що зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України).

Ключові слова: Кохановська Августа Йосипівна; образотворче мистецтво; дослідження; документ; особовий фонд.

У другій половині XIX ст. економічно-політичний статус західних земель України у складі багатонаціональної Австро-Угорщини визначав особливості розвитку образотворчого мистецтва. Цінним джерелом для вивчення мистецького життя кін. XIX – поч. XX ст. на Західній Україні, зокрема, Буковині, є творчі документи художниці, етнографа, письменниці Августи Йосипівни Кохановської. Її життя і творчість були пов'язані з полікультурним середовищем Чернівців кін. XIX – поч. XX ст., періодом росту національної самосвідомості, активізацією громадського і культурного життя краю у складі імперії Габсбургів. Свідчення тому – художні твори, дослідження про художницю, представлені у працях науковців з Австрії, Польщі, Румунії та України.

Представниця творчої інтелігенції Буковини з польської родини писала і спілкувалася німецькою мовою, студіювала малярство у мистецьких закладах Відня. У творчості, під впливом письменниці, своєї товаришки О. Кобилянської, зображала красу рідного краю, зверталася до українського народного мистецтва, вивчала побут селян буковинських Карпат. А. Кохановська була першою ілюстраторкою новел О. Кобилянської “Природа”, “Битва”, “Некультурна”, “Valse melancolique” (1901), оформляла оповідання І. Франка “Петрії і Довбушуки” (1913), створювала обкладинки і замальовки до творів І. Нечуя-Левицького і С. Воробкевича¹.

Августа Кохановська народилася 6 липня 1868 р. Щоправда, серед дослідників творчості мисткині немає одностайності щодо дати її народження (у різних довідниках подаються 1863-й, 1866-й та 1868-й роки). Плутанина виникла через друкарські помилки, допущені у виданні

* Олійник Оксана Григорівна – провідний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

“Української радянської енциклопедії” (1968). Щодо місця народження теж подаються різні дані: м. Кимпулунг або м. Чернівці. Останні уточнення року її народження (1868) ґрунтуються на документах архівного фонду “Чернівецький міський магістрат” (ф. 39), що зберігається у Державному архіві Чернівецької області. У книзі переписних листів із перепису населення м. Чернівці за 1890 р. по вул. Нойвельтґасе (нині вул. Шевченка) зберігаються відомості про склад сім’ї Йозефа Кохановського, де під № 4 значиться Августа Кохановська (нім. *Auguste Kochanowska*), донька Йозефа та Вікторії Кохановських, народжена 06. 07. 1868 р. у Садгорі Чернівецького повіту Буковини (нині – м. Чернівці),

А. Кохановська. [1900]
ЦДАМЛМ України, ф. 309, оп. 1,
од. зб.140, арк. 6.

римо-католицького віросповідання. Мова спілкування сім’ї – німецька².

Художниця походила з поважної польської родини Кохановських, предки яких оселилися на Буковині у XVIII ст. Батько художниці обіймав посаду повітового старости містечка Кимпулунг на Південній Буковині (суч. Румунія). В автобіографії О. Кобилянська так згадує роки життя у цьому містечку: “...дім старости Кохановського, батька малярки і моєї приятельки, панни Августи Кохановської, що, хоч не українка, а знімчена полька, перша з буковинських малярів задержалася коло буковинської і переважно гуцульської орнаментики, і була моєю найкращою товаришкою в різних найнебезпечніших прогулках по горах”³.

Від 1885 р. А. Кохановська з родиною мешкала у Чернівцях, де Й. Кохановський дістав посаду радника окружної управи. У 1888 р. майбутня художниця приватно навчалася малюванню у студії відомого мистця Тадеуша Суліми фон Попела у Чернівцях, протягом 1895-1899 рр. студіювала малярство у класі австрійського художника Франца фон Мача (*Franz von Matsch*) у Віденській академії мистецтв. Згодом вона стала активною учасницею мистецького життя Буковини: брала участь у художніх виставках, вивчала традиції і побут гуцулів, писала літературні твори, здобувала знання з реставрації церков⁴.

1922 р. малярка переїхала до м. Торунь (Польща), де у 1927 р. завершився її земний шлях.

Життя і творчість художниці з Буковини маловідомі в Україні й потребують глибокого вивчення мистецтвознавцями й архівістами, адже художній доробок і документальна спадщина А. Кохановської відтворюють тенденції розвитку європейської культури кін. XIX – поч. XX ст. У другій половині XX ст. коротку біографічну інформацію про художницю з кількома ілюстраціями творів подавали в українських енциклопедіях, мистецьких довідниках⁵, літературознавчих виданнях про О. Кобилянську⁶. Видання каталогів творів із фондів Чернівецького обласного художнього музею та публікації у регіональній пресі Чернівців розпочалися наприкінці 1990-х років. Нова хвиля зацікавлення особистістю художниці пов'язана з повідомленнями ЗМІ про виставлення 2002 р. її робіт на аукціоні “Сотбіс” (англ. Sotheby’s) у Лондоні В Україні життєвий і творчий шлях художниці досліджують мистецтвознавці Т. Дугаєва, О. Гужва, літературознавець В. Вознюк та перекладачка Н. Панчук; у Польщі - науковці Тадеуш Трайдос (Tadeusz Trajdos) та Мачей Кротофіль (Maciej Krotofil).

Особовий фонд буковинської художниці, етнографа і письменниці Августи Йосипівни Кохановської (ф. 309, оп. 1, 141 од. зб., крайні дати документів 1743-1960 рр.) зберігається у ЦДАМЛМ України. Документи були передані на державне зберігання у 1971 р. Оленою Олександрівною Панчук, названою дочкою О. Кобилянської, та її чоловіком Ельпідифором Матвійовичем Панчуком, який довгий час працював у Чернівецькому літературно-меморіальному музеї Ольги Кобилянської. Окремі документи, а саме: ескізи творів, щоденники та листи А. Кохановської були придбані у родини Панчуків за 150 крб, що засвідчено у Протоколі ЕОК № 14 від 27 грудня 1971 р. (надходження № 807 від 04. 10. 1971 р. та № 1118 від 15. 10. 1971 р.). Цей фонд презентує значну частину художньої спадщини А. Кохановської. Творчі документи, в основному, зберігаються в архівному сховищі (68 од. зб.). Це – портрети, жанрові малюнки, замальовки красевидів, частина з яких датована 1882 – 1908 рр. Вісім живописних робіт А. Кохановської кін. XIX – поч. XX ст. знаходяться у музейному сховищі ЦДАМЛМ України (додаток № 1 до опису 1 фонду 309). Загалом у зібранні архіву-музею представлені твори, виконані олівцем, вугіллям, пастеллю, аквареллю, у змішаній техніці, а також олійний живопис.

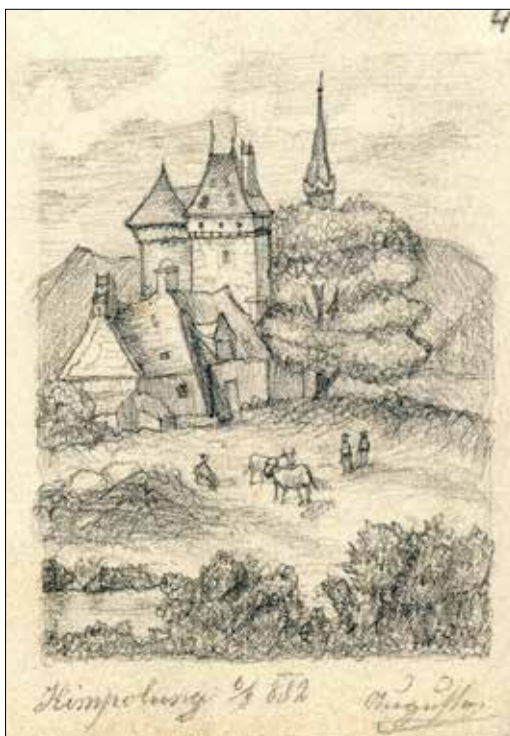
Серед творчих документів зустрічаємо етюди та начерки портретів (погрудні зображення дітей, жінок і чоловіків, сидячі постаті буковинських селян), виконані у різних техніках⁷. Дитячі портрети сповнені ніжності, у портретах селян ретельно виписані деталі народного одягу. На особливу увагу заслуговує “Портрет молодої пані” в пастельній техніці, з монограмою “АК” в правому нижньому кутку та нечіткою датою - “89” чи “99”⁸.

А. Кохановська.
Портрет молодої пані.
1889 (1899) р. Папір, пастель.
ЦДАМЛМ України, ф. 309, оп. 1,
од. зб. 3, арк. 1.

на міфологічну тему” (1883) та кольорова мініатюра темперою “Напровесні” (1886) на тему пісні Франца Шуберта “Весняна віра” (її слова і музика подані на звороті)⁹. Жанрові малюнки фонду представляють своєрідну творчу лабораторію А. Кохановської, яка багато подорожувала селами Буковини і робила замальовки з натури, спостерігаючи за життям горян. Цікаво, що цими роботами художниця часто ілюструвала власні

А. Кохановська.
Кимпулунг.
Папір, олівець.
ЦДАМЛМ України, ф. 309,
оп. 1, од. зб. 23, арк. 4.

Цілком ймовірно, що “Портрет молодої пані” - це автопортрет А. Кохановської, про що свідчить його схожість на деякі інші автопортрети художниці та її зображення на фотографіях. Але це питання потребує додаткового вивчення і атрибуції. Можемо вважати цей напівпрофільний романтичний портрет узагальненим образом молодої емансипованої жінки кінця XIX ст., яка прагнула знань і реалізації в суспільстві подібно до героїнь творів О. Кобилянської “Царівна”, “Valse melancolique”, товаришок письменниці С. Окуневської, О. Устиянович, Н. Кобринської та, власне, самої А. Кохановської.

Серед жанрових композицій художниці викликають зацікавлення учнівські роботи середини 1880-х років з автографом “Auguste”: тематичний начерк олівцем “Фантазія

А. Кохановська. Зарисовки окремих об'єктів – камені, дерева, будівлі, руїни тощо.
1885–1886 рр. Папір, олівець.
ЦДАМЛМ України, ф. 309, оп. 1, од. зб. 26, арк. 3.

етнографічні статті. У підготовчих варіантах майбутніх творів малярка виразно окреслює етнографічні типи (“Зарисовки гуцулок і гуцула”, “На рибстванні”, “Селянка з куделею”, “Селянин з селянкою на возі”, “Буковинські селяни на польових роботах”)¹⁰.

Крім того, значну частину документів особового фонду складають замальовки краєвидів Карпатського краю, об'єктів народної архітектури, предметів інтер'єру, наприклад, “Зарисовки кимпулунзьких замків”, “Обвал в горах”, “Каплиця над гірським потоком”, “Подільське село”.

Представлені начерки робіт належать як до раннього періоду творчості (1882-1895 рр.), так і до наступного, що розпочався вже після здобуття освіти у мистецьких закладах Відня (1902-1908 рр.). Відповідно, цілком природно, що твори цих двох періодів мають різний рівень художньої досконалості та ступінь завершеності. Замальовки з особового фонду А. Кохановської репрезентують академічну манеру малювання з ледь помітним впливом модерну, який набував популярності на поч. ХХ ст. Малюнки невеликого розміру позначені свіжістю першого враження від натури, захопленням мальовничою красою природи. Романтична натура художниці виявляється у драматичному настрої, емоційній композиції твору, ретельній прорисовці деталей, відповідній колірній гамі (“Туманний ранок у горах”, “Двоє на гірській стежці”, “Торжество життя”).

А. Кохановська. Літо в горах. Етюд.
б/д. Картон, олія.
Музейний фонд ЦДАМЛМ України.

Твори художниці підкорюють щирим замилюванням самотньою красою Карпатського краю, яку ми маємо можливість споглядати і сьогодні. У цьому автор статті переконалася на власному досвіді, побувавши влітку 2015 р. на Буковині, у селах Путильського району. Можна також сміливо говорити про своєрідне художнє “документування” А. Кохановською Буковинського краю кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – тих місцевостей (Вижниця, Усть-Путила, Кимпулунг), що нині входять до складу України і Румунії¹¹.

У живописних творах “Гірський красвид”, “Сільські дівчата повертаються з поля”, “Селянин везе сіно”, “Весна”, “Літо в горах”, “Осінь”, “Оборіг”, “Стіжки”¹² художниця звертається до улюблених мотивів із народного життя, вміло передає пензлем стани природи у різні пори року. Живопису буковинської малярки притаманна врівноважена композиція, помітне прагнення до сумлінної викінченості й деталізації. Олійні твори А. Кохановської вирізняються технічною майстерністю, глибиною задуму і свідчать про непересічний талант художниці.

Цінними документами фонду є особисті фотографії мисткині за 1883-й, 1900-й, 1903-й роки, її фотографія зі старшою сестрою Ядвігою (1892), що досі не публікувалися.

На жаль, у фонді відсутні біографічні документи художниці. Окремі факти творчої біографії – зокрема, її літературної діяльності – постають із листів до редакцій з видавничих питань.¹³ Є у фонді документи,

А. Кохановська. Оборіг.
б/д. Картон, олія.
Музейний фонд ЦДАМЛМ України.

що свідчать про участь А. Кохановської у виставці мисливства у Відні (1910) та відзнаку від Кароля-Франца Йозефа¹⁴.

У фонді зберігаються рукописи та машинописний примірник наукової праці Е. Панчука (1894-1981) “Матеріали до вивчення життя і творчості Августи Кохановської”¹⁵, яку вчений готував протягом 1960-х років. Він був свідком творчої дружби мисткинь пера і пензля – О. Кобилянської і А. Кохановської.

Творчі документи А. Кохановської літературного, етнографічного, особистого характеру (рукописи нім. мовою) не розглядаються в цій статті через труднощі перекладу та нерозбірливий почерк. Сподіваємося, що інформація про наявність цих документів у фондах ЦДАМЛМ України сприятиме подальшому їх дослідженню та перекладам зацікавленими науковцями.

Окрім ЦДАМЛМ України, документи і твори художниці зберігаються у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї, Чернівецькому обласному художньому музеї, Чернівецькому літературно-меморіальному музеї Ольги Кобилянської. Є вони й у приватних колекціях та музейних збірках за кордоном.

А. Кохановська, як і більшість українських митців кін. XIX ст., зверталася у власній творчості до народного мистецтва, захоплювалася красою рідного краю, лишивши помітний слід у культурному житті Буковинського краю кін. XIX – поч. XX ст. У творах А. Кохановської відтворено самотні риси народного мистецтва різних етнічних груп, що населяли в той час Буковину. Особистість і творчий спадок художниці

все частіше привертають увагу науковців і шанувальників мистецтва в Україні, Австрії, Польщі, Румунії.

Отже, в особовому фонді 309 ЦДАМЛІМ України зберігаються цінні документи для вивчення життя і творчості Августи Йосипівни Кохановської, яка присвятила свій талант Україні. Вони можуть стати безцінним об'єктом наукових досліджень на регіональному та міжнародному рівнях, основою для наукової співпраці між музейними та архівними установами України і світу. Крім того, особистість першої жінки-маларки з Буковини в історії образотворчого мистецтва нашої держави становить особливе зацікавлення для мистецтвознавців, освітян та фахівців у міждисциплінарному контексті гендерних студій.

¹ Августи Кохановська. З колекції Чернівецького обласного художнього музею. – Чернівці: Букрек, 2013. – С. 8.

² Державний архів Чернівецької області, ф. 39, оп. 03, спр. 291, арк. 179зв. – 180.

³ *Кобилянська О. Ю.* Слова зворушеного серця : щоденники; автобіографії; листи; статті та спогади / О. Ю. Кобилянська ; упоряд., передм. Ф. М. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 211.

⁴ Августи Кохановська. З колекції.. – С. 6, 9.

⁵ Митці України : енцикл. довідник / упоряд. : М. Г. Лабінський, В. С. Мурза ; за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1992.– С. 325.

⁶ *Панчук Ельпидефор.* Кобилянська: роман-есе / Ельпидефор Панчук // Жовтень. – 1983. – № 11. – С. 38–64; № 12. – С. 20–61.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛІМ України), ф. 309, оп. 1, од. зб. 1, 2, 4–7.

⁸ Там само, од. зб. 3, арк. 1.

⁹ Там само, од. зб. 9, 10.

¹⁰ Там само, од. зб. 12, 14, 16, 17, 18.

¹¹ Там само, од. зб. 23, 34, 40.

¹² Музейний фонд ЦДАМЛІМ України.

¹³ ЦДАМЛІМ України, ф. 309, оп. 1, од. зб. 124, 125.

¹⁴ Там само, од. зб. 126, 127.

¹⁵ Там само, од. зб. 138.

There is done the examination of visual documents of Bukovyna artist, ethnographer and writer A. Y. Kokhanovska, held in the Central State Archives of Literature and Arts of Ukraine.

Key words: Kokhanovska Augusta Yosypivna; the art; the research; the document; the personal fond.

УДК 930.253:94(477.53)“1914/1917”

В. І. САРАНЧА*

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ПОЛТАВЩИНІ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****(за документами Державного архіву Полтавської області)**

Розглянуто інформаційний потенціал фондів Державного архіву Полтавської області як джерельної бази з вивчення українського національного руху під час Першої світової війни. Висвітлено діяльність українських політичних партій і організацій Полтавської губернії у 1914–1916 рр.

Уперше публікуються документи, що свідчать про поширення національних ідей серед української молоді.

Ключові слова: Перша світова війна; український національний рух; Полтавська губернія.

Розбудова демократії неможлива без конструктивного діалогу між органами державної влади, політичними партіями і громадянським суспільством. Новий етап трансформаційних процесів у політичній системі України, що розпочався у 2014 р., зумовлює актуальність дослідження і аналізу історичного досвіду українських партій і громадських рухів початку ХХ ст. З цієї точки зору особливу наукову і практичну цінність мають студії суспільно-політичного життя на українських землях під час Першої світової війни, яка стала каталізатором фундаментальних зрушень в соціально-економічній, культурній і ментально-психологічній сферах.

Історія українського національного руху в Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни має велику кількість лакун. Прийнято вважати, що більшість осередків українських національних партій, які виникли під час революційних подій 1905–1907 рр., були розгромлені у роки столипінської реакції і відродилися лише після Лютневої революції 1917 р. У той же час активізація українського руху у 1914–1916 рр. пов'язується з діяльністю філій Союзу Визволення України (далі – СВУ) та інтернованої галицької інтелігенції.

У фондах Державного архіву Полтавської області зберігається значний масив документів, які дають можливість відтворити картину розвитку українського національного руху в регіоні напередодні і під час Великої війни 1914–1918 рр.

Так, архівний фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора (ф. 83) містить документи, що дають можливість відтворити широку

* *Саранча Віктор Іванович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

картину суспільно-політичного життя регіону. Циркулярні розпорядження губернатора на адресу підлеглого йому поліцейського апарату відбивають як внутрішню політику уряду, так і обстановку в губернії. Важливим джерелом є рапорти повітових справників і поліцмейстерів про виконання губернаторських постанов, що детально відтворюють ситуацію на місцях.

У документах фонду періоду Першої світової війни містяться відомості про революційний і національний рухи у губернії у 1914–1916 рр., боротьбу зі шпигунством. Цінним свідченням про суспільно-політичні настрої у регіоні є щомісячні звіти повітових справників, які надавалися губернатору за спеціальною формою.

В архівному фонді прокурора Полтавського окружного суду (ф. 138) на особливу увагу заслуговує справа № 546 “Листування з Полтавським губернським жандармським управлінням (далі – ГЖУ), кременчуцьким поліцмейстером та іншими особами” з інформацією щодо осіб, які підозрюються в антиурядовій агітації, “мазепинстві” й поширенні української націоналістичної літератури.

Наступ столипінської реакції призводив до фактичного припинення напередодні Великої війни діяльності осередків УСДРП і маргінально представлених у Полтавській губернії УДРП і УПСР. У той же час потужну репрезентацію українського політичного спектра здійснювала Полтавська громада, яка за ідеологічними засадами входила до ТУП.

Авторитет Полтавської громади підкріплювався членством у ній видатних літераторів, провідних діячів місцевого самоврядування і кооперативного руху. З 1908 р. організацію очолював першодумець П. Чижевський, у різний час до неї входили Л. Падалка, Панас Мирний, Г. Коваленко, О. Русов та інші. Вагомий внесок у розвиток організації зробив Голова статистичного бюро Г. Ротмістров, який мав вплив на Голову губернської земської управи Ф. Лизогуба. Протягом перших десятиліть ХХ ст. до громадівського руху було мобілізовано значну кількість регіональних земських діячів. Фінансовою базою і засобом поширення ідеологічного впливу для Полтавської громади слугувала розгалужена мережа кооперативів, які були її своєрідними осередками.

Функціонування місцевої громади у Лубнах пов'язано з іменами братів Миколи і Володимира Шереметів. Для припинення антиурядової агітації серед лубенських чиновників і службовців на початку війни звільнили низку працівників земства і міської управи. У Лохвицькому повіті політично неблагонадійними елементами вважалися предводитель дворянства О. Русинів, міський голова М. Худолей, низка земських лікарів і вчителів. Усіх останніх Полтавський губернатор О. Багговут вважав “українськими сепаратистами”¹.

Під час активного пошуку діячів українського руху у 1907–1911 рр. поліцейського обшуку зазнав миргородський осередок УСДРП. У той

же час під нагляд потрапили активний учасник революційних подій 1905–1906 рр. кооператор Я. Стенька, фельдшер Макаренко, священник М. Ільяшевич і вчитель А. Геращенко. За агентурними даними останні троє на зібраннях “розбещували” молодь і пропагували серед неї українські сепаратистські ідеї².

Черговий етап боротьби з “мазепинством” розпочався напередодні Шевченківського ювілею 1914 р.³ Відповідно до циркуляра губернатора О. Багговута повітові справники відрепортували про відсутність у регіонах сепаратистськи налаштованих осіб. Натомість на початку війни у Полтаві з’явилася анонімна антиурядова відозва, авторство якої приписувалося Громаді.

Переважна більшість громадянців брали активну участь у заходах з облаштування лазаретів для поранених, благодійних акціях, заходах з надання допомоги сім’ям мобілізованих, біженцям тощо. Війна трансформувала соціальну поведінку діячів українського руху. Зокрема, Я. Стенька – “мазепинець”, який “сіяв смуту” серед населення у 1906 р., на багатолюдному мітингу в серпні 1914 р. проголошував високопатріотичні гасла на честь “Царя-батюшки”⁴.

Виключно матеріалами Полтавського ГЖУ підтверджується факт створення у губернії відділу СВУ – “Центрального комітету Полтавського району”, яку очолив першодумець П. Чижевський. За інформацією поліцейських агентів організація мала осередки у Гадячі, Золотоноші, Миргороді та Прилуках⁵.

Активну участь у роботі “Українського клубу” і Полтавської громади під час війни брали заручники-галичани. Нове інформаційне поле, створене галицькими українцями і військовополоненими, сприяло поширенню германофільських поглядів серед національної інтелігенції та радикально налаштованої учнівської молоді. Виходячи з цього, існування на Полтавщині філії СВУ перестас здаватися фактом, виключно сфабрикованим поліцією.

На початку війни поліція провела низку арештів серед української інтелігенції. Під час обшуку у відомого письменника і секретаря Полтавської міської управи Г. Коваленка знайшли мапу українських земель із жовто-блакитним прапорцем і листи від В. Винниченка⁶. Колишній член УСДРП М. Дробиш потрапив до Полтавської в’язниці за лист до сина, в якому він необачно висловився щодо російської окупаційної політики у Галичині⁷. До поля зору поліції потрапив і мировий суддя з Лохвицького повіту Я. Артюхов. Приводом став лист з Галичини від односельця, знайомого з діячем українського руху і фундатором легіону УСС М. Новаківським⁸.

У червні 1915 р. викрито нелегальний гурток у Кобеляках, організований київським студентом Я. Сепітим. До гуртка входили учні місцевих навчальних закладів, серед яких був майбутній український істо-

рик С. Наріжний. Гуртківці проводили бесіди з молоддю, поширювали нелегальну літературу і прокламації. При обшуку поліція знайшла відому під час війни листівку “До української молоді”, яка зі збереженням мови оригіналу вперше у повному обсязі наводиться у цій публікації. За справою кобеляцького гуртка С. Наріжний пробув за ґратами Полтавської в’язниці до 5 березня 1917 р.⁹

З ім’ям Дмитра Солов’я пов’язана організація у Полтаві відділу харківської “Юнацької спілки”. У гуртках, організованих “спілковцями” у Полтаві, Миргороді і інших містах губернії, роз’яснювалася сутність російської колоніальної політики, просувалися самостійницькі ідеї тощо. Таким чином, на думку молодих агітаторів, ними проводилася боротьба проти денационалізації українського населення. У грудні 1915 р. за участі провокаторів був розгромлений гурток у Миргородській художній школі, але відсутність доказів антиурядової діяльності не дала можливості заарештувати його членів¹⁰.

У передреволюційний час радикальні національні ідеї поширювалися серед учнівської молоді. Зокрема, на початку війни М. Стеценко, учень Роменського духовного училища, планував втекти на фронт, а у 1916 р. склав відозву “До дорогих моїх братчиків, українців, малоросів, мужичків”, у якій у наївній формі виклав свої політичні погляди¹¹. Прокламація М. Стеценка зі збереженням орфографії й стилістики вперше публікується у цій роботі.

Отже, під час Першої світової війни український рух на Полтавщині розвивався за двома напрямками – поміркованим і радикальним. Перший був репрезентований ТУП, яке мало свої осередки у Полтаві, Лубнах, Золотоноші і Костянтинограді тощо; другий – пов’язаний з діяльністю “Юнацької спілки”.

ТУПівці брали активну участь у благодійницькій діяльності, через мережу земських установ і кооперативних закладів поширювали українські національні ідеї. Під вплив радикально налаштованого студентства підпала й учнівська молодь. Якщо на початку війни гімназисти і реалісти часто мріяли потрапити до діючої армії, то внаслідок агітації членів “Юнацької спілки” серед молоді пробуджувалася національна свідомість.

¹ Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава : Электрич. тип. М. Г. Амчиславского, 1917. – 11 с.

² Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 83, оп. 1, спр. 134, арк. 4–12.

³ Там само, спр. 132, арк. 2, 69.

⁴ “Полтавские епархиальные ведомости” – Полтава. – 1914 р. – № 35.

⁵ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст.–лютий 1917 р.) : монографія. / С. О. Наумов ; ХНУ імені

В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – С. 276–277.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 546, арк. 21.

⁷ Там само, арк. 27, 27зв.

⁸ Там само, ф. 83, оп. 1, спр. 140, арк. 16–19.

⁹ Там само, ф. 138, оп. 1, спр. 565, арк. 79.

¹⁰ *Соловей Д. Ф.* Розгром Полтави : Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921 / Д. Ф. Соловей. – Полтава : Криниця, 1994. – С. 77–78.

¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 567, арк. 8–14.

№ 1

До української молоді

В історії бувають такі критичні хвилини, такі моменти, коли вирішується доля нації на багато літ уперед, коли дальнійший розвиток, або занепад нації залежить від енергії і праці її свідомих синів. Таку хвилину, такий момент переживають тепер недержавні нації Росії, а особливо українці. Сучасні імперіалістичні стремління великих європейських держав штовхнули їх в обійми смерті і під прапором визволення народів від мілітаризму і неволі великі держави розпочали війну. Але замість визволення скрізь руїна... Зруйновано Бельгію, Польщу, Галичину. Але найгірше постраждала Україна. Вся культура всі здобутки національні одним приказом владарів "визволителів" придушені. Зачинені в Галичині наукові, економічні, просвітні і інші національні українські інституції. Одного слова українець доволі, щоб чоловіка арештували і вивезли в Сибірські простори. Всіх, хто не встиг, або не забажав виїхати, з Галичини, всіх кращих синів України заслали в Томську та інші губернії. Це зробили визволителі з визволеними... Не краще справа і на Російській Україні. Одна за другою зачинаються часописи, /наказом влади/, все, що має ознаки українства, нищиться і пригнічується; а чорносотенна преса люто кричить: "Роспни, роспни".

Але нема сили, яка б могла вирвати у народа його душу. Неможна знищити того, що вічне. Націю можна придушити, затримати її культурний розвиток, але не знищити. І тепер у відповідальний страшний час українська нація повинна зробити багато зусиль, щоб не втратити тих позицій, які мала до цього часу. Багато треба праці, енергії, боротьби. І ми гадаємо, що цю працю, цю боротьбу з честю доведе до кінця наша нація. Молодь, що завше йшла на першій передовій лінії; молодь що завше і скрізь була надією, і тепер хай розпочне працю, підбадьорить старих своїх завзяттям та відвагою. Роскидана по просторах України молодь повинна в цей момент з'єднатись і готуватись до завзятої боротьби. Всі, хто почуває себе українцем – організуйтесь. Вкупі треба боротись за право і честь. Кожен, кому болить серце за наше відродження, хай покине частину своєї праці і йде з проповід'ю до несвідомих братів – селян і робітників; до молоді, до війська. Гуртуйте всіх, закликайте до боротьби з войовничим імперіалізмом. Кличте всіх до єднання з поневоленими народами Росії. І до перетворення Росії монархії в Росію республіку національностей. Хай живе автономна республіка Україна, хай живе Росія республіка національностей.

Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 565, арк. 13.

№ 2

До дорогих моїх братчиків, українців, малоросів, мужичків!

Малороссы. Малороссы. Малороссы. Мужики. Мужики. Мужики чего же вы ждёте, чего еще Вам нужно. Вы слышали когданибудь о революционерах... Вы знаете что такое революция... Революционеры, есть люди, которые борются за Вас против правительства русского, а правительство, бьет и топчет вас, мужиков в грязь. Вы читали Шевченка: он пишет по вашему, по мужичому и плакал он о вас... Где же он? Он сослан правительством в Сибирь и там за вас он в тюрьме умер, умер с голода и за кого: за вас мужиков.

Вот как он пишет:

“На роспутті кобзарь сыдыть	Та вже не вернеця
На кобзи грае;	Було колысь панувалы,
Кругом хлопци та дывчата	Та бильше не будем...
Як мак процвітае.	Мовчать горы, грае море
Грае кобзарь, выпывуе,	Могылы сумують,
Вымовля словами,	А над дитьмы козацькымы
Як москали, Орда, Ляхы	Паганці панують.
Былись з козакамы;	Грае кобзарь выпывуе,
Грае кобзарь, выпывуе,	Грай же море, мовчить горы
Аж лыхо смеіця	Плачте диты козацькіи,
“Була колісь гетьманщина	Така Ваша доля.”

В этом стихотвореніи Тарас Шевченко описывает нашу гирку долю. Паганцямы Шевченко называет Правительство, русских, которые пануют над нами, берут с нас подати, строят нам свои школы, и учат нас по своему, по русскому читать. А деж наши, Украински школы? Де наша Украинская грамота. Нашу школу Украинску і нашу грамоту правительство и все паны розбылы, перестроили на свой лад и прислали своих учытылив, а наших, повишала, та порострелювала, та сослала в Сибирь.

Так знайте ж мужычкы, мои ридненкы братыкы оде, що тут напысано, та запомянайте, а я ще вам де трохи, напишу.

Одын писатель наш, тоже мужик напысав сочиненіе, про нас, як нам гирко жыть. Проте узнало правительство, та хотило его сослать в Сибирь. Но вин утик за граньцо в Италию. И жыв оце аж до цієї войны. Перед войной, его товаришы вызвали в Київ и вин прыхав в Київ, но то його вызвали / тепер читайте де напысано № 3/

№3 /читайте./ его вызвали не товаришы, а правытельство. Грушевскій прыхав в Київ и останыввся в номери. Тьлько шо вин вийшов в номер, як двери за ным заперлись замком. Вын тоди начав стукать в двери и крычать. Но тут хтось ударыв чимсь в викно и викно вылетило. Это викно выходыло, не на улыцю, а в двир. В туже мьнуту, як викно велетило, в комнату вскочыло в выкно тры чоловика городовых /польцейских/ с револьверами в руках. Вони звязали Грушевского и вынысли его в викно в двир. Там вони положили его на дрогы запряжэнни парюю коней, завязали ему рот щоб вин не крычав, прыкрыли его соломою и одежою и повезлы его хтона куды и хтона де его дили. Отак зробыло правительство с тым хто хлопотав за вас. А вы то цего и не знаете, та де вам и знать, як даже вылькы учени и то цего не знают.

Це знаю тилькы я, та мои товариши, революцинеры, яких багато, тай дуже багато, и вси мы революцинеры поклялысь головы положыты за вас мужыкив. Так оце як ми ще раз возстанем, против правительства и будем биться с правительством то не быйты вы нас и напышить своим солдатам, шоб и воны не были, вы хоть и не помагайте нам но и не быйте нас то мы розибьем правительство и панив, а як и вы будете нас быть, то тоди побидыть нас правительство, побидить и нас и вас, то тоди будет вам ще хуже чым тепер. Вы знайте шо у нас революцинерив бильше миліона войск и каждый, чоловик у нас ученый, сыльный, и каждый чоловик у нас вооружен хорошим, дальнобойным, англійським ружьем, саблюю и двумя револьверами 6-ти зарядов и 8-ми зарядови. Биться мы будем скоро, може сей год польеться протывна кров панив. И як мы побидемо правительство, то тоди вы мужикикы будете свободным государством.

Вы знайте, що уже в Ромнах живе наших солдат 80 чоловик у каждого из них есть ружье хорошее дальнобойное, сабля и два револьвера. В Недрагайлове 10 человек. Пид Петербургом стоят уже 726 пушек и 300.000 наших солдат. Не быйте нас.

Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, стр. 567, арк. 9, 9зв.

The article considered information potential of collections of the State Archives of Poltava Region as a source base for the study of Ukrainian national movement during World War I. The article deals with the activities of Ukrainian political parties and organizations of Poltava province in the 1914–1916 biennium. For the first time documents that indicate the spread of national ideas among Ukrainian youth are published.

Key words: the World War I; the Ukrainian national movement; Poltava province.

УДК 930.253:929Парамонов

А. І. ШАПОВАЛ*

**ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКОГО УЧЕНОГО
С. Я. ПАРАМОНОВА У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО:
РОЗМІЩЕННЯ, СКЛАД, ЗНАХІДКИ**

Здійснено огляд документів відомого українського зоолога, історика, літературознавця, поета та письменника С. Я. Парамонова, що відклалися у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ). Розглянуто історію формування та документальний склад особового архівного фонду С. Я. Парамонова, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ.

Значна частина виявлених у фондах НБУВ документів уперше вводиться до наукового обігу.

Ключові слова: С. Я. Парамонов; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; особовий фонд; архівні документи; зоологія; історія.

Постать українського ентомолога, історика, літературознавця, поета та письменника Сергія Яковича Парамонова (1894–1967) добре знама у світі. Випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету (1917) С. Я. Парамонов протягом 1920–1943 рр. працював у Зоологічному музеї Академії наук України й у 1938–1943 рр. був його директором. Коли нацистські війська, залишаючи Київ у 1943 р., вивозили із Зоологічного музею найцінніші наукові колекції, С. Я. Парамонов, як його директор, супроводжував колекції спочатку до Польщі, а потім і до Німеччини (колекції були збережені від розпорошення й після війни повернуті до Києва).

З березня 1947 р. С. Я. Парамонов мешкав у Австралії, де протягом 1947–1959 рр. працював науковим співробітником Інституту ентомології Державного об'єднання наукових і прикладних досліджень (CSIRO) у м. Канберра. Серед світового наукового співтовариства С. Я. Парамонов здобув славу як біолог, який зробив великий внесок у розвиток української й австралійської диптерології і палеоентомології та видатний вчений-систематик, широкому ж загалу він більше відомий як історик і письменник, що друкувався під псевдонімом “Сергей Лесной”**, і перу якого належать ґрунтовні дослідження з історії слов'ян та походження Русі. Однак, життєвий шлях, наукова діяльність і творча спад-

* *Шаповал Андрій Іванович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

** Тут і далі вжито написання псевдоніма російською мовою, оскільки ним С. Я. Парамонов підписував свої російськомовні праці.

щина С. Я. Парамонова на сьогодні залишаються недостатньо вивченими. Його ім'я ще донедавна в Україні було знайоме лише вузькому колу фахівців. Після від'їзду вченого за кордон його праці у Радянському Союзі не видавалися. Недоступними для вітчизняних дослідників були й публікації про С. Я. Парамонова, що виходили за кордоном як в іноземних, так і в українських виданнях¹. Лише на початку 1990-х рр., коли в Україні й на терені колишнього Радянського Союзу розпочався процес повернення із забуття імен видатних учених, митців і діячів культури, які, незважаючи на несприятливі для творчості умови, що склалися за тоталітарного режиму, зробили значний внесок у розвиток як національної, так і світової науки і культури, з'явилися праці, у яких згадувався С. Я. Парамонов, а також невеликі розвідки про вченого².

Першою розгорнутою публікацією про С. Я. Парамонова стала стаття у журналі "Природа" д-ра біол. наук, провідного наукового співробітника Санкт-Петербурзького філіалу Інституту історії природознавства і техніки Російської академії наук М. Д. Голубовського "Російські біологи в Австралії. Частина II. С. Я. Парамонов"³ (1993). Автор, використавши особову справу С. Я. Парамонова з архіву Інституту ентомології Державного об'єднання наукових і прикладних досліджень (CSIRO) у м. Канберра та документи особового архіву вченого, що зберігається у бібліотеці Австралійського національного університету, висвітлив історію працевлаштування С. Я. Парамонова у Австралії після Другої світової війни.

Значно посилило інтерес до постаті С. Я. Парамонова перевидання його досліджень з історії доолегової Русі та праць про Велесову книгу, зокрема, у 1995–2014 рр. було здійснено близько 20 передруків історичних творів⁵ С. Я. Парамонова, а також нове видання літературознавчих статей та публіцистичних праць вченого, які вийшли у паризькому журналі "Возрождение" у 1960–1967 рр.⁶ Не оминули увагою сучасні видавництва й збірки поезій та оповідань С. Я. Парамонова⁷. Кожна з цих публікацій, зазвичай, супроводжувалася нарисами⁸ про біографію та творчість С. Я. Парамонова, у яких поряд із достовірною інформацією про життя і діяльність вченого, на жаль, наводилися й помилкові відомості.

Наукову роботу С. Я. Парамонова в українських академічних установах, зокрема, у Зоологічному музеї та Інституті зоології АН УРСР (1919–1941) та створеному на їхній базі під час Другої світової війни музеї та Інституті захисту рослин (1942–1943) відображено лише фрагментарно у працях як радянських, так і сучасних учених⁹ з історії діяльності Зоологічного музею Національної академії наук (далі – НАН) України та у збірниках документів і матеріалів з історії НАН України¹⁰, підготовлених Інститутом архівознавства НБУВ, а також дотичних до досліджуваного питання розвідках¹¹.

Першою спробою комплексної реконструкції біографії С. Я. Парамонова стала праця доктора біологічних наук, завідувача відділу загальної та прикладної ентомології Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України В. О. Корнєєва “Справжнє життя Сергея Лесного”, опублікована на шпальтах он-лайнного журналу “Українська ентомофауністика” з нагоди 120-річчя від дня народження вченого¹². До ювілею С. Я. Парамонова вийшло ще декілька статей¹³ про вченого.

Ці публікації заклали підґрунтя для створення наукової біографії С. Я. Парамонова. Однак, для повного відтворення життєвого і творчого шляху видатного українського ученого та письменника мають долучитися як фахівці у галузі біології, так і професійні історики та літературознавці. Об’єктивним чинником, що перешкоджав створенню правдивого життєпису вченого, був брак джерел про його життя й діяльність. Як правило, дослідники життєвого шляху С. Я. Парамонова здійснювали подорож до Австралії, сподіваючись відшукати у її бібліотеках і архівах документи до біографії вченого. Але чимало документів про життя і діяльність С. Я. Парамонова відклалося у фондах НБУВ. Деякі з них були введені до наукового обігу у публікаціях В. О. Корнєєва¹⁴ і А. І. Шаповала¹⁵ та увійшли до підготовленої д-ром іст. наук, проф. В. І. Ульяновським¹⁶ книги про життя і творчість колеги С. Я. Парамонова – д-ра біол. наук М. В. Шарлеманя.

У цій праці ми ставимо за мету окреслити коло джерел до наукової біографії С. Я. Парамонова, що містяться у фондах НБУВ. Передусім, це – особовий архівний фонд вченого “Парамонов Сергій Якович (03.11.1894–22.09.1967) – зоолог, доктор біологічних наук (1940)” (ф. 310), який зберігається в Інституті архівознавства НБУВ і складається з одного опису, що містить 73 справи загальною кількістю 166 документів за 1889–1985 рр.

Документи С. Я. Парамонова до Інституту архівознавства НБУВ надійшли з Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України. Серед них відклалися документи, що розкривають історію надходження документів С. Я. Парамонова до Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України. Це – листи наукового співробітника Інституту ентомології Державного об’єднання наукових і прикладних досліджень у м. Канберра Зенти Розалії Лієпи до київських учених Є. Г. Решетник і Голубовської¹⁷ та списки документів з архіву С. Я. Парамонова у м. Канберра, які були надіслані з Австралії до Інституту зоології АН УРСР¹⁸.

Із листів Зенти Лієпи дізнаємося, що з 1950 р. вона працювала технічним асистентом С. Я. Парамонова в Інституті ентомології Державного об’єднання наукових і прикладних досліджень у м. Канберра. Після смерті вченого саме Зента Лієпа опублікувала у 1969 р. бібліографію наукових ентомологічних праць С. Я. Парамонова та каталог

описаних ним таксонів, а це – близько 700 видів та підвидів з родин Bombyliidae, Asilidae, Syrphidae, Nemerstrinidae, Tachinidae, Pyrgotidae тощо. Крім того, вона надіслала до бібліотеки Академії наук СРСР у Ленінграді, Української вільної академії наук у Канаді та до Університету Мельбурна, де діяла кафедра російської мови, екземпляри історичних праць С. Я. Парамонова та найбільш цікаві статті вченого з дослідження українського фольклору. Зента Лієпа також погодилася допомогти київським ученим зібрати матеріал для написання наукової біографії С. Я. Парамонова, бо вважала, що вчений “був би дуже щасливий і це зробило би йому честь, що Українська академія наук бажає віддати належне його вкладу в ентомологію”¹⁹. Оскільки сам учений не залишив автобіографічних записів, на її погляд, було б справедливо, якби повну біографію С. Я. Парамонова написав би той, хто добре знав вченого, і саме на Україні – його “попередній Батьківщині” (у 1957 р. С. Я. Парамонов став громадянином Австралії)²⁰.

В Україні написання біографії С. Я. Парамонова ініціювала кандидат біологічних наук Євдокія Георгіївна Решетник, яка з довоєнних часів була співробітником Інституту зоології АН УРСР і особисто знала вченого. У 1969 р. Є. Г. Решетник, маючи намір написати наукову біографію С. Я. Парамонова до 75-ліття від дня його народження, розпочала збирати матеріал про життя і діяльність вченого. Вона здійснила поїздку на Одещину, де зустрілася з жителями с. Яськи, уродженцями якого були батьки С. Я. Парамонова, і мешканцями м. Ананьїв, де останні свої роки прожила мати вченого – Ольга Іванівна Парамонова, від яких збрала інформацію про родину Парамонових, зробила копії фотографій членів сім'ї Парамонових, записала спогади про дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого. Протягом 1969–1970 рр. значну кількість документів, на прохання Є. Г. Решетник, до Києва з Австралії надіслала Зента Лієпа. Зібрані матеріали Є. Г. Решетник 30 березня 1970 р. передала директору Інституту зоології АН УРСР академіку І. Г. Підоплічку²¹. Однак, тоді ці документи так і не були використані для написання наукової біографії С. Я. Парамонова, а згодом їх передали до Інституту архівознавства НБУВ.

До складу архівного фонду С. Я. Парамонова також увійшла особова справа вченого, яку було передано до Інституту архівознавства НБУВ з Архіву Президії НАН України на етапі науково-технічного опрацювання фонду.

Значна кількість документів, пов'язаних із життям та науковою діяльністю С. Я. Парамонова, відклалася й в інших фондах Інституту архівознавства НБУВ. У 1990 р. на зберігання до Інституту архівознавства були передані документи Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР за 1911–1975 рр. (ф. 258), серед яких містяться документи, що висвітлюють діяльність С. Я. Парамонова як наукового співробіт-

ника Зоологічного музею Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), старшого наукового співробітника відділу фауністики і систематики Інституту зоології та біології АН УРСР та директора Зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР.

Декілька цінних документів виявлено в особових архівних фондах колег С. Я. Парамонова, зокрема, у фонді академіка НАН України О. П. Маркевича (ф. 121) відклалася рецензія С. Я. Парамонова на працю О. П. Маркевича “Паразитичні *Copepoda* з басейну Амура” (1940); в особовому фонді члена-кореспондента АН УРСР А. С. Лазаренка (ф. 113) містяться чотири листи С. Я. Парамонова, які останній у 1966–1967 рр. надіслав А. С. Лазаренку з Австралії; у фонді академіка АН УРСР І. Г. Підоплічка (ф. 139) виявлено кілька праць І. Г. Підоплічка, присвячених С. Я. Парамонову.

Документи до наукової біографії С. Я. Парамонова виокремлено у декількох фондах Інституту рукопису НБУВ. Так, в особовому фонді вченого-зоолога М. В. Шарлеманя (ф. 49) містяться його “Спогади”, в яких згадується С. Я. Парамонов, а також зберігається листування між М. В. Шарлеманем і С. Я. Парамоновим (4 од. зб. за 1955–1956 рр.), що висвітлює життя та наукову діяльність С. Я. Парамонова в Австралії. Документи про діяльність С. Я. Парамонова у Зоологічному музеї ВУАН відклалися у комплексних фондах Інституту рукопису НБУВ – “Літературні матеріали” (ф. I) і архів ВУАН (ф. X).

Великий масив документів С. Я. Парамонова також виявлено в інших фондах НБУВ. Зокрема, до фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій увійшли статті С. Я. Парамонова за 1915–1921 рр.; у фонді періодичних видань містяться його публікації у вітчизняних та іноземних журналах, документи з діяльності, біографічного характеру та документи про вченого; в універсальному підсобному фонді зберігаються наукові праці С. Я. Парамонова, документи з діяльності та документи про вченого; у фонді відділу газетних видань виявлено публікації науковця у київських українських часописах за 1941–1942 рр.; у фонді відділу зарубіжної україніки відклалися наукові, літературні й публіцистичні праці вченого та його спогади, написані в еміграції, анотації та рецензії на розвідки С. Я. Парамонова; у довідково-бібліографічному фонді відділу довідково-бібліографічного обслуговування вміщено публікації про вченого. Матеріали до бібліографії С. Я. Парамонова виокремлено у виданнях, що містяться в універсальному підсобному фонді та фондах періодичних видань і відділу зарубіжної україніки.

З метою найбільш повного представлення документів С. Я. Парамонова, що відклалися у НБУВ, документну спадщину вченого тематично поділимо на такі групи: 1) наукові та творчі праці; 2) матеріали до бібліографії вченого; 3) біографічні документи; 4) документи з діяльності; 5) листування; 6) фотодокументи; 7) документи про вченого;

8) документи щодо історії формування особового фонду С. Я. Парамонова.

У НБУВ відклалися наукові та творчі праці С. Я. Парамонова за 1915–2002 рр.: монографії, брошури, статті, рецензії, тези доповідей, некрологи, збірка поезій і спогади вченого. Праці науковця, що представлені у НБУВ, вийшли українською, російською, німецькою та англійською мовами, деякі з них підписані псевдонімом “Сергей Лесной”.

З метою кращої репрезентації творів С. Я. Парамонова умовно поділимо наукову діяльність та творчість ученого на три основні етапи, що хронологічно охоплюють такі періоди: 1) 1915 р. – перша половина 1941 р. – наукова діяльність С. Я. Парамонова часів навчання у Київському університеті та роботи в академічних установах України; 2) друга пол. 1941 р.–1943 р. – наукова та публіцистична діяльність ученого в окупованому Києві; 3) 1943–1967 рр. – наукова та творча діяльність С. Я. Парамонова в еміграції.

Перший період наукової діяльності С. Я. Парамонова у фондах НБУВ представлений монографіями “Родина Bombyliidae (підродина Bombyliinae)” (1940) і “Шлункові оводи і боротьба з ними” (1940) та численними статтями вченого з диптерології, систематики, теорії виду та видоутворення. У бібліотеці зберігаються студентські розвідки С. Я. Парамонова “До знаходження плямистої зозулі [*Coccystes glandarius* (Linn.)] у Бессарабії” (1915) й “Поїздка на Баскунчак и Ельтон” (1917) та його праці, присвячені захисту й відновленню орнітофауни плавень Подністров’я (“Про зникаючих птахів плавень Дністра” (1924) і “Завдання мисливського господарства в гирлі Дністра” (1925)).

Результати досліджень С. Я. Парамонова з диптерології у довоєнний період висвітлюються у понад 30 публікаціях ученого, у тому числі 9 монографічних статтях та серії його розвідок під загальною назвою “Диптерологічні фрагменти”, що вийшли у “Збірнику праць Зоологічного музею”. Наведемо деякі з диптерологічних статей, що відклалися у фондах НБУВ: “Муха-жалібниця (*Anthrax occultus* Mg.) (Diptera) на Київщині” (1921), “Два нових види родини Bombyliidae (Diptera) з Палеарктики” (1924), “Чотири нових види рода *Prorachthes* Lw. (Diptera, Bombyliidae) із палеарктичної області” (1926), “Про деякі цікаві знахідки двокрильців в Арменії” (1933), “Про деякі цікаві знахідки двокрильців на Маріупольщині” (1936), “Критичний огляд сучасних і викопних родів Bombyliidae (Diptera) всього світу” (1939), “Нарис біології, поширення і економічного значення Bombyliidae (Diptera)” (1939) тощо. Із закордонних публікацій С. Я. Парамонова у бібліотеці міститься стаття “Zur Kenntnis der Gattung *Anastoechus* O. S. (Bombyliidae, Diptera) (I)” (1925), що побачила світ на шпальтах берлінського журналу “Archiv für Naturgeschichte”.

С. Я. Парамонов був одним із перших українських біологів, які розробляли теоретичні питання зоологічної систематики. У фондах НБУВ

зберігається низка статей вченого з цієї проблематики, а саме: “Сучасна систематика, її методи та завдання” (1934), “Методи сучасної зоосистематики (зоогеографії). 1. Хімічний метод” (1935), “Чи повинна бути система тварин філогенетичною” (1937), “Чи повинна бути біосистематика філогенетичною?” (1939), “Сучасна зоологічна систематика, її теоретичні та практичні завдання” (1939), “Чи можлива побудова єдиної біологічної системи нижчих таксономічних одиниць” (1940).

Не обійшов увагою С. Я. Парамонов й проблеми теорії виду та видоутворення, що знайшли відображення у таких статтях вченого, як-от: “Деякі нові дані про утворення нових видів, як наслідок острівної ізоляції” (1934), “Проблема видоутворення і ареал” (1935). У травні 1941 р. у Києві відбувся виступ С. Я. Парамонова на конференції з вивчення флори і фауни України з доповіддю “Проблема виду в зоології”, тези якої під назвою “Вид у біології. Характеристика, обсяг і формулювання поняття” виявлено серед документів фонду Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ²².

Чи не останньою публікацією С. Я. Парамонова напередодні війни була стаття-некролог про видатного українського ентомолога, одного з фундаторів і керівників Зоологічного музею АН України В. О. Каравасва, що вийшла на сторінках “Збірника праць Зоологічного музею” (1941).

Під час німецької окупації Києва С. Я. Парамонов співпрацював з українськими часописами “Українське слово”, “Нове українське слово”, “Последние новости”, про що досі не згадувалося у жодному з досліджень про вченого, а його публікації у цих виданнях не відображені в оприлюднених бібліографіях науковця. На шпальтах цих часописів, що зберігаються у фонді відділу газетних видань НБУВ, побачили світ такі розвідки С. Я. Парамонова, як-от: “Важлива і невідкладна справа” (1941), “Яка букіністична торгівля нам потрібна” (1941), “Асканія Нова та її завдання” (1942), “Мова мертвого дерева” (1942), “Загадка Атлантиди” (1942), “Карл Ернст фон-Бер (До 150-річчя з дня народження)” (1942), “Важливий додатковий прибуток від лісу” (1942). Крім того, є велика ймовірність вважати, що співпраця С. Я. Парамонова з часописами “Українське слово” і “Нове українське слово” була значно ширшою, адже на сторінках газет виявлена низка публікацій, автор яких підписувався псевдонімом “Лісовий” та криптонімом “С. П.”²³. Аналіз змісту цих статей, значна частина яких вийшла під рубрикою “Нотатки з науки і техніки”, дає підстави вважати, що їх автором був учений-природознавець. Про те, що цим автором може бути С. Я. Парамонов, також говорить тотожність сюжетів публікацій вченого і дописувача, який підписувався криптонімом “С. П.”. Так, одна із підписаних криптонімом “С. П.” статей у “Новому українському слові” мала на-

зву “Академік Карл Ернст фон-Бер (Епізод з його діяльності з нагоди 150-річчя з дня народження)”, а інша стаття у цій же газеті про академіка Санкт-Петербурзької академії наук, голову Російського ентомологічного товариства Карла Ернста фон Бера була підписана С. Я. Парамоновим власним ім'ям²⁴.

У фондах НБУВ зберігається чимало праць емігрантського періоду наукової діяльності С. Я. Парамонова. Так, в особовому архівному фонді вченого відкриті дослідження С. Я. Парамонова із зоології: одна брошура і 84 статті, що були підготовлені українським ентомологом протягом 1945–1967 рр. Історичні розвідки С. Я. Парамонова у фонді представлено реферованими витягами з праці “Перегляд основ історії слов'ян”.

Під час науково-технічного опрацювання фонду С. Я. Парамонова з'ясувалося, що серед масиву документів ученого, переданого з Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України до Інституту архівознавства НБУВ, відсутні два томи неопублікованої праці С. Я. Парамонова “Еволюція та її сутність (факти і висновки)”. Про те, що цю роботу було надіслано з архіву С. Я. Парамонова у м. Канберра до Києва, свідчить запис у переліку документів, які Інститут зоології отримав з Австралії²⁵.

Дослідження С. Я. Парамонова “Еволюція та її сутність (факти і висновки)” нам вдалося виявити у фонді “Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР” (ф. 258), перший і другий томи якого склали відповідно справи № 46 і № 47 другого опису цього фонду. Під час їх вивчення з'ясувалося, що перший том являє собою цілком завершене наукове дослідження, яке структурно складається з передмови, 12 глав основного тексту і висновку. На звороті обкладинки першого тому є напис англійською мовою, зроблений Зентою Лієпою, у якому вказано, що це є остаточний варіант рукопису С. Я. Парамонова, написаний його рукою. Зента Лієпа також звернула увагу на те, що ця робота не була опублікована²⁶. До другого тому увійшли окремі глави первинного варіанту рукопису – “Гібридний вид (гібридант) і гібрид”, “Про прогресивну географічну мінливість”, “Генетика і теорія еволюції”, що не були включені до остаточного варіанту праці.

Окрему справу другого опису фонду Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР (№ 52) склала праця С. Я. Парамонова “Хемогенез – нова теорія еволюції”, що виявилася не чим іншим, як машинописною копією праці “Еволюція та її сутність (факти і висновки)”. Машинописний варіант відрізняється від автографа лише тим, що додатково у своїй структурі має резюме дослідження англійською мовою. Імовірно, це і є підготовлений вченим для друку варіант праці “Еволюція та її сутність (факти і висновки)”, яка мала б побачити світ під назвою “Хемогенез – нова теорія еволюції”.

Декілька слів слід сказати про час написання праці “Еволюція та її сутність (факти і висновки)” або “Хемогенез – нова теорія еволюції”. Згідно з написом, який зробив С. Я. Парамонов на титульній сторінці рукопису, над остаточним варіантом дослідження вчений працював протягом 13 червня–27 серпня 1960 р.²⁷ Вказівку про час написання дослідження знаходимо й у тексті праці, зокрема, у передмові до її першого тому С. Я. Парамонов зазначив, що протягом 45-ти років своєї наукової діяльності він неодноразово мав можливість перевірити теорію природного добору на матеріалі своєї спеціальності²⁸. Якщо згадаємо, що перша наукова праця вченого вийшла у 1915 р.²⁹, то час завершення роботи над рукописом монографії буде саме 1960 р. А у передмові до машинописної копії праці вказано, що висновки вченого щодо еволюційної теорії базуються на роздумах і спостереженнях, зроблених ним протягом 50-ти років наукової діяльності³⁰. Тобто, машинописний варіант був підготовлений на п’ять років пізніше, у 1965 р., можливо, саме тоді С. Я. Парамонов спробував опублікувати своє дослідження.

Цікаво, що в описі фонду Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР усі справи з працею С. Я. Парамонова “Еволюція та її сутність (факти и висновки)” (“Хемогенез – нова теорія еволюції”) помилково датовані 1940 р. Напевне, цю “помилку” архівісти Інституту зоології зробили свідомо, бо не помітити зроблений С. Я. Парамоновим на титульному листі напис про час роботи над рукописом просто неможливо. У 1940 р. С. Я. Парамонов був співробітником Інституту зоології АН УРСР і включення до опису написаної того року праці вченого було логічним, тоді як внесення до опису роботи за 1960 р., автором якої був вчений-емігрант, співробітник державної установи іншої держави, могло б викликати зайві запитання під час затвердження опису експертною комісією. Фальсифікація дати написання праці дала можливість залишити її в архіві Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР, іншими словами, зберегти працю для майбутніх дослідників наукової спадщини С. Я. Парамонова.

Отже, в черговий раз підтвердилася булгаківська істина, що рукописи не горять. У віднайденій праці С. Я. Парамонова зроблено спробу переосмислити положення еволюційної теорії з урахуванням наукових досягнень ХХ ст. Підсумком його роздумів над проблемами еволюції стала теорія, яку вчений умовно назвав “хемогенезом”, згідно з якою природного добору в природі не існує, а “причини еволюції лежать у самій живій речовині, яка підпорядкована фізико-хімічним закономірностям”³¹. З листів С. Я. Парамонова до А. С. Лазаренка нам відомо, що в останні роки свого життя вчений намагався опублікувати працю “Хемогенез – нова теорія еволюції”, але через брак коштів побачила світ лише перша глава дослідження³², яка під назвою “Еволюція в біології та її сутність” вийшла у паризькому журналі “Возрождение”.

Значний масив документів С. Я. Парамонова відклався у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ. Зокрема, твори, які Сергій Якович видав за кордоном під псевдонімом “Сергей Лесной”, – це збірка його віршів “Пісні природи” (1948), перший випуск праці вченого “Слово о полку Ігоревім. До 150-ліття від дня опублікування” (1950), а також дослідження “Русь, звідки ти?: Основні проблеми історії стародавньої Русі” (1964) та “Влесова книга”: язичницький літопис доолегової Русі. Історія знахідки, текст і коментарі” (1966).

У фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ зберігаються брошура С. Я. Парамонова “Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії Стародавньої Русі)” (1963) та праці вченого з питань історії та культури України і його літературознавчі дослідження, що були опубліковані у журналах “Віра й культура” та “Новий літопис”. Зі спогадів С. Я. Парамонова у фонді містяться окремі випуски його мемуарів “Агатангел Кримський” (1952) і “Що зробили німці з наукою та науковцями (спогади науковця)” (1957–1962).

Окрему групу документів С. Я. Парамонова, що відклалася у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ, складають рецензії, що друкувалися у часописах “Віра й культура” та “Новий літопис”. Деякі з них не увійшли до опублікованих бібліографій вченого. Так, звернемо увагу майбутніх дослідників творчості С. Я. Парамонова на такі його розвідки: “Не сійте розбрату в Україні” (“Віра й культура” (1954) – рецензія на книгу І. Д. Нагаєвського “Католицька церква в минулому й сучасному Україні”; “Буковина” (“Віра й культура” (1958) – рецензія на книгу “Буковина, її минуле й сучасне”, що вийшла у Парижі 1956 р.; “М. І. Марченко. Історія української культури. Київ 1961. 1–286. В-во “Радянська школа” (“Новий літопис” (1963); “І. М. Шекера. Міжнародні зв’язки Київської Русі” (“Новий літопис” (1964).

У НБУВ також зберігаються праці С. Я. Парамонова, що побачили світ на шпальтах науково-популярного щомісячника “Природа”, а саме: статті “Вирішення загадки” (1960) і “Походження фауни і флори Криму” (1962) та перевидані часописом спогади вченого “Академік-мандрівник” П. К. Козлов” (1993).

У фондах НБУВ відклалися документи, що містять інформацію з бібліографії С. Я. Парамонова. Зокрема, це – перша друкowana бібліографія С. Я. Парамонова, до якої увійшли 36 розвідок ученого з систематики двокрилих за 1921–1931 рр. Вона була складена самим С. Я. Парамоновим і опублікована 1931 р. у “Збірнику праць Зоологічного музею” як додаток до його монографічної статті “Матеріали до монографії родів сімейства *Amictus*, *Lyophlaeba* та ін. *Bombyliidae* (Diptera)”.

В Інституті архівознавства НБУВ зберігаються список друкowanych праць С. Я. Парамонова з його особової справи (1936)³³ та списки на-

укових праць ученого із зоології та з історії слов'ян і походження Русі, які після смерті С. Я. Парамонова з Австралії до Києва надіслала Зента Лієпа³⁴. Відомості про публікації С. Я. Парамонова також уміщено в часописах “Вісті Української академії наук” і “Віра й культура” та у збірниках документів і матеріалів з історії НАН України, підготовлених Інститутом архівознавства НБУВ.

Слід зазначити, що остання публікація бібліографії С. Я. Парамонова здійснена В. О. Корнєєвим (у її підготовці також брали участь Н. Л. Евеньюйс, А. М. Кравцов і Ю. І. Ковалів), який як додатки до свого дослідження “Справжнє життя Сергея Лесного (матеріали до біографії Сергія Яковича Парамонова)” вмістив список біологічних праць ученого (198 позицій за 1915–2003 рр.)³⁵ та бібліографію літературних творів, спогадів, історичних, літературознавчих і публіцистичних праць С. Я. Парамонова (“Сергея Лесного”) – 103 публікації за 1945–2012 рр.³⁶

У ході нашого дослідження у фондах НБУВ були виявлені праці С. Я. Парамонова, що не увійшли до опублікованої В. О. Корнєєвим у 2014 р. бібліографії вченого і можуть її доповнити. Зокрема, це – розвідки вченого, що вийшли на сторінках українських часописів “Українське слово”, “Нове українське слово”, “Последние новости” під час Другої світової війни; його рецензії, що побачили світ на шпальтах журналів “Віра й культура” та “Новий літопис”; стаття С. Я. Парамонова “Папа Римський є звичайний патріарх у церкві”³⁷ та його листи до І. І. Огієнка, які опублікувала “Віра й культура”³⁸. Також нами з'ясовано, що у 1951 р. у часописі “Вільна думка” вийшла розвідка С. Я. Парамонова “Про “Слово о полку Ігоревім”³⁹, а у 2, 3 і 4 номерах за 1956 р. австралійського щомісячника “Грядущее” – стаття вченого про початок Русі⁴⁰.

Із біографічних документів С. Я. Парамонова безсумнівний інтерес для дослідників життєвого та творчого шляху вченого має особова справа Сергія Яковича, яка зберігається в Інституті архівознавства НБУВ⁴¹. До неї увійшли анкета, яку вчений, як старший науковий співробітник Інституту зоології і біології АН УРСР, заповнив 15 лютого 1936 р., список наукових праць С. Я. Парамонова за 1915–1935 рр. та витяг з протоколу засідання ВАК від 21 грудня 1940 р. про присвоєння С. Я. Парамонову наукового ступеня доктора біологічних наук. В анкеті містяться дані про дату і місце народження С. Я. Парамонова, його сімейний стан (неодружений), національність (росіянин) і підданство (громадянин УРСР), навчання у гімназіях міст Великий Устюг і Аккерман та Київському університеті, відомості про службову діяльність ученого та його наукове відрядження до Німеччини. Цікавою є згадка про те, що у 1931 р. С. Я. Парамонов склав іспит з української мови. Цінна інформація про дитинство С. Я. Парамонова, його студентські

роки міститься у матеріалах до біографії вченого, зібраних Є. Г. Решетник⁴². У хроніці постанов Президії АН УРСР, що публікувалася у “Вістях АН УРСР”, вміщено повідомлення про присудження С. Я. Парамонову у 1936 р. наукового ступеня кандидата біологічних наук без захисту дисертації⁴³. Великий інтерес для біографів С. Я. Парамонова становлять спогади вченого про життя у Києві під час Другої світової війни, що побачили світ на сторінках журналу “Віра й культура”⁴⁴. Серед документів біографічного характеру відклалося повідомлення про смерть професорів С. Я. і О. Я. Парамонових⁴⁵, опубліковане 1969 р. у журналі “Anzeiger für Schadlingskunde und Pflanzenschutz” Л. Брамманісом⁴⁶.

У НБУВ зберігається великий масив документів із діяльності С. Я. Парамонова, переважна більшість яких відклалася у фонді Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР. Відомості про наукову, науково-організаційну, експедиційну, редакторську, педагогічну і лекційну діяльність С. Я. Парамонова виявлено у протоколах засідань комітету Зоологічного музею ВУАН, виробничих нарад та загальних зборів співробітників Зоологічного музею ВУАН, виробничих нарад відділу фауністики і систематики Інституту зоології та біології ВУАН, виробничих нарад та наукових засідань співробітників Зоологічного музею Інституту зоології та біології АН УРСР, засідань ентомологічного гуртка при Зоологічному музеї ВУАН, наради бюро Відділу біологічних наук АН УРСР у справі заповідників та природничих музеїв на території західних областей УРСР, звітах про науково-дослідну роботу Зоологічного музею ВУАН, Інституту зоології та біології ВУАН та його відділів, календарних і тематичних планах Інституту зоології та біології ВУАН та його відділів, а також планах наукових експедицій інституту.

У фонді Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР відклалися документи щодо участі С. Я. Парамонова у створенні Всеукраїнської асоціації зоологів та організації й проведенні Першої конференції зоологів м. Києва (1922), Першої української фауністичної конференції (1936), конференції з вивчення флори і фауни УРСР у Києві (1941): програми, протоколи, списки учасників, списки доповідей, резолюції тощо.

У цьому ж фонді зберігається щоденник члена-кореспондента АН УРСР Є. М. Зверозомба-Зубовського, що містить відомості про структуру, штати, плани й тематику робіт, список і адреси співробітників Інституту зоології АН УРСР за 1941–1944 рр. У щоденнику Є. М. Зверозомба-Зубовського, зокрема, відклалася інформація про виїзд С. Я. Парамонова, М. В. Шарлеманя, Б. І. Балінського, М. О. Малевіцької, І. Б. Терентьева, Г. В. Цитовича та інших співробітників інституту до м. Познань (Польща) у 1943 р.⁴⁷

В особовому архівному фонді С. Я. Парамонова документи з діяльності репрезентують: доповідна записка вченого до дирекції Інституту зоології АН УРСР щодо необхідності організації науково-дослідних баз для проведення польових робіт співробітниками інституту та Правила внутрішнього розпорядку Зоологічного музею, що були розроблені під керівництвом С. Я. Парамонова.

Низку документів з діяльності С. Я. Парамонова виокремлено в Інституті рукопису НБУВ. Так, у I фонді Інституту рукопису НБУВ відклалися: лист наукових співробітників ВУАН Спільному зібранню Ради ВУАН з вимогою звернутися до уряду України із заявою про недоцільність перейменування Російської академії наук на Всесоюзну (1925) та пропозиції групи наукових співробітників, подані Спільному зібранню Ради ВУАН у зв'язку з розробленням нового статуту ВУАН (1925), одним із підписантів яких був С. Я. Парамонов; протокол Спільного зібрання Ради ВУАН від 10 січня 1927 р., у якому йдеться про вирішення питання закордонного наукового відрядження для С. Я. Парамонова як наукового співробітника ВУАН.

В архіві ВУАН (ф. X) зберігається звіт природничо-технічного відділу ВУАН за 1931 р., у якому містяться дані про зібрання С. Я. Парамоновим для Зоологічного музею ВУАН великої колекції (близько 20000 екземплярів) палеарктичних двокрилих (Diptera) та про роботу вченого над монографічними дослідженнями про окремі групи двокрилих.

Важливу інформацію про роботу С. Я. Парамонова у Зоологічному музеї ВУАН віднайдено у “Звідомленнях про діяльність Всеукраїнської академії наук у Києві” за 1918–1927 рр. та на шпальтах часопису “Вісті Всеукраїнської академії наук”. Про входження С. Я. Парамонова до складу співробітників створеної у 1942 р. у Києві Станції захисту рослин йдеться у повідомленні, опублікованому у “Краківських вістях” 4 червня 1942 р.

Наукова та науково-організаційна діяльність С. Я. Парамонова у 1920–1930-х рр. знайшла відображення у документах, що увійшли до збірників документів і матеріалів з історії НАН України, підготовлених Інститутом архівознавства НБУВ, зокрема, таких як звіт про діяльність Київської асоціації зоологів при ВУАН у 1922 р., протокол засідання Комісії з чистки апарату ВУАН від 6 серпня 1930 р., протоколи засідань Президії ВУАН (АН УРСР) тощо.

Цінні відомості про діяльність С. Я. Парамонова містяться у підготовлених вченим резюме до своїх праць “Матеріали до монографії деяких родів родини Bombyliidae (Diptera)” (1929) і “Матеріали до монографії родів Amictus, Lyophlaeba та ін. Bombyliidae (Diptera)” (1931), що вийшли у “Збірнику праць Зоологічного музею”. У цих публікаціях можна знайти інформацію про наукову діяльність С. Я. Парамонова,

зокрема, його роботу над монографією про родину Bombyliidae, про участь ученого у наукових експедиціях у 1920-х рр., поїздку до Німеччини у 1928–1929 рр., співпрацю С. Я. Парамонова з такими ентомологами як Б. І. Бельський, доктор Гедіке, Е. М. Герінг, В. Р. Горн, Г. Ендерляйн, Х. Ефлатун-бей, Л. С. Зимін, В. О. Караваєв, О. Г. Лебедев, С. С. Паночіні, О. Я. Парамонов, Ф. Д. Плеске, М. В. Шарлемань, О. О. Штакельберг, О. Б. Шелковніков, а також із вітчизняними та іноземними науковими установами.

У фондах НБУВ представлено епістолярій С. Я. Парамонова, що містить важливу інформацію про життя і наукову діяльність ученого в Австралії. Так, в особовому архівному фонді С. Я. Парамонова зберігається лист до матері – О. І. Парамонової, написаний Сергієм Яковичем 3 листопада 1958 р. Оскільки цей лист написаний С. Я. Парамоновим у день його 64-ліття, у ньому підводиться підсумок наукової та літературної діяльності, йдеться про плани на майбутнє. Зокрема, у листі С. Я. Парамонов зауважив: «Підводячи підсумки діяльності, скажу з гордістю, що зробив чимало. Виявляється, твій син: вчений-зоолог, поет, письменник, літературознавець та історик. На жаль, не мав можливості надрукувати мою музику, постараюся це зробити в найближчому майбутньому»⁷⁴⁸. З листа можна дізнатися про співпрацю С. Я. Парамонова з АН СРСР, до якої вчений надсилав свої наукові праці, а також про умови його життя та захоплення в Австралії. Однак, цей лист мати С. Я. Парамонова вже не змогла отримати, вона померла влітку 1958 р.

У НБУВ відклалося декілька листів С. Я. Парамонова з Австралії до українських учених-біологів А. С. Лазаренка⁴⁹ і М. В. Шарлеманя⁵⁰, з яких Сергій Якович постає як інтелігентна, щира та відкрита до спілкування людина, учений, що завжди готовий надати пораду й поділитися творчими здобутками та, разом із тим, вміє гідно оцінити досягнення своїх колег.

Великий інтерес викликають фотодокументи, що містяться в особовому архівному фонді С. Я. Парамонова. Цей комплекс фотодокументів значною мірою сформований зусиллями Є. Г. Решетник. Під час поїздки на Одещину у 1969 р. вона розшукала Д. Т. Кобелецьку, яка на правах прийомної дочки виховувалася у сім'ї Парамонових, та зробила копії фотографій членів родини Парамонових, що зберігалися у останньої. Іншу частину фотодокументів надіслала з Австралії до Києва Зента Лієпа.

На фотографіях представлено фотопортрети С. Я. Парамонова за 1912–1967 рр, його батьків Я. Ю. і О. І. Парамонових та рідного брата О. Я. Парамонова, відображено С. Я. Парамонова у дитячі роки, разом із батьками, у робочому кабінеті у 1943 р., незадовго до евакуації вченого з Києва, під час польових досліджень в Австралії у 1949–1966 рр., із співробітниками Інституту ентомології Державного об'єднання на-

укових і прикладних досліджень у м. Канберра, під час прогулянки за декілька місяців до смерті тощо. Серед колекції фотодокументів архівного фонду вченого відклався фотопортрет приват-доцента Київського університету В. І. Казановського, завдяки підтримці якого С. Я. Парамонов зробив перші кроки в науці. Світлини із зображенням С. Я. Парамонова можна знайти й у публікаціях, присвячених ученому⁵¹. Зокрема, одна з фотографій із зображенням С. Я. Парамонова у Канберрі опублікована у четвертому номері журналу “Природа” за 1993 р. як ілюстрація до статті М. Д. Голубовського “Російські біологи в Австралії. Частина II. С. Я. Парамонов”.

У цьому розділі каталога репрезентовано документи про вченого, які виявлені в усіх згаданих вище фондах НБУВ, за виключенням фонду відділу газетних видань. Серед масиву документів про вченого слід виокремити праці, присвячені безпосередньо життю та творчості С. Я. Парамонова, це – стаття-некролог Е. Ф. Ріка “Пам’яті С. Я. Парамонова”, яку у 1968 р. у Канберрі опублікував “Journal of the Entomological Society of Australia” (стаття та її переклад зберігається в Інституті архівознавства НБУВ⁵²), та розвідка М. Д. Голубовського “Російські біологи в Австралії. Частина II. С. Я. Парамонов”⁵³.

Окремо виділимо статтю академіка АН УРСР І. Г. Підоплічка “Чому один зоолог став істориком?” (праця мала й інший варіант назви: “Як зоолог Парамонов став істориком”), автограф якої виявлено в особовому архівному фонді І. Г. Підоплічка. Можна припустити, що до написання цієї розвідки І. Г. Підоплічка спонукали матеріали про С. Я. Парамонова, які йому як директору Інституту зоології АН УРСР у 1970 р. передала Є. Г. Решетник. У своїй праці академік І. Г. Підоплічко зробив спробу оцінити наукову діяльність С. Я. Парамонова, зокрема, його історичні та літературознавчі дослідження. Автор охарактеризував С. Я. Парамонова як “видатного фахівця зоолога”, глибока ерудиція якого дала можливість створити в галузі історії “досить серйозні праці”, що були спрямовані “проти фальсифікації і паплюження” історії та культури України та написані з “великою переконливістю і пристрасстю”. І. Г. Підоплічко зазначив, що головним мотивом написання історичних праць для С. Я. Парамонова було бажання “допомогти своїй Батьківщині, яку він щиро і глибоко любив”⁵⁴.

І. Г. Підоплічко у своїй праці про С. Я. Парамонова вказав на те, що наприкінці свого життя Сергій Якович планував повернутися до СРСР, й ці його наміри підтримував академік АН СРСР Є. Н. Павловський⁵⁵. Але у листах до українських учених, зокрема М. В. Шарлеманя і А. С. Лазаренка, С. Я. Парамонов однозначно заявляв про своє рішення залишатися в Австралії, де він мав сприятливі умови для наукової роботи⁵⁶. Втім, співпраця між С. Я. Парамоновим і академіком Є. Н. Павловським може стати предметом окремого дослідження, яке, напевно, висвітлить нові факти біографії вченого.

В особовому фонді І. Г. Підоплічка віднайдено й інші його праці, що торкаються наукової діяльності С. Я. Парамонова. Зокрема, стаття І. Г. Підоплічка “Ентомологія” (1967)⁵⁷ з оцінкою ентомологічних праць С. Я. Парамонова та його доповідь “Вклад зоологів в розвиток науки в Академії наук Української РСР” (1969)⁵⁸, де йдеться про роботу С. Я. Парамонова у Зоологічному музеї АН УРСР. Додамо, що в різних фондах НБУВ також зберігаються статті та доповіді В. О. Караваєва, М. В. Шарлеманя та інших учених про діяльність Зоологічного музею, в яких відображено внесок С. Я. Парамонова у його створення⁵⁹.

В особовому фонді М. В. Шарлеманя, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ, відклалося листування Миколи Васильовича з видатним істориком культури і літературознавцем Д. С. Лихачовим та іншими російськими вченими. У листах висвітлюється ставлення М. В. Шарлеманя і провідних російських дослідників “Слова о полку Ігоревім” до праць С. Я. Парамонова про “Слово” та його роботи “Історія “Русів” у неспотвореному вигляді”. Критично оцінюючи дослідження С. Я. Парамонова, російські літературознавці знаходили й багато цікавого в його працях. Зокрема, Д. С. Лихачов у листі до М. В. Шарлеманя від 7 грудня 1955 р. констатував, що працю С. Я. Парамонова “Слово о полку Ігоревім” (до 150-ліття від дня опублікування) у Ленінграді читають “нарозхvat”⁶⁰.

Завдяки зусиллям В. І. Ульяновського побачила світ книга “Природа і люди Київської Русі. Спогади. Автобіографія. Листування”, підґрунтям для якої стали документи з архіву М. В. Шарлеманя. У книзі, крім іншого, вміщено статтю М. В. Шарлеманя “Сергій Парамонов про “Слово о полку Ігоревім” та його епістолярій, що розкриває історію написання і публікації цієї рецензії. Крім того, як зазначив В. І. Ульяновський у своїй примітці “Листування з С. Я. Парамоновим (Австралія) (1955–1956 рр.)”, епістолярій “дає нові штрихи до пізнання особистості С. Я. Парамонова, його самооцінки і контактів з вченими свого кола”⁶¹. Так, 24 жовтня 1958 р. у листі до секретаря Відділу стародавньої літератури Інституту російської літератури АН СРСР, літературознавця й археографа В. І. Малишева М. В. Шарлемань писав: “... відсилаю Вам мою рецензію на “праці” С. Лесного (Парамонова) про “Слово о полку Ігоревім”. Рукопис був прийнятий для друку в “Трудах ОДРЛ”, але в останній момент мені її повернули, оскільки вважали, що вона може сприяти популярності Лесного в СРСР. Я вважаю, що це був помилковий крок, оскільки Парамонов сам прийняв міри для розширення своєї популярності. Про його праці писав Головенченко, книги його згадують М. К. Гудзій, Білецький, Булаховський, Д. С. Лихачов і, очевидно, багато інших. І, як це не дивно, знаходять в них “дещо цікаве”⁶². Додамо, що у примітці В. І. Ульяновського також наведені біографічні дані про С. Я. Парамонова, але автору не вдалося уникнути деяких помилок⁶³.

У довідково-бібліографічному фонді відділу довідково-бібліографічного обслуговування та фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ відкриті статті про С. Я. Парамонова в енциклопедичних виданнях, а саме: “Енциклопедії Українознавства” та “Енциклопедії української діаспори”. Так, до четвертого тому “Енциклопедії української діаспори” (1995) увійшли статті зоолога, члена Наукового товариства імені Шевченка в Австралії Романа Микитовича “Парамонов Сергій” і “Українська Громада Австралійської Столичної Території”, що містять відомості про наукову, викладацьку та громадську діяльність С. Я. Парамонова на Зеленому континенті. З публікацій Р. Микитовича можна дізнатися, що Сергій Якович був одним з ініціаторів створення у Канберрі Української громади Австралійської столичної території та як викладач-гість співпрацював з Університетом Мельбурна. У статті про С. Я. Парамонова також вказано, що вчений був дійсним членом Української вільної академії наук в Америці⁶⁴, але це повідомлення, на наш погляд, потребує додаткової перевірки.

Проте, жодних сумнівів не викликає діяльність співпраця С. Я. Парамонова з українськими виданнями Північної Америки, зокрема Канади. На шпальтах часописів “Наша культура”, “Віра й культура” та “Новий літопис”, що виходили у Вінніпезі, побачили світ чимало праць ученого. У Вінніпезі вийшла друком й брошура С. Я. Парамонова з історії України “Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії Стародавньої Русі)” (1963), рецензії на яку Н. Д. Полонської-Василенко⁶⁵ та Ю. Мулика-Луцика⁶⁶ зберігаються у фонді відділу зарубіжної україніки. Крім того, у журналі “Віра й культура”, значна кількість номерів якого відкриті у цьому фонді, вміщено анотації на книги С. Я. Парамонова (“Сергея Лесного”)⁶⁷, що виходили за кордоном.

Цінну інформацію про роботу С. Я. Парамонова як наукового співробітника Зоологічного музею ВУАН, старшого наукового співробітника відділу фауністики і систематики Інституту зоології та біології АН УРСР, директора Зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР і музею Інституту захисту рослин можна віднайти у підготовлених протягом 1993–2007 рр. Інститутом архівознавства НБУВ збірниках документів і матеріалів з історії НАН України за 1918–1945 рр. Зокрема, у них зібрані відомості про доповіді, з якими виступав С. Я. Парамонов у 1930-х та на початку 1940-х років. Участь ученого у наукових конференціях відображено у “Вістях Української академії наук”, зокрема, у таких публікаціях, як-от: “В Зообіологічному інституті” (1934)⁶⁸ та “Про наукові доповіді УАН” (1935)⁶⁹.

У фондах НБУВ також відкриті низка спогадів про С. Я. Парамонова. Так, у “Спогадах” М. В. Шарлеманя, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, міститься інформація про роботу С. Я. Парамонова, як штатного наукового співробітника Кабінету з вивчення фауни УАН та

Зоологічного музею УАН, та відомості про поїздку С. Я. Парамонова у складі української делегації до Петрограда на перший Всеросійський з'їзд зоологів, анатомів і гістологів у грудні 1922 р.⁷⁰

На шпальтах часопису “Австралиада” опубліковані спогади австралійського етнографа О. Гостіної, для якої незабутніми стали зустрічі з С. Я. Парамоновим під час її навчання в аспірантурі Австралійського національного університету⁷¹. В Інституті архівознавства НБУВ відклалися спогади співробітниці Інституту гідробіології АН УРСР Г. Я. Зайцевої, яка зустрічалася із С. Я. Парамоновим у Канберрі незадовго до його смерті. Під час цієї зустрічі Сергій Якович розповідав колезі з Києва про свою роботу над перекладом “Слова о полку Ігоревім” і з великим зацікавленням розпитував про досягнення українських учених⁷².

У НБУВ також зберігаються документи, які розкривають історію формування особового архівного фонду С. Я. Парамонова⁷³, що відклався в Інституті архівознавства НБУВ.

Отже, робота над створенням правдивого життєпису С. Я. Парамонова тільки розпочалася. Маємо надію, що комплекс виявлених у фондах НБУВ документів науковця, значна частина з яких вперше вводиться до наукового обігу, дасть змогу реконструювати життєвий та творчий шлях видатного українського вченого-подвижника.

¹ В. Р. О работе С. Лесного по русской истории / В. Р. // Возрождение. – 1961. – 1961. – № 112. – С. 117–120; Ю М Л [Юрій Мулик-Луцук]. “Слідство” над підручниками історії України. Д-р С. Я. Парамонов, Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії Стародавньої Русі). Вінніпег, 1963. – 118 с. / [Ю. Мулик-Луцук] // Новий літопис. – 1964. – № 11. – С. 78–79; Парамонів Сергій // Енциклопедія Українознавства : словникова частина. – Париж ; Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1942–1943; Ольга де Клапье. Сергей Яковлевич Лесной / О. де Клапье // Русская жизнь. – 1967. – 30 ноября; її ж. Сергей Лесной (Сергей Яковлевич Парамонов) / О. де Клапье // Возрождение. – 1968. – № 193. – С. 89; Riek E. F. A tribute to S. J. Paramonov / E. F. Riek // The Journal of Entomological Society of Australia (N.S.W.). – 1968. – Vol. 4. – P. 45–47; Liepa Z. R. Lists of the scientific works and described species of the late Dr. S. J. Paramonov, with locations of types / Z. R. Liepa // The Journal of Entomological Society of Australia (N.S.W.). – 1969. – Vol. 5. – P. 3–22.

² Решетник Є. Г. Моя Оленіана / Є. Г. Решетник // Українське слово. – 1994. – № 10; Р М [Роман Микитович]. Парамонов Сергій / [Роман Микитович] // Енциклопедія української діаспори. – Київ ; Нью-Йорк ; Чикаго ; Мельбурн, 1995. – Т. 4 : Австралія-Азія-Африка. – С 148; Бегунов Ю. К. Парамонов Сергей Яковлевич / Ю. К. Бегунов // Енциклопедія “Слова о полку Ігореве” : в 5 т. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. – Т. 4. П–Слово. – 1995. – С. 13–14.

³ Голубовский М. Д. Русские биологи в Австралии. Часть II. С. Я. Парамонов / М. Д. Голубовский // Природа. – 1993. – № 4. – С. 92–98.

⁴ Сергей Лесной [Парамонов С. Я.]. Русь, откуда ты? / [С. Я. Парамонов] – Ростов-на-Дону : Квадрат ; Донское слово, 1995. – 352 с.; *те саме*. –

Ростов-на-Дону : Квадрат ; Донское слово, 2003. – 352 с.; *те саме*. – М. : Вече, 2011. – 320 с.; *його ж.* Великое русское слово. Из наследия русской эмиграции / [С. Я. Парамонов] – М. : Русский мир, 2000. – 368 с.; *його ж.* Влесова книга / [С. Я. Парамонов] – М. : Захаров, 2002. – 172 с.; *його ж.* История в неизвращенном виде. Сборник статей / [С. Я. Парамонов] – Берлин, 2003. – 241 с.; *його ж.* Откуда ты, Русь? Крах норманнской теории / [С. Я. Парамонов] – М. : Алгоритм, Эксмо, 2005. – 384 с.; *те саме*. – М. : Алгоритм, 2007. – 384 с.; *те саме*. – М. : Эксмо-Пресс, 2009; *те саме*. – М. : Алгоритм, 2013. – 256 с.; *Його ж.* Златое слово Руси. Крах антирусских наветов / [С. Я. Парамонов] – М. : Алгоритм, 2008. – 304 с.; *його ж.* “Влесова книга” – языческая летопись доолеговской Руси / [С. Я. Парамонов] – СПб. : АПИ ; Потаенное, 2009. – 114 с.; *його ж.* История “руссов” в неизвращенном виде / [С. Я. Парамонов] – СПб. : Потаенное, 2012. – 1080 с.; *його ж.* История руссов. Варяги и русская государственность / [С. Я. Парамонов] – М. : Вече, 2012. – 368 с.; *його ж.* История руссов. Держава Владимира Великого / [С. Я. Парамонов] – М. : Вече, 2012. – 288 с.; *його ж.* История руссов. Славяне и норманны / [С. Я. Парамонов] – М. : Вече, 2012. – 320 с.; *Його ж.* Слово о полку Игореве. Книга 1. / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2014. – 100 с.; *те саме*. Книга 2. / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2014. – 132 с.; *те саме*. Книга 3. / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2014. – 162 с.; *те саме*. Книга 4 / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2014. – 138 с.

⁵ *Сергей Лесной* [Парамонов С. Я.]. Сборник публикаций 1960–1967 : страницы мировой истории / [С. Я. Парамонов] – СПб : Потаенное-Апи, 2012. – 312 с.

⁶ *Сергей Лесной* [Парамонов С. Я.]. Дорожные встречи / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2012. – 112 с.; *його ж.* Чертовщина под Лысой горой / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2012. – 124 с.; *його ж.* Песни природы / [С. Я. Парамонов] – Книга по требованию, 2014. – 64 с.

⁷ *Кравцов А.* Предисловие / *А. Н. Кравцов* // Сергей Лесной. Русь, откуда ты? – М. : Вече, 2011. – С. 5–11; *його ж.* Стремление к исторической справедливости / *А. Н. Кравцов* // Сергей Лесной. История руссов. Славяне и норманны. – М. : Вече, 2012; *Гусев О.* Пути “Из варяг в греки”... не было! / *О. Гусев, Р. Перин* // Сергей Лесной. История “руссов” в неизвращенном виде. – СПб : Потаенное-Апи, 2011. – С. 5–14; *їх же.* Историк, ученый-натуралист, поэт... / *О. Гусев, Р. Перин* // Сергей Лесной. Сборник публикаций 1960–1967: страницы мировой истории. – СПб : Потаенное-Апи, 2012 та ін.

⁹ *Караваяев В. О.* Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного музею УАН / *В. О. Караваяев* // Збірник праць Зоологічного музею. – 1926. – № 1. – С. 3–12; *його ж.* Зоологічний музей ВУАН, його діяльність та перспективи дальшої роботи / *В. О. Караваяев* // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – № 5–6. – С. 10–15; *Шарлемань М. В.* 15 років роботи Зоологічного музею УАН / *М. В. Шарлемань* // Вісті Української академії наук. – 1935. – № 1. – С. 21–38; *Погребняк С.* Зоологічний музей імені М. М. Щербака : минуле та сучасне / *С. Погребняк, Є. Писанець, В. Маніло* // Світогляд. – 2010. – № 4. – С. 36–45 та ін.

¹⁰ Парамонов Сергій Якович // Історія Національної академії наук України (1938–1941) : документи і матеріали. – К., 2003. – С. 393–394; Історія Національної академії наук України (1941–1945) : частина 2. Додатки. – К., 2007. – С. 293 та ін.

¹¹ *Корман М. М.* Участь В. О. Караваєва у створенні та діяльності Зоологічного музею Академії наук України / М. М. Корман // Питання історії науки та техніки. – 2008. – № 3. – С. 49–56.

¹² *Корнєєв В. О.* Справжнє життя Сергея Лесного (матеріали до біографії Сергія Яковича Парамонова) / В. О. Корнєєв // Українська ентомофауністика. – 2014. – Т. 5. – № 1. – С. 1–36 // Режим доступу : <https://drive.google.com/file/d/0B81QwTnH2zulbDdzTG5WQjVHc0E/view?pli=1> – Заголовок з екрана.

¹³ *Кравцов А.* Русский ученый С. Я. Парамонов (Лесной) : к 120-летию со дня рождения / А. Н. Кравцов // Единение. – 2014. – 10 февраля; *Шаповал А. І.* Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело дослідження біографії та наукової діяльності вченого / А. І. Шаповал // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Т. 18. – С. 91–112; *його ж.* Архівні джерела до наукової біографії С. Я. Парамонова / А. І. Шаповал // П'ятнадцять джерелознавчі читання (присвяч. 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ) : Матеріали Всеукр. наук. конф. 4 листопада 2014. – К., 2014. – С. 41–43.

¹⁴ *Корнєєв В. О.* Справжнє життя Сергея Лесного (матеріали до біографії Сергія Яковича Парамонова) / В. О. Корнєєв // Українська ентомофауністика. – 2014. – Т. 5. – № 1. – С. 1–36.

¹⁵ *Шаповал А. І.* Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело дослідження біографії та наукової діяльності вченого / А. І. Шаповал // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Т. 18. – С. 91–112.

¹⁶ *Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка / Н. В. Шарлемань; сост., предисл., коммент. В. И. Ульяновский. – Киев : Издательский дом “Антиква”, 2015. – 1130 с.

¹⁷ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 310, оп. 1, спр. 71, арк. 5.

¹⁸ ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 72, 7 арк.

¹⁹ Там само, спр. 71, арк. 4.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, спр. 72, арк. 4.

²² Там само, ф. 258, оп. 2, спр. 58, арк. 101, 102зв.

²³ *Лісовий.* Беретти та поповнювати зелені скарби України / *Лісовий* // Українське слово. – 1941. – 26 жовт. (№ 41). – С. 3; *С. П.* 3 закордонних вражень / *С. П.* // Нове українське слово. – 1941. – 27 груд. (№ 12). – С. 3; *його ж.* Не забувайте дітей! / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 7 січ. (№ 5). – С. 8; *його ж.* Морські краби на верхівках пальм / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 18 січ. (№ 13). – С. 7; *його ж.* Що таке амбра / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 18 січ. (№ 13). – С. 7; *його ж.* Надзвичайні мандрівки вугра / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 21 січ. (№ 15). – С. 4; *його ж.* Яка одежа гріє найкраще? / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 24 січ. (№ 18). – С. 4; *його ж.* Мінливі фарби / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 30 січ. (№ 22). – С. 4; *його ж.* Чому мерзла картопля стає солодкою / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 31 січ. (№ 23). – С. 4; *його ж.* Чи можна вважати зиму цього року надзвичайно суворою? / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 3 лют. (№ 25). – С. 4; *його ж.* Серце – найкращий двигун / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 4 лют. (№ 26). – С. 4; *його ж.* 3 культурного життя закордону / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 6 лют. (№ 28). – С. 4; 8 лют. (№ 30). – С. 4; *його ж.* Свято колекціонерів поштових марок у Німеччині / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 10 лют.

(№ 31). – С. 3; *його ж.* З культурного життя закордону / *С. П.* // Там само. – С. 4; *його ж.* Альберт Шпеєр – ідеолог сучасної архітектури Німеччини / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 11 лют. (№ 32). – С. 3; *його ж.* Свіжі фарби / *С. П.* // Там само. – С. 4; *його ж.* Як урегульовано в Берліні постачання городиню / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 13 лют. (№ 34). – С. 4; *його ж.* “Біла” Африка / *С. П.* // Там само; *його ж.* Цікаві дані в коротких рядках / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 15 лют. (№ 36). – С. 5; *його ж.* Піклування про дітей в Німеччині / *С. П.* // Там само. – С. 4; *його ж.* Академік Карл Ернст фон-Бер (епізод з його діяльності з нагоди 150-річчя з дня народження) / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 15 лют. (№ 36). – С. 7; *його ж.* Чи завжди має доба 24 години / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 25 лют. (№ 44). – С. 4; *його ж.* Доля Біловезької пущі / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 7 берез. (№ 52). – С. 4; *його ж.* Новини закордону / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 3 квіт. (№ 75). – С. 4; *його ж.* Вісті з-за кордону / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 11 квіт. – С. 4; *його ж.* З життя закордону / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 21 лют. (№ 115). – С. 3; *його ж.* Адміністративний устрій Генерал-Губернії / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 28 трав. – С. 3; *його ж.* Яйце – ціла яєшня / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 30 трав. (№ 122). – С. 4; *його ж.* Павуки і павутиння / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 20 черв. (№ 140). – С. 4.

²⁴ *С. П.* Академік Карл Ернст фон-Бер (епізод з його діяльності з нагоди 150-річчя з дня народження) / *С. П.* // Нове українське слово. – 1942. – 15 лют. (№ 36). – С. 7; *Парамонов С. Я.* Карл Ернст фон-Бер (До 150-річчя з дня народження) / *С. Я. Парамонов* // Нове українське слово. – 1942. – 3 берез. (№ 48). – С. 3.

²⁵ ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 72, арк. 3, 4.

²⁶ Там само, ф. 258, оп. 2, спр. 46.

²⁷ Там само.

²⁹ Там само, арк. 1.

²⁹ *Парамонов С. Я.* К нахождению пятнистой кукушки [*Coccystes glandarius* (Linn.)] в Бессарабии / *С. Я. Парамонов* // Орнитологический вестник. – 1915. – № 2. – С. 150–151.

³⁰ ІА НБУВ, ф. 258, оп. 2, спр. 52, арк. 1.

³¹ Там само, арк. 60, 61.

³² Там само, ф. 113, оп. 1, спр. 96, арк. 1, 2.

³³ Там само, ф. 310, оп. 1, спр. 45, арк. 4–7.

³⁴ Там само, спр. 44, 41 арк.

³⁵ *Корнєєв В. О.* Бібліографія біологічних праць *С. Я. Парамонова* / *В. О. Корнєєв, Н. Л. Евеньюйс* // Українська ентомофауністика. – 2014. – Т. 5. – № 1. – С. 37–48.

³⁶ *Корнєєв В. О.* Бібліографічний список нарисів, спогадів та історичних публікацій *С. Я. Парамонова* / *В. О. Корнєєв, А. М. Кравцов, Ю. І. Ковалів* // Українська ентомофауністика. – 2014. – Т. 5. – № 1. – С. 49–55.

³⁷ *Парамонов С. Я.* Папа Римський є звичайний патріарх у церкві / *С. Я. Парамонов* // Віра й культура. – 1956. – № 2. – С. 19–20.

³⁸ *Парамонов С. Я.* [Наукові новини] / *С. Я. Парамонов* // Віра й культура. – 1960. – № 1. – С. 11; *його ж.* [“Слово о полку Ігоревім”] / *С. Я. Парамонов* // Віра й культура. – 1962. – № 6. – С. 26; *його ж.* [Епохальні нахідки] / *С. Я. Парамонов* // Віра й культура. – 1963. – № 1. – С. 31.

³⁹ Ми і про нас // Альманах українського часопису “Вільна думка” та Фундації українознавчих студій в Австралії. – Сідней, 1994. – С. 67.

⁴⁰ Віра й культура. – 1956. – № 10–11. – С. 27.

⁴¹ ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 45, 10 арк.

⁴² Там само, спр. 48, 3 арк.

⁴³ Хроніка з постанов Президії Академії наук УРСР // Вісті АН УРСР. – 1936. – № 9. – С. 68.

⁴⁴ *Парамонов С. Я.* Що зробили німці з наукою та науковцями (спогади науковця) / *С. Я. Парамонов* // Віра й культура. – 1957. – № 1. – С. 12–14; 1958. – № 4. – С. 7–10; 1959. – № 3. – С. 6–9; 1962. – № 3. – С. 17–19.

⁴⁵ Йдеться про *Парамонова Олексія Яковича* (10.03.1903–18.09.1967), лісового ентомолога, молодшого брата С. Я. Парамонова. Закінчив Чорноліський лісний технікум на Кіровоградщині та Ленінградську лісотехнічну академію з відзнакою (1937). Працював лісомеліоратором Дарницької лісової дослідної станції, ст. наук. співробітником лісоентомологічної групи сектора охорони лісів Всесоюзного наук.-дослід. інституту лісового господарства та агролісомеліорації у Харкові (з 1930 р.), старшим лісопатологом Управління лісів УРСР (з 1937 р.), ст. наук. співробітником Української центральної лісової дослідної станції. Був постійним позаштатним наук. співробітником Зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР. Під час Другої світової війни виїхав до Німеччини, де став членом-кореспондентом науково-дослідного сектора Українського технічно-господарського інституту у Регенсбурзі (1945), доцент (з 1952 р.) і професор (з 1961 р.) УТГІ у Мюнхені. У 1948 р. переїхав до Англії, де обіймав посаду ст. наук. співробітника відділу лісової ентомології Лісової дослідної комісії. У 1964 р. виїхав до Венесуели, де завідував кафедрою лісової ентомології лісотехнічного факультету Університету Анд у м. Меріда. Наприкінці червня 1966 р., у зв'язку із хворобою, повернувся до Англії.

⁴⁶ ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 49, 3 арк.

⁴⁷ Там само, ф. 258, оп. 1, спр. 121, арк. 61зв., 62зв.

⁴⁸ Там само, ф. 310, оп. 1, спр. 52, арк. 1, 2.

⁴⁹ Там само, ф. 313, оп. 1, спр. 96, арк. 1–4зв.

⁵⁰ Там само, ф. 49, оп. 1, од. зб. 830, 1 арк.; од. зб. 831, 2 арк.

⁵¹ *Голубовский М. Д.* Русские биологи в Австралии. Часть II. *С. Я. Парамонов* / *М. Д. Голубовский* // Природа. – 1993. – № 4. – С. 93; *Шановал А. І.* Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело дослідження біографії та наукової діяльності вченого / *А. І. Шановал* // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Т. 18. – С. 92–93, 96–97, 100.

⁵² ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 46, 7 арк.

⁵³ *Голубовский М. Д.* Русские биологи в Австралии... – С. 92–98.

⁵⁴ ІА НБУВ, ф. 139, оп. 1, спр. 164, арк. 1–6.

⁵⁵ Там само, арк. 5.

⁵⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 49, од. зб. 831, арк. 1, 1 зв.; ІА НБУВ, ф. 113, оп. 1, спр. 96, арк. 4, 4 зв.

⁵⁷ ІА НБУВ, ф. 139, оп. 1, спр. 159, арк. 1, 2.

⁵⁸ Там само, спр. 162, арк. 6.

⁵⁹ *Караваєв В. О.* Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного музею УАН / *В. О. Караваєв* // Збірник праць Зоологічного музею. – 1926. – № 1. – С. 3–12; *його ж.* Зоологічний музей ВУАН, його діяльність та перспективи дальшої роботи / *В. О. Караваєв* // Вісті Всеукраїнської ака-

демії наук. – 1929. – № 5–6. – С. 10–15; *Шарлемань М. В.* 15 років роботи Зоологічного музею УАН / *М. В. Шарлемань* // Вісті Української академії наук. – 1935. – № 1. – С. 21–38; *Погребняк С.* Зоологічний музей імені М. М. Щербака : минуле та сучасне / *С. Погребняк, Є. Писанець, В. Маніло* // Світогляд. – 2010. – № 4. – С. 36–45 та ін.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. 49, од. зб. 686, арк. 1зв.

⁶¹ *Ульяновский В. И.* Переписка с С. Я. Парамоновим (Австралия) (1955–1956 гг.) / *В. И. Ульяновський* // *Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка. – К. : Издательский дом “Антиквар”, 2015. – С. 966–967.

⁶² *Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка / *Н. В. Шарлемань*. – К. : Издательский дом “Антиквар”, 2015. – С. 956.

⁶³ У примітці В. І. Ульяновського “Переписка с С. Я. Парамоновим (Австралия) (1955–1956 гг.)” (*Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания... – С. 966) наведені деякі помилкові дані, зокрема, середню освіту С. Я. Парамонов отримав не в Києві, а навчаючись у гімназіях Великого Устюга і Аккермана (ІА НБУВ, ф. 310, спр. 45, арк. 2зв.), його докторська дисертація мала тему “*Bombuliidae* Палеарктики” (ІА НБУВ, ф. 310, спр. 45, арк. 8), тоді як праця “Еволюція та її сутність (факти і висновки)” або “Хемогенез – нова теорія еволюції” була написана С. Я. Парамоновим в Австралії у 1960 р.

⁶⁴ *Р М [Роман Микитович]*. Парамонов Сергій / [*Роман Микитович*] // Енциклопедія української діаспори. – Київ ; Нью-Йорк ; Чикаго ; Мельбурн, 1995. – Т. 4 : Австралія-Азія-Африка. – С. 148.

⁶⁵ [Рецензія Н. Д. Полонської-Василенко на історичні статті С. Я. Парамонова] // *Парамонов С. Я.* Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії Стародавньої Русі). – Вінніпег, 1963. – С. 91–104.

⁶⁶ *Ю М Л [Юрій Мулик-Луцик]*. “Слідство” над підручниками історії України. Д-р С. Я. Парамонов, Звідки ми, чий ми діти? (Нове з історії Стародавньої Русі). Вінніпег 1963. 118 с. / [*Ю. Мулик-Луцик*] // Новий літопис. – 1964. – № 11. – С. 78–79.

⁶⁷ Серед нових книжок // Віра й культура. – 1956. – № 5. – С. 30; № 8. – С. 29; 1957. – № 2. – С. 30; 1958. – № 10–11. – С. 27.

⁶⁸ В Зообіологічному інституті // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1934. – № 3. – С. 53.

⁶⁹ Про наукові доповіді УАН // Вісті Української академії наук. – 1935. – № 2–3. – С. 143, 144.

⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 49, од. зб. 4, арк. 26, 39, 45, 46.

⁷¹ *Говор Е.* Ольга Гостина из рода Кочубеев, австралийский этнограф / *Е. Говор, О. Гостина* // Австралиада. – 2000. – № 25. – С. 11.

⁷² ІА НБУВ, ф. 310, оп. 1, спр. 47, 2 арк.

⁷³ Там само, спр. 71, 5 арк.; спр. 72, 7 арк.; спр. 73, 1 арк.

There is done the review documents of known Ukrainian zoologist, historian, literary critic, poet and writer S.Y. Paramonov that deposited in the Vernadsky National Library of Ukraine. The history of the formation and composition of personal documentary archival fond of S. Y. Paramonov, stored in the Institute of archival study of Vernadsky National Library. Many documents found out in the collection of Vernadsky National Library of Ukraine are introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: S. Y. Paramonov; the Vernadsky National Library of Ukraine; the personal fond; the archival documents; the zoology; the history.

УДК 930.253:929Білаш

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

**ТВОРЕЦЬ НЕЗАБУТНІХ ШЕДЕВРІВ
(ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА О. І. БІЛАША)**

Публікується фотодобірка документів із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, що висвітлює життя і творчість українського композитора О. І. Білаша.

Ключові слова. О. І. Білаш; естрадні мелодії; шлягер; академічні твори; кінофільми; ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Олександр Іванович Білаш народився 6 березня 1931 р. у селищі Гридизьк Полтавської області у співучій селянській родині. Перші спроби музикування робив ще в дитинстві: на привезеному батьком із Полтави півтораоктавному акордеоні-чвертці написав перший самостійний твір – “Вальс-гавот на дванадцять колін”. Професійні навички почав здобувати у шістнадцять років у Київській музичній школі для дорослих під керівництвом знакових українських композиторів – Платона та Георгія Майбород. Згодом – Житомирське музичне училище ім. В. С. Косенка і Київська державна консерваторія ім. П. І. Чайковського. Окрім музики, ретельно вивчав літературну класику (від О. Пушкіна і Т. Шевченка до А. Малишка і О. Твардовського). Визначальний вплив на формування О. Білаша-композитора й естета на всіх етапах навчання мали знані українські композитори М. Дремлюга, К. Данькевич, Г. Жуковський, А. Свечников, М. Вілінський та інші. Від 1950 р. до 1961 р. О. Білаш викладає теорію музики в Київському педагогічному інституті. Протягом 1976–1994 рр. обіймає посаду голови правління Київської організації Спілки композиторів України.

Олександр Білаш, автор, насамперед, пісень і романсів, які давно “позбулися” авторства і стали впізнаваними і відтворюваними кожним уже за першим рядком, – лірик за природою свого обдарування. Критики називають основні емоційно-образні грані його творчості: ліричну рефлексію, високу сентиментальність у найкращому розумінні цього слова, лаконізм трагічних висловлювань, влучний психологізм. Зрештою, через це вона дуже близька і змістовно, і за логікою складання внутрішньої форми до фольклорного піснетворення. Головним шедев-

* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

ром О. Білаша вважають пісню на слова Д. Павличка “Два кольори”. Так само люблять “Ясени”, “Впали роси на покоси”, “Ластівку”, “Забіліли сніги”, “Розплелись, розсипались, розпались, наче коси, вересневі дні” у пронизливому непафосному виконанні в супроводі електрогітар і барабанів полтавським ВІА “Краяни”.

Серед авторів поетичних текстів, які озвучив О. Білаш, – поезії класиків давніх і сучасних: Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, О. Олесь, О. Фета, С.Єсеніна, А. Малишка, О. Підсухи, Д. Павличка, Л. Забашти, М. Ткача, І. Драча, М. Стельмаха, Є. Гуцала, Б. Олійника та безлічі інших авторів, як відомих, так і аматорів. За визнанням самого композитора, для нього “в поезії немає авторитетів” – лиш “хороші слова”. Окрім того, він і сам писав вірші: в період між 1977 та 2001 рр. вийшло десять поетичних збірок, серед них – “Мелодія”, “Криниця”, “Ластів’яні ноти”, “Мамине крило” тощо. Після появи восьмої збірки у 2000 р. О. Білаша прийняли до Національної спілки письменників України.

Якщо популярні й естрадні мелодії композитора відомі широкому загалу, то знавці не менше поцінують О. Білаша-академіста. Почавши свої музичні дослідження “усним та безписемним” “Вальсом-гавотом”, Олександр закінчує консерваторію симфонічною поемою “Павло Корчагін”, творами для симфонічного оркестру “Скерцо”, “Весняна сюїта”, балетна сюїта “Буратіно”. Діапазон музичних пошуків композитора широкий, різножанровий, і загалом можна визначити основу творчого методу О. Білаша: синтез музики і слова, музики і сценічної драми, музики та кіно.

Не раз звертався композитор до опери. Великих написав дві: “Тайдамаки” за поемою Т. Шевченка (1965 р., лібрето В. Шевчука) та “Прапорonoсці” за романом О. Гончара (1985 р., лібрето Б. Олійника). Інші – опера-балет “Буратіно” (1988 р.) та оперета “Чиста криниця” (1976 р.). За словами дослідників, О. Білаш привніс в оперу природний, невимушений, не вичавлений програмними вимогами мелодизм, так притаманний творчому стилю самого композитора.

Особливо ж цікавими є зразки моноопери – “Балада війни” на слова І. Драча (1971 р.) та “Сповідь білого тюльпана” за повістю Ч. Айтматова (1999 р.). Ці твори продовжують лінію української камерної опери, що починається від лисенківського “Ноктюрну” (1912 р.), розвивається у творчості К. Стеценка, Г. Жуковського, В. Губаренка. Водночас, не менш помітними постають паралелі з такими класичними зразками цього жанрового різновиду, як “Чекання” А. Шенберга (1909 р.), “Людський голос” Ф. Пуленка (1959 р.) та інші. Тож очевидно видається теза про належність творчості О. Білаша не тільки до традиційного напрямку, але й значною мірою про відповідність і вписаність її у загальноєвропейські тенденції оперних новацій.

Іншим великим твором О. Білаша стала ораторія “Вишневий вітер” на слова І. Драча “На смерть поета”, присвячена Т. Шевченку (1989 р.). Монументальна композиція із семи частин призначена для читця, трьох солістів, хору та великого симфонічного оркестру. До вокально-симфонічних творів композитора також належать кантати “Надвечірні дзвони” (“Голод–33”) на слова В. Бровченка та “Поклони” на слова І. Франка (1994 р.). Інструментальними творами яскраво концертного спрямування є “Вокаліз” для мецо-сопрано та симфонічного оркестру (1965 р.) і два фортепіанні концерти (1978 р., 1983 р.).

У творчому доробку О. Білаша є місце й музиці для дітей: присвячений онуці фортепіанний цикл із дев’яти п’єс “Тетянчин альбом” (2000 р.), а також два пісенні цикли – “Алфавітні усмішки” (1993 р.) та “Пшениченька” (1997 р.), низка програмних творів на сюжет улюбленої дитячої казки “Буратіно”: балетна (1963 р.) та симфонічна (1986 р.) сюїти, а також мюзикл 1995 р.

Творчість О. Білаша пов’язана зі ще одним видом мистецтва: у його доробку – музика до кінофільмів “Катя-Катюша”, “Роман і Франческа”, “Сейм виходить з берегів”, “Сон”, “Бур’ян”, “Легендарний Севастополь”, “Дума про місто”, “Вир” та багатьох інших. І мало хто знає, що вірші В. Висоцького у фільмі “Небезпечні гастролі” звучать саме у Білашевій музиці, як от дивовижний романс Бенгальського “Наші душі купались у весні”.

Пише О. Білаш і для радіопередач, до п’єс українських драматургів: “Ніч на Івана Купала” М. Стельмаха, “Дороги, які ми вибираємо” М. Зарудного, “Жарти жартами” О. Підсухи, “Не лишай мене в дорозі” Ю. Мушкетика тощо, думає про створення оперети. Першою стала “З піснею в серці”, за нею були “Дзвони Росії” та “Легенда про Київ”.

Серед виконавців пісень композитора – Д. Гнатюк, К. Огневий, М. Кондратюк, А. Мокренко, Ю. Гуляєв, В. Тіткін, О. Таранець, М. Ритвицький та інші. І найвідданіша – дружина, народна артистка УРСР Лариса Іванівна Остапенко. Співали й біт-групи тих років. Так, шлягером у репертуарі ВІА “Кобза” була пісня О. Білаша “Люби мене – не покинь”.

Найкращі пісні О. Білаша, за висловом А. Окари, то не просто саундтрек 1950-х – поч. 1970-х років, то рентген – не так самої суперечливої доби, а радше того ідеального душевного простору, який могла створити для себе українська радянська людина. Один із лейтмотивів О. Білаша – абсолютна, космічна гармонія людини-селянина (“Впали роси на покоси”, “Ластівка”), інший – туга за “втраченим раєм”, рідною домівкою. Звідси печаль і світлий сум пісень, що, можливо, і є найціннішим здобутком української пісенної культури того часу. Музика О. Білаша – не тільки вдале образно-поетичне “влучення” в архетипічність формули народнопісенного жанру, а й творення нового

Український композитор
О. І. Білаш з родиною за
обіднім столом.
Київ, 50-і рр. XX ст.
Автор зйомки
С. Белозьоров.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-110660.

міфу – про внутрішній світ самозаглибленого киянина, про музику, як ідеальний простір мрії, почуттів і невітлених бажань.

Герой України, Лауреат Республіканської та Всесоюзної комсомольських премій, лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка, народний артист СРСР, народний артист України Олександр Білаш помер 6 травня 2003 р. і похований на Байковому кладовищі. Його ім'я носить Градиська гімназія, там же розташований літературно-меморіальний музей О. І. Білаша, а на київському будинку, де мешкав композитор, встановлено меморіальну дошку. Свій внесок у збереження пам'яті про класика української музичної культури робить і ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, у фондах якого налічується кількадесят фотографій О. І. Білаша: офіційних і “без краватки”, а також понад сотню аудіозаписів його творів – як широковідомих, так і призначених для вуха елітарного.

Композитор О. І. Білаш і письменник О. М. Підсуха серед акторів Тернопільського українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.
Зліва направо сидять О. І. Білаш, О. М. Підсуха, А. М. Ластівка, Я. Т. Геляс, Я. Т. Коваленко; стоять В. Д. Яменський, С. І. Онипко, П. І. Загребельний, М. О. Веніславський, художник Данилишин. м. Тернопіль, 1960 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-178743.

Делегати V з'їзду композиторів України у перерві між засіданнями.
Зліва направо О. І. Білаш (2-й), А. Й. Кос-Анатольський.
Київ, грудень 1968 р. Автор зйомки Я. Б. Давидзон.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-209421.

О. І. Білаш – український композитор,
заслужений діяч мистецтв УРСР
вдома з дочкою.
Київ, 1969 р.
Автор зйомки С. Белозьоров.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-122694.

Український композитор,
заслужений діяч мистецтв УРСР
О. І. Білаш у робочому кабінеті.
Київ, 1969 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-122692.

Український композитор,
заслужений діяч
мистецтв УРСР
О. І. Білаш під час
зустрічі з робітниками
одного із київських
заводів.
Київ, 1969 р.
Автор зйомки
С. Белозьоров.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-122695.

Український композитор,
заслужений діяч
мистецтв УРСР О. І. Білаш
і заслужена артистка УРСР
Л. І. Остапенко під час
розучування нової пісні.
Київ, 1969 р.
Автор зйомки С. Белозьоров.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-122696.

О. І. Білаш –
український
композитор,
заслужений діяч
мистецтв УРСР
під час роботи.
Київ, 1969 р.
Автор зйомки
С. Белозьоров.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-110196.*

Композитор О. І. Білаш (праворуч) і письменник О. Т. Гончар під час бесіди.
Київ, 70-і рр. ХХ ст.

Автор зйомки Е. І. Малишевський.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-151239.

Український композитор,
заслужений діяч мистецтв
УРСР О. І. Білаш.
Київ, 70-і рр. XX ст.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-178456.

Голова Комітету з Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка академік М. З. Шамота
вручає диплом і почесний знак лауреата премії композитору О. І. Білашу.
Київ, 25 березня 1975 р.

Автор зйомки Ю. П. Мосенжик.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-139073.

Учасники VI з'їзду Спілки композиторів України (зліва направо) заслужений діяч мистецтв УРСР О. І. Білаш, Л. О. Грабовський, заслужений діяч мистецтв УРСР В. С. Губаренко у перерві між засіданнями.

Київ, 30 січня 1974 р.

Автор зйомки А. Б. Піддубний.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-165267.

Український композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР О. І. Білаш дає автографи делегатам XXI з'їзду ЛКСМ України.

Київ, 27 березня, 1970 р. Автор зйомки Е. І. Малишевський.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-151073.

Український композитор, народний артист УРСР О. І. Білаш (праворуч)
і поет Д. В. Павличко за роботою.

Київ, вересень 1987 р.

Автор зйомки Ю. П. Мосенжик.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-213139.

There is published photo collection of documents from the fonds of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi, illuminating the life and work of Ukrainian composer O. I. Bilash.

Key words: O. I. Bilash; the pop tunes; the hit; the academic works; the movies; the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi.

УДК 94(477.53)«1917/1991»:81'373.21

В. В. ГУДИМ*

**З ІСТОРІЇ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ
НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПОЛТАВЩИНИ
(за документами Державного архіву Полтавської області)**

Оприлюднено виявлені працівниками Державного архіву Полтавської області документи з інформацією про населені пункти Полтавщини, у назвах яких відображена символіка комуністичного тоталітарного режиму. Виявлення документів проводилося на виконання Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки”. Добірка документів щодо перейменувань полтавських населених пунктів у 20–30-х роках минулого століття публікується вперше.

Ключові слова: Полтавщина; топоніми; населені пункти; перейменування.

Перейменування назв населених пунктів більшовики започаткували ще в 20-х роках минулого століття. Президія ВУЦВК доручила народним комісаріатам внутрішніх справ та юстиції проводити нагляд за цим процесом. До 1 травня 1923 р. місцевим органам влади пропонувалося підготувати та подати відомості про населені пункти, назви яких мають “династические, религиозные или иные контрреволюционные названия на предмет изменения последних, соответственно желанию и воле рабочих масс и незаможного селянства, каждой такой местности”¹.

На той час більшовики намагалися подати процедуру зміни назв населених пунктів як ініціативу та вияв побажань трудящих мас, а тому організували загальні збори мешканців тих населених пунктів, які необхідно було перейменувати. Правда, самі жителі не завжди розуміли сутність цих процесів, а тому іноді траплялися неординарні ситуації. Наприклад, мешканцям села Покровське Ковалівського району було запропоновано змінити назву села на Артемівку. У протоколі загальних зборів від 15 вересня 1923 р. вказано, що такий собі товариш Василенко почав з’ясовувати, “хто ж був тов. Артем, в честь якого про-

* Гудим Валентина Володимирівна – директор Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

понується перейменувати село Покровське”?”. Звісно, що ухвала про перейменування села Покровське на Артемівку (нині – смт Артемівка Чутівського району) була прийнята, оскільки “товариш Артем” “мав великі революційні заслуги перед народом”, а учасники сходки, аби більше знати про ті заслуги, звернулися з проханням до райвиконкому негайно надіслати до сільської ради його автобіографію та портрет².

Радянська модель культових топонімів продовжила попередню традицію “увічнення” в назвах імен російських самодержців та їхніх прислужників. Тільки місце царів і цариць після Жовтневого перевороту посіли вожді пролетаріату: як “великі” – В. І. Ленін, Й. В. Сталін, так і “дрібніші” – М. І. Калінін, С. М. Кіров, В. В. Куйбишев, К. Є. Ворошилов, В. Г. Жданов, Г. К. Орджонікідзе, М. В. Фрунзе, С. М. Будьонний та інші.

Хутір Курилехівка (Курилехине) під Полтавою, який за переказами заснував козак Курилеха ще у XVIII ст., згодом розрісся в адміністративний центр сільської ради Полтавського району. 1935 р. цей населений пункт перейменований на село Кірове, і перейменування було приурочене до роковин загибелі відомого партійного діяча С. М. Кірова. Така ж доля спіткала й кобеляцьке село Таранушичі, яке утворилося на початку 30-х років минулого століття внаслідок об’єднання хуторів Таранушичі, Северини, Колодочки, Пищики, Довбні, Пальчики, Погрібняки, Волощенки та ін. Ці хутори були засновані наприкінці XVIII ст. внаслідок козацької колонізації, а село отримало назву Таранушичі, оскільки більша частина мешканців цих хуторів носила прізвище Таранушич. Відповідно до рішення виконкому Полтавської обласної ради депутатів трудящих від 19 грудня 1956 р. Таранушицьку сільську раду перейменовано на Кіровську, відповідно й село отримало нову назву – Кірове, і з цим рішенням погодилася Президія Верховної Ради УРСР³.

Наприкінці 1919 р. село Єньківська Каплиця Хорольського повіту відвідав “видатний український революційний діяч” Г. І. Петровський. Мета його візиту нам достеменно не відома, але, мабуть, Григорій Іванович прибув у село агітувати селян за “світле майбутнє – радянську владу”. 29 листопада 1922 р. ВУЦВК згадав про цю “епохальну подію” і прийняв постанову за підписом самого Г. І. Петровського про перейменування полтавського села. З цього часу зникає його історична назва – Єньківська Каплиця (та й сама каплиця була зруйнована) і з’являється нова – Петрівка (нині – Хорольського району)⁴.

Відоме ще з початку XVIII ст. село Миколаївка Манжеліївської волості Кременчуцького повіту або Троїцьке (у селі була чудова Троїцька церква) втратило свою історичну назву у 1922 р.⁵ Його перейменовали на честь радянського полководця М. В. Фрунзе. Які заслуги мав Михайло Васильович перед мешканцями згаданого села чи перед Україною? Як уповноважений Реввійськради в Україні керував боротьбою

проти українського повстанського руху. А логіка радянської кампанії щодо перейменування населених пунктів була простою – знищити поселення, назви яких були пов'язані з релігійними святами чи подіями, або їх власниками (наприклад, Миколаївка була власністю графа Миколи Васильовича Капніста, який свого часу відігравав помітну роль в українському середовищі).

Полтавські населені пункти носять імена не лише “видатних партійних і радянських діячів”, а й “полум’яних революційних діячів”, так би мовити, “місцевого розливу”. Наприклад, у Карлівському районі є селище, назване на честь Василя Денисовича Голобородька. Полтавський краєзнавець Віра Никанорівна Жук, опираючись на архівні документи та свідчення очевидців, ще у 80-х роках минулого століття інформувала обком Компартії України про причетність В. Д. Голобородька до банди кримінальних злочинців та про судовий процес над цим угрупованням у 1913 р. (копія листа зберігається у фонді Р-9164 “Жук Віра Никанорівна (1928–2008) – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури УРСР, краєзнавець”). Бандити грабували оселі та по-звірячому вбивали господарів і членів їхніх сімей. Злочинців було затримано і наймолодшим серед них виявився 18-річний Василь Голобородько. Він отримав 7 років ув'язнення та відбував покарання у Сибіру. Революція 1917 р. звільнила кримінального злочинця достроково, але він повернувся не до свого дому в Котельві, а влаштувався працювати у Карлівці. Незабаром, як “активний борець проти царату”, він був обраний до складу керівництва профспілки цукрового заводу. А через деякий час у Карлівці В. Голобородька зустріли земляки, які добре знали про його “кримінальні подвиги” і тому вчинили над ним самосуд. Причому, на знак зневаги його труп закидали гноєм. У Карлівці про ці події нічого не було відомо, тому й поховали В. Голобородька з почестями, як “жертву петлюрівської розправи”. Пізніше його іменем був названий радгосп, а потім і селище. Цікавим є той факт, що В. Н. Жук особисто спілкувалася з учасниками самосуду, які через багато років написали відповідні заяви. Ці документи разом із копією кримінальної справи “осіли” в обкомівських кабінетах, де було вирішено не давати розголосу тому факту, що не одне десятиліття населений пункт носить ім'я кримінального заброди. Із часу здобуття Україною незалежності пройшло уже майже 25 років, а волі щодо перейменування селища Голобородьківського в очільників Карлівщини не було.

На мапі Полтавщини та інших регіонів України можна нарахувати не один десяток сіл із назвою Жовтневе (ця назва повинна була нагадувати про головну комуністичну подію – Велику Жовтневу соціалістичну революцію). До уніфікованих назв населених пунктів на полтавських теренах можна віднести такі населені пункти, як Першотравневе та Радянське. Причому, уніфікація географічних назв супроводжувалася їх русифікацією. Наприклад, у Машівському районі є село Перво-

майське, яке виникло на місці Жирківських хуторів. Упроваджуючи в топонімію України російські слова, влада демонструвала зневагу до української мови, адже узаконювала в офіційному вжитку мовні покручі та сумнозвісний суржик.

Найчисленнішим радянським топонімом серед назв населених пунктів є т. зв. “Червоні” або “Красні” сільські населені пункти (Червона Балка, Червоний Кут), що вказувало на приналежність до червоного кольору – одного із символів більшовицької революції. Інколи назви з’являлися дуже просто – до старої назви села додавали прикметник “червоний” або “красний” і ось уже маємо села Червона Слобідка (Лохвицький район) та Червоні Пологи (Лубенський район). Однак, більшість сіл “червоніли”, втрачаючи свої історичні назви.

Відповідно до рішення Президії Полтавського губвиконкому від 30 грудня 1921 р. назву села Сергіївки Гадяцького повіту, яке згадується ще в джерелах XVII ст. і є на картах Гійома де Боплана, змінено, і село почали називати Краснознаменкою⁶.

Козацьке поселення Богомолівка, що у 1730 р. входило до Кременчуцької сотні Миргородського полку, у 1921 р. отримало назву Червона Знамянка⁷.

Однак, є окрема група як сільських, так і міських населених пунктів, які були засновані за часів входження України до складу СРСР і відразу отримали радянські назви (наприклад, місто Комсомольськ). У повоєнний період почали активно розбудовувати радгоспи, а разом із ними і селища, де мешкали радгоспівські робітники. Ці населені пункти називали так само, як і господарства (наприклад, селище радгоспу імені Чапаєва Диканського району перейменовано відповідно до рішення Полтавської обласної ради депутатів трудящих від 13 квітня 1957 р. № 283 у Чапаєвку, а селище радгоспу імені Куйбишева Оржицького району на підставі того ж рішення – у Куйбишеве)⁸.

Отже, архівні документи свідчать, що за час входження України до складу радянської імперії населені пункти отримували штучні меморіальні назви з тим, аби впровадити культ комуністичної партії, її вождів, а також уніфікувати топонімію міст і сіл. Тому переважній більшості населених пунктів, назви яких до цього часу пов’язані з комуністично-радянською символікою, необхідно повернути історичні назви, адже відновлення первинних топонімів сприятиме поверненню народної пам’яті, історичної справедливості, що є важливим чинником українського державотворення. Назви географічних об’єктів також мають репрезентувати імена “великих і малих” українців, наших батьків та дідів, одні з яких боролися з тоталітарним режимом, а інші повсякденною працею утверджували загальнолюдські цінності. Ми повинні врешті-решт позбутися символіки, яка пропагує минулу бездержавність і колоніальну залежність.

Нижче публікуємо добірку архівних документів (13 док.) за період із 1923 р. до 1930 р., що зберігаються у фондах Кременчуцького, Лубенського та Полтавського окружних виконавчих комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконкомів) та відділу управління Полтавського окрвиконкому. Документи подано за наведеною нами наскрізною нумерацією у межах усєї добірки, у хронологічній послідовності. Дату створення документа, якщо вона встановлена за змістом або додатковими джерелами, зазначено у квадратних дужках. Тексти документів друкуються мовою оригіналу, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови їх авторів.

¹ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. Р-3972, оп. 1, спр. 988, арк. 114.

² Там само, ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 12.

³ Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1956. – № 10 (від 30. 12. 1956 р.). – С. 283.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – С. 742.

⁵ Держархів Полтавської обл., ф. Р-1503, оп. 1, спр. 11, арк. 17.

⁶ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. В. Кудрицький. – К. : Українська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – С. 652.

⁷ Держархів Полтавської обл., ф. Р-2038, оп. 1, спр. 399, арк. 37.

⁸ Там само, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 1936, арк. 115.

№ 1

ЦИРКУЛЯР № 97 НКВС ВІДДІЛУ УПРАВЛІННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВИКОНКОМУ ТА ПОЛТАВСЬКОМУ ГУБЕРНСЬКОМУ ВИКОНКОМУ ПРО ВИКОНАННЯ РІШЕННЯ ПРЕЗИДІЇ ВУЦВК ВІД 7 ТРАВНЯ 1923 Р. ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ

[1923 р.]

7 марта с. г. Президиумом ВУЦИК окончательно утверждено новое административно-территориальное деление Украины.

Одновременно с сим Президиумом ВУЦИК было поручено НКВД, а равно органам НКЮ наблюдение за порядком проведения новой территориальной реформы и производство подготовительной работы по переименованию населенных пунктов, носящих еще до сих пор названия, связанные с пережитой эпохой царизма.

Во исполнение приведенного выше постановления, НКВД предлагает:

1. Установить строгое наблюдение, что бы в дальнейшем всякие изменения в территориальном делении были производимы лишь в установленном порядке и с согласия центра.

2. Представить в НКВД не позже 1 Мая 1923 года все сведения и материалы о селах и городских поселениях губернии, имеющих династические, религиозные или иные контрреволюционные названия на предмет изменения последних, соответственно желанию и воле рабочих масс и незаможного селянства, каждой такой местности.

О получении циркуляра сообщить.

ЗАМНАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ	(ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧ)
ЧЛЕН КОЛЕГИИ НКВД.	(РАКИТОВ)
ЗАВ. ОРГ. ОТДЕЛОМ	(НЕВСКИЙ)

підпис

Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. Р-3972, оп. 1, спр. 988, арк. 114. Оригінал, машинопис.

№ 2

ІНФОРМАЦІЯ ВІДДІЛУ УПРАВЛІННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВИКОНКОМУ, НАДАНА ВІДДІЛОМ УПРАВЛІННЯ ПОЛТАВСЬКОГО ОКРУЖНОГО ВИКОНКОМУ ПРО ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ СІЛ, НАЗВИ ЯКИХ НОСЯТЬ РЕЛІГІЙНИЙ ХАРАКТЕР

[без дати]

Окротуправ доносит, что из сел, названия которых носят религиозный характер, в Полтавском Округе, находятся:

1) Белоцерковка, 2) Ново-Успенское, 3) Покровское, 4) х.х. Воздвиженские.

Местное население с. Белоцерковки постановило переименовать последнюю в с. “Красные Пески”, о чем было вынесено постановление Президиума РИК в заседании от 10 сентября.

с. Покровское, согласно постановления общего собрания населения Покровского сельского участка, Ковалевского района, от 15 сентября с/г, – переименовано в с. Артемовку.

Окротуправ, с своей стороны, находит нужным переименовать с. Ново-Успенское (Ковалевского района) – в с. Новостроевка, а х.х. Воздвиженские (Чутовского района) – в Зиновьевку. Об этом посланы соответствующие отношения в эти районы о необходимости согласования переименований с волей населения, но постановления сходов еще не получены.

Проведение же переименования [...] и Окротуправ просит Губотуправ об утверждении переименований.

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 7. Копія, машинопис.

№ 3
СПИСОК
ПЕРЕЙМЕНОВАНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
ПОЛТАВСЬКОГО ОКРУГУ

[без дати]

Район	Наименование насел. пункта	Новое название
Балясровский	1. “Балясное” 2. Иордановского с.с. с. Дьячково 3. Иордановского с.с. с. Иордановка 4. Иордановского с.с. х. Мамонтов	1. с. Ленино 2. Буденовка 3. Ривне 4. Мироновщина
Белоцерковский	с. Белоцерковка	Петровщина
Ковалевский	1. Кирило-Анновка 2. Кирило-Анновского сельсовета с. Ново-Успенское 3. Челновского с. с. х. Крест 4. Покровского с. с. с. Покровское 5. Загруновского с. с. с. Романовка	1. Батраки 2. Новостроевка 3. х. Зірка 4. с. Артемовка 5. с. Радянка
Опошнинский	с. Поповка	с. Комнезамивка
Супруновский	д. Абазовка	с. Морозовка
Чутовский	1. х. Выдвиженка Флоровского с. с. 2. Войновского с. с. с. Петропавловка 3. Первозвановка 4. Чернякивского с. с. Кочубеевка 5. Первозвановского с. с. Ново-Кочубеевка	1. х. Зиновьевка 2. с. Юнак 3. Червона Балка 4. Афанасьевка 5. Ворошиловка
Шишакский	Бузовского с. с. с. Чернышевка	с. Підлісне
Беликский	Супротивно-Балковского с. с. х. Рай	с. Робітнице

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, стр. 30, арк. 3. Копія, машинопис.

№ 4

**ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ №7 ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ ГРОМАДЯН
ПОКРОВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ КОВАЛІВСЬКОГО РАЙОНУ**

15 вересня 1923 р.

Слухали	Ухвалили
<p>Пропонування Голови сільради т. Церковного про перейменування с. Покровського як маючого релігійну назву на с. Артемівку (імені т. Артема) згідно пропонуванню Райвиконкому від 3.09. за № 3810.</p> <p>Т. Василенко з'ясував, хто такий був тов. Артем, в честь якого пропонується перейменувати село Покровське.</p>	<p>Приймаючи на увагу революційні заслуги перед народом т. Артема ми селяни с. Покровського ухвалили: село Покровське, як маюче релігійну назву, перейменувати на село Артемівку, при чому прохати Райвиконком про негайну висилку в сільраду автобіографії т. Артема по можливості з його портретом</p>

З оригіналом згідно:

Секретар Покровської сільради

підпис

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 12. Копія, машинопис.

№ 5

**ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ № 18 ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ
НАДЕЖДОВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА**

9 жовтня 1923 р.

Слухали	Постановили
<p>5. Отношение отдела Управления Полтавского окрисполкома за № 2256 о переименовании х. Дячковаго на х. "Буденовка"</p>	<p>Принять к сведению.</p>

Председатель собр.

підпис

Довгопол

Секретарь

підпис

Озирний

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 21. Оригінал, машинопис.

№ 6

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ
БАЛЯСНОВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

30 вересня 1923 р.

Присутствовало 210 человек. Председателем зборів вибрали тов. Герасименко, секретарем Аврама Григоренко.

Повістка дня:

3. О переіменованії с. Балясного на село “Ленино”.

Слухали	Постановили
О переіменованії с. Балясного на село “Ленино”.	Особих мислей не висловлено, а тому ухвалено з цього числа переіменовать село Балясне на село “Ленино”.

Голова зборів
Секретар

підпис
підпис

Герасименко
Григоренко

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 18. Оригінал, машинопис.

№ 7

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ № 5 ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ
ІОРДАНІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ СХОДКИ

17 жовтня 1923 р.

Слухали	Постановили
6. О переіменованії названія с. Йордановки на “Рівне” и Момонтово на “Мироновщина”	Заменить название Мамонтово на “Мироновщина” и просить окркомисию заменить название Йордановки другим, которое имело б связь с каким либо революционным событием или именем Революционного вождя, а не религиозным названием

Держархів Полтавської обл., ф. Р-3932, оп. 1, спр. 30, арк. 20. Копія, машинопис.

№ 8**ЗВЕРНЕННЯ ГОЛОВИ КОМІСІЇ З ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО ДО ГОЛІВ ОКРВИКОНКОМІВ ЩОДО СПРИЯННЯ У ПІДГОТОВЦІ ТА ОЗНАМЕНУВАННІ ЮВІЛЕЮ**

[1928 р.]

Шановні Товариші.

4-го лютого ц. р. виходить 50 років з дня народження Григорія Івановича Петровського. Ініціативна група старих товаришів – учасників спільної революційної боротьби, а також і товаришів, що разом з ним працюють тепер в партійних і радянських установах, вважає за потрібне відзначити цю історичну дату в житті Всеукраїнського Старости й одного з провідників нашої Комуністичної партії. Комісія вважає за потрібне вжити відповідних заходів до підготовки і ознаменування 50-тирічного ювілею Григорія Івановича Петровського. Серед інших заходів передбачається зібрати й видати матеріали про життя Григорія Івановича й участь його в революційній боротьбі, зібрати й видати промови й твори Григорія Івановича і в день ювілею вмістити низку статей в центральній і місцевій пресі.

Повідомляючи Вас про це, від імені ініціативної групи, прохаю Вас допомогти Комісії і її праці, особливо вишукавши і зібравши матеріали, що є в Вашій окрузі. Було б бажано також, щоб Окрвиконком визначив від себе заходи до ознаменування 50-ти річного ювілею Григорія Івановича.

Про всі ваші заходи прохаю Вас сповістити Секретаріат ВУЦВКу.

З комуністичним привітанням – *підпис* (С. Власенко)

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2068, оп. 1, спр. 481, арк. 2. Оригінал, машинопис.

№ 9**ЛИСТ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ОКРУЖНОГО ВИКОНКОМУ ДО ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУЦВК ІЗ ПРОХАННЯМ ПЕРЕЙМЕНУВАТИ СЕЛО СВИНАРО-ПАВЛІВКУ У ПЕТРІВСЬКЕ**

[1930]

Кременчуцький Окрвиконком з цим надсилає прохання Ново-Георгієвського Райвиконкому про перейменування села Свиного-Павлівка у село Петровське й відповідно цього Свиного-Павлівську сільраду у Петрівську сільраду разом з постановою Президії Окрвиконкому з 30 січня ц. р. на це прохання на наше остаточне вирішення.

Додаток: Листування РВК на 4 арк. та постанова Президії ОЦКу

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2038, оп. 1, спр. 399, арк. 83. Копія, машинопис.

№ 10

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ № 12/45 ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ОКРВИКОНКОМУ

20 січня 1930 р.

обговорювали	постановили
37) Прохання Ново-Георгієвського Райвиконкому про перейменування села Свиначо-Павлівку у село Петрівське та відповідно цього Свиначо-Павлівську сільраду у Петрівську сільраду	37) Підтримати прохання Ново-Георгієвського Райвиконкому, про перейменування Свиначо-Павлівської сільради у “Петрівську” сільраду та піднести клопотання перед ЦМТКом про задоволення цього прохання РВК

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2038, оп. 1, спр. 399, арк. 84. Копія, машинопис.

№ 11
СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ, ЗАВОДІВ, ФАБРИК, КУЛЬТОСВІТНИХ УСТАНОВ, КОЛГОСПІВ
ТА ІНШИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, НАЗВАНИХ НА ЧЕСТЬ ГОЛОВИ ВУЦІВ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

[1930 р.?]]

№ п/ч	Назва районів	Яка організація або установа	Назва	Адреса	Короткий опис	Примітка
1.	Білоцерківка	Т-во по спільній обробці землі	ім. тов. Петровського	с. Подол Білоцерківського р.	-	-
2.	Зачепилівка	1) Петрівська земтромада 2) Петрівська земтромада	ім. тов. Петровського ім. тов. Петровського	с. Петрівка Олександрівськ. с/р с. Петрівка Мажарівської с/р	-	Заможня зем. гр. бідна зем. гр.
3.	Котельва	1) Сільрада 2) с.-г. Артіль	сільрада ім. тов. Петровського "- "	Котельва х. Сидорячий Котельвського р.	-	-
4.	Кегичівка	Комуна	ім. Петровського	Коханівська с/р Кегичівського р.	-	-
5.	Карлівка	1) Кооперация 2) Громада 3) посьолок 4) посьолок 5) артіль	1) с-г Кредит. т-во ім. т. Петровського 2) вулиця ім. тов. Петровського 3) вул. ім. тов. Петровського 4) ім. тов. Петровського 5) ім. тов. Петровського	1) с. Максимівка 2) Мар'янівська громада 3) Білухівської с/р 4) Федіривської с/р 5) Білухівської с/р	організовано 1925 р. -*- 1927 р. вистроєні в 1923 р. організовано в 1929 р.	- - - -

№ п/ч	Назва районів	Яка організація або установа	Назва	Адреса	Короткий опис	Примітка
6.	Кобеляки	1) Робітничий клуб 2) Сельбуд 3) СОЗ 4) Школа	ім. тов. Петровського	м. Кобеляки с. Білики х. Галі Білицької с/р с. Чорбівка	1) заснований в 1926 р. 2) Обслуговує населення Білицької та Куст-Кунцівської с/р 3) Складає 58 бідняків і 20 середняків 4) -	-
7.	М.-Перецепина	Локіщанське меморативне т-во	ім. т. Петровського	Головачанської с/р Машівського району	-	-
8.	Нефороща	т-во по СОЗ імені Петровського	ім. тов. Петровського	с. Соколова –Балка Пошта Нехвороща	18/III-27 р. зорганізовано машино-тракторне т-во, а 23/III-29 р. перейшло на т-во по СОЗ. Зараз т-во землевпорядковано, має господар. 19 працездатних 67 душ, не працездатних 49, всього їдців 116, всієї землі 135, 13 гектарів, робочих коней 16, волів 2, корів 10 шт., трактор та молотарка, сročних кредитів Полтав. сєльбанку 605 крб, та Нефорощанському с-г кредит т-ву 989 крб. На цей час т-во осуспілило рілньну землю, трактор та машину молотарну	

№ п/ч	Назва району	Яка організація або установа	Назва	Адреса	Короткий опис	Примітка
9.	Зіньків	Піонер загін при Бобрівницькій трудовій школі – мається 52 піонери	ім. тов. Петровського	Бобрівницька с/р Зіньківського р.	-	-
10.	Опішня	Т-во СОЗ	ім. тов. Петровського	с. Більськ Кулянська земгорада	СОЗ організовано в листопаді місяці 1929 р. МА 40 господарств, землі 160 гект., по соціальному бідняцьке-середняцьке	-
11.	Полтавський р.	артіль Грузвізник	ім. тов. Петровського	село Шмигли	-	-
	Руновщина	Ковалівське т-во СОЗ	Ковалівське т-во СОЗ ім. тов. Петровського	с. Ковалівка Руновщанського р.	Т-во організовано в серні 1929 р., з якого часу і приступило до усього роду обробки землі.	-
12.	Сахновщина	1) Т-во СОЗ 2) с-г артіль 3) 7-річна трудова школа	ім. тов. Петровського	Іванівська с/р Сахновщанськ. р. Ополонівська с/р Сахновщанськ. р. Д.-Надеждівськ. с/р. Сахновщ. р.	Перейшла в комуни ім. ХУ з'їзду	-

№ п/ч	Назва районів	Яка організація або установа	Назва	Адреса	Короткий опис	Примітка
13.	Червоноград	1) Т-во СОЗ 2) Новий виселок 3) хутора був. Вирви 4) однокласкова національна російська школа	ім. тов. Петровського - - -	с. Петрівка Червоноградськ. району Н. -Павлівська с/р с. Пісчанка	Був. куркульський хутір Школа відчинена в 1928	-
14.	Чутово	Т-во СОЗ	ім. тов. Петровського	х. Силки Фльорівської с/р Чутивського району	СОЗ організовано в 1929 р. Соцклад бідняцько-середняцький. 23 господар, з усього пільною площею землі 143 гектраів	-
15.	Окрколгосп-союз	1. С-г артіль 2. Т-во СОЗ 3. - 4. - 5. - 6. - 7. - 8. - 9. -	1 ім. тов. Петровського 2. - 3. - 4. - 5. - 6. - 7. - 8. - 9. -	1. х. Сидоренко Котелевського р. 2. Білики Кобеляцького району 3. с. Ковалівка Рувчанського р. 4. Абазівка Полтавського р. 5. Петрівка Червоноградського р. 6. Білухівка Карлівського р.	1. дворів 19, їдців 83, землі 385 гект. 2. дворів 22, їдців 144, землі 138 гект. 3. дворів 25, їдців 122, землі 119 г. 4. дворів 27, їдців 122, землі 147 г. 5. дворів 28, їдців 106, землі 104 г. 6. дворів 29, їдців 150, землі 154 г.	-

№ п/ч	Назва районів	Яка організація або установа	Назва	Адреса	Короткий опис	Примітка
16.	М.- Рада	Друкарня Полтавського Поліграфоб'єднання (2-а)	ім. тов. Петровського	7. Іванівка Сахновщанського р. 8. Андріївка Нефорощанського р. 9. Філенки Рублівського р. м. Полтава, пров. Котляревського	7. дворів 22, їдців 90, землі 183 г. 8. дворів 19, їдців 112, землі 143 г. 9. дворів 40, їдців 228, землі 196 г. Нараховує 150 робітників. Випуск продукції на суму до 500.000 крб.	-
17.	Освіта	1. Трудшкола ч. 15 2. Будинок роб. підлітків.	ім. тов. Петровського	м. Полтава, Комсомольська, 20 м. Полтава, Першотравневий, 19	- -	-

ПРИМІТКА: В останніх РВК установ ім. тов. Петровського Г. І. немає.

Секретар О. В. К.

Зав. оргінстром

Денисюк
Букатов

підпис
підпис

ДО ОРГІНСТРУ ВУЦВІК

На №433 – 25/ХІ

При цьому надсилаються відомості за установи, що названі ім'ям Голови ВУЦВІК тов. Петровського Г. І.
Додаток: Згадане

Секретар О. В. К.

Зав. оргінстром

підпис

підпис

Денисюк

Букатов

Держархів Полтавської обл., ф. Р – 363, оп. 1, спр. 248, арк. 383. Оригінал, машинопис.

№ 12
СПИСОК ПЕРЕЙМЕНОВАНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ОКРУГУ

[1930 р.?]]

Тип та назва залюдненого пункту		Коли й за чиєю постановою перейменовано та ким остаточно затверджено	Причини перейменування	На скільки вкоренилася назва серед населення	Чи є зв'язку та найменування її	Переважаюча національність
Нова	Стара					
Лихівський район						
. Володимирів. с. Чер.-Улянівка х. Єгорівка х. Мануйлівка х. Тарасівка х. Клин х. Хрисанівка х. Кам'янисте х. Михайлівка х. Ново-Миколаєво х. Буденівка х. Перше-Травенське х. Петрівка х. Холодівка х. Григорівка х. Бовино х. Ровенське х. Дерезовате х. Ново-Троїцька	Вовківка Устим. Золот- ницьке Хомичівка Полівищина Турчанівка Іванівка Пугачівка Байдаківка Федорівка Дмитрівка Шарівка Вовківка	За постановою бувших Волвиконкомів за погодженням був. Олександрійського та В. Дніпровського Увиконкомів	Як мавших назви бувших поміщиків та куркулів	гаразд	немає	українська

Тип та назва залюдненого пункту		Коли й за чією постановою переіменовано та ким остаточно затверджено	Причини перейменування	На скільки вкоренилася назва серед населення	Чи є установа зв'язку та найменування її	Переважна національність
Нова	Стара					
Лихівський район						
сх. Червоно-Прапорівка х. Лозоватка х. Петрівка х. Попельнастове х. Трулівка х. Трулівка	Вербівка Козинка Маркизівка Мартинівка Кашківка Курганівка Калачівка					
Великокринківський район						
х. Н.Буденівка	Кармазинівка	Переім. за постанов. загальн. зборів затверджено Губвиконком. 1921 рік	" - "			
х. Фрунзівка	Троїцько-Миколаївка	Постанова загальних зборів виборців, затвердж. ВЦВК в 1922 р.	Як релігійна назва села			
х. Шевченків	Михайлівка	Постанова загальних зборів в 1924 р.				
Олександрійський район						
с. Леніно	Миколаївка	Переіменовано в 1922 р. по постанові Попельнастівської Волпартячейки	" - "			

№ 13

СПИСОК ПЕРЕЙМЕНОВАНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ОКРУГУ
(складено за відомостями ОСБ)

[1930 р.?!]

НОВА	СТАРА	
<u>ПОТІЦЬКИЙ Р-Н</u>		
х. Нова Зоря	Савино	Велико-Кохнівські с/р
с. Червоно-Знам'янка	Богомолівка	Червоно-Знам'янської с/р
х. Вільна-Терешківка	Терешківка	Вільно-Терешківської с/р
<u>ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ Р-Н</u>		
х. Першотравневе	Ганно-Миколаївка	Ленінської с/р
вис. Тарасо-Шевченко	Докторо-Олександр.	-"-
с. Червоно-Братське	Шевське	-"-
с. Червоно-Пахарівка	Миколаївка	-"-
х. Ганнівка	Курсанівка	-"-

Держархів Полтавської обл., ф. Р-2038, оп. 1, спр. 399, арк. 38. Копія, машинопис.

There are given documents found out by workers of the State Archives of Poltava Region about the settlements of Poltava, which reflected in their names the symbols of communist totalitarian regime. The Identification of documents was conducted under the Law of Ukraine "On the condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) totalitarian regimes and ban propaganda of their symbols". A selection of documents on renaming of Poltava settlements in the 20–30 years of last century is published for the first time.

Key words: Poltava Region; the place names; the settlements; the renaming.

УДК: 94(477)“15/16”

Т. Р. КОВАЛЕЦЬ*

**НЕВІДОМИЙ ГЕТЬМАН МАРКО КОВТУН: ДОКУМЕНТИ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ XVI–XVII СТ**

Проаналізовано новознайдені джерела до історії українського козацтва 1600–1602 рр., а саме: королівський універсал і охоронний лист козацькому війську під проводом Самійла Кішки, зягнучому урядом Речі Посполитої для участі в кампанії проти волоського господаря Міхая Хороброго, а також лист-прохання невідомого досі козацького гетьмана Марка Ковтуна до краківського каштеляна, українського магната Януша Острозького.

Тексти документів разом із перекладами їх українською мовою, примітками та коментарями публікуються вперше.

Ключові слова: Військо Запорозьке; Річ Посполита; Самійло Кішка; Марко Ковтун; публікація джерел.

Після придушення у 1596 р. військом Речі Посполитої козацького виступу під проводом Северина Наливайка, Григорія Лободи та Матвія Шаули для Війська Запорозького настав період глибокої кризи, що завершилася через кілька літ завдяки участі козацьких загонів у волоській та ліфляндській кампаніях. Через відсутність широкої джерельної бази цей період історії українського козацтва постає перед дослідниками своєрідною “білою плямою”, ґрунтовне вивчення якої, видається, може стосуватися тільки окремих коротких часових відтинків. Саме тому кожен новознайдений джерельний матеріал дає змогу трохи підійняти завісу таємничості, а іноді ще й з іншого ракурсу дослідити відомі події.

Після появи наприкінці XIX–початку XX ст. кількох археографічних зібрань, де були вміщені деякі документи з історії Війська Запорозького згаданого періоду¹, подальші евристичні пошуки увінчалися успіхом тільки на початку XXI ст.². Метою цієї статті є опублікування разом із перекладом українською мовою, примітками та науковими коментарями новознайдених документів: універсалу польського короля Зигмунта III та глейту (охоронного листа), виданих у серпні 1600 р. козацькому війську під проводом гетьмана Самійла Кішки (воно вирушало на війну із волоським господарем Міхаєм Хоробрим), а також листа-прохання невідомого досі запорозького гетьмана Марка Ковтуна до краківського каштеляна, українського магната Януша Острозького від 22 жовтня 1602 р.

* *Ковалець Тарас Романович* – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ступивши у 1593 р. на стіл Волоського князівства, Михайл Хоробрий уже наступного року розпочав успішну антитурецьку боротьбу і водночас намагався об'єднати Волоське, Семигородське та Молдавське князівства. Присутність під боком пригніченого Солоницьким розгромом і розтривоженого репресіями з боку польської влади та кривавою внутрішньою боротьбою запорозького воїнства аж ніяк не могла залишитись непоміченою спритним господарем. Ще 1595–1596 рр. Михайл, висилаючи “трохи упоминку”, тобто грошей та подарунків, козацькій старшині для залучення запорозького війська (“поганина того допоможе мені побороти за Хрест Святий, за кров християнську”), обіцяв їм за службу щедрю платню та “сукна”³. Достеменно невідомою залишається реакція запорожців на такі пропозиції. Певні вказівки у джерелах все ж дали змогу ідентифікувати козацькі контингенти на службі в Міхая: так, 1598 р. до волоського господаря прибув загін запорожців на чолі з козаком Мітлюю⁴, а восени 1599 р. зайняття волоським військом Семигороду, як висловився М. Грушевський, обійшлося, “мабуть, також не без козацької участі”⁵.

Навесні 1600 р., не знаходячи підтримки з боку Зигмунта III для своїх претензій на Молдавське князівство, Михайл Хоробрий за лічені тижні вирішив справу силою, розбивши молдавське військо і союзні йому польські підрозділи та дійшовши аж до Покуття. Назрівало масштабне збройне зіткнення новоствореної держави та Речі Посполитої, важливу роль у якому судилося відіграти Війську Запорозькому⁶. Ще у січні 1600 р. польський король наказував своєму посланцеві на Запорозжя переконувати козаків вірно служити Речі Посполитій та дорікати їм за тісні контакти з Міхасем, котрий усіма засобами перетягав низовців на свій бік⁷. Натомість козаки вимагали скасування баніції, накладеної на них після Солониці, повернення права на самоврядування тощо⁸. Переговори тривали цілу весну та початок літа, однак задоволення основних вимог запорожців могло відбутися тільки на сеймі наступного року. У червні король через свого поручика Яна Оришковського закликав козаків та їх тодішнього гетьмана С. Кішку до участі у поході проти Міхая Хороброго⁹, однак певне матеріальне заохочення низовцям прибуло аж у перші дні липня: тоді Оришковський у гирлі Дніпра біля Очакова наздогнав козаків, які вирушили на море, й переконав їх повернутися й допомогти коронному війську¹⁰.

Уже тоді, в липні, під час підготовки запорожців до кампанії постала гостра проблема офіційного визнання статусу учасників цього походу. В одному з листів до великого гетьмана коронного Яна Замойського С. Кішка нарікав на “панів старост українних і їх намісників”, котрі над козаками та їх сім'ями “убивства і брутальність за уподобанням своїм чинять”¹¹. 16 липня, вірогідно, отримавши певні обіцянки захистити інтереси запорожців, Кішка вирушив із Запорозжя до Тербовлі – ви-

значеного Замойським місця збору загонів. Із листа, який 1 серпня відправив козацький ватажок коронному гетьманові, дізнаємося про важке піднімання війська проти течії змілілим Дніпром та плани козаків через тиждень прибути до Канева і провести там остаточний збір товариства, “щоб зійшлися всі з прикордонних міст”¹². Цього ж дня у Варшаві Зигмунт III, прислухавшись до попередніх прохань запорожців, вислав до них листа, у якому відзначав: “щоб ви не остерігалися ніяких небезпек через минулі події (йдеться про повстання 1594–1596 рр. – *Т. К.*), глейт вам посилаємо, даємо і до станів, також і урядів різні листи, щоб проти вас, дружин, дітей ваших і маєтків поводитися спокійно”¹³. Королівський універсал¹⁴ про прийняття козаків на державну службу, а також згаданий глейт¹⁵, тобто охоронну грамоту для запорожців як осіб, поставлених на той час поза законом, нам пощастило відшукати у польських архівосховищах.

Універсал Зигмунта III, датований 2 серпня 1600 р., містить пряму вказівку на причини наймання запорозького війська: для участі його у поході “супроти Міхая, котрий землю волоську, що була під нашою обороною, опанував і проти нас і держав наших замисел поганий, як до нас доходило, мав”. Шляхті та урядникам повідомлялося, що козаки повинні, “зважаючи на минулі справи і вчинки, ніякого від урядів та підданих наших не мати гніту й утисків”, однак зі свого боку вони “мають також поводитися скромно, спокійно, достойно, для нас і гетьманів наших вірно, зичливо, приязно”.

Королівський глейт значно коротший від універсалу, проте основна теза в ньому сформульована інакше: “нагадуємо і наказуємо, щоби всюди, де б не прийшли до міст, містечок та сіл наших і підданих наших, якщо б із них хтось прийшов і мешкав чи перебував, також дружини, діти і маєтки їх були безпечні, ніякого гніту і утисків не мали”. Більше того, козакам гарантувалися “захист з боку урядів та справедливість в усіляких кривдах і справах своїх”.

Під час маршу на з’єднання із коронним військом С. Кішка був звинувачений у зраді та співпраці з Міхаєм Хоробрим, а новим керівником став Гаврило Крутневич. Хоч усі звинувачення з Кішки після певного “внутрішнього розслідування” були зняті, козаки дуже спізнились і прибули до Замойського тільки 20 жовтня, себто за тиждень перед вирішальною битвою під Буковим, у якій прилучилися до розгрому війська волоського господаря¹⁶.

Задоволений із козацької допомоги у Волощині польський уряд наступного року, після традиційно тривалих переговорів, зумів знову залучити контингент запорожців під командуванням С. Кішки до участі в кампанії проти шведів у Лівонії. Із жовтня 1601 р. до березня 1602 р. козаки взяли участь в облозі фортець Вольмар, Анстла, а їхні кінні загони охороняли комунікації коронного війська. Через кепське

постачання розпочався голод, запорожці зазнавали тяжких утрат під час штурмів ворожих укріплень. Наприкінці лютого, під час одного з таких штурмів, а, можливо, вночі із 28 лютого на 1 березня у бою зі шведською кіннотою біля міста Пилтсамаа (сучасний повіт Йигевамаа Естонії) за підозрілих обставин загинув і сам козацький гетьман¹⁷. Незабаром, виснажені зимовою кампанією, загонами запорожців, за влучним висловом М. Грушевського, “пішли на Білу-Русь – латати злидні”¹⁸: не отримавши платні за службу, стали на постій по білоруських містах, які взялися нещадно грабувати¹⁹. У березні-квітні 1602 р. козацьким “старшим” був Г. Крутневич, про що свідчить його листування із Замойським²⁰. Наступником Крутневича став “гетьман” Іван Куцькович, який “тримав булаву” до кінця року.

Кореспонденція цих очільників запорожців указує на те, що козаки зупинилися тут майже на цілий 1602 р. та частину 1603 р., зокрема, про це свідчать листи гетьмана Івана Куцьковича, датовані травнем та груднем 1602 р., вислані з міст Могилева, Вітебська і села Островно на Вітебщині, його наступника Івана Косого 22 січня 1603 р. із Могилева²¹ тощо.

У такому контексті дещо парадоксально виглядає інша знахідка – лист до князя Януша Острозького, датований 22 жовтня 1602 р. і висланий із міста Чуднова на Поділлі. Автором його є досі невідомий “Марко Ковтун, гетьман Війська Запорозького”²². Згідно з цим листом, до магната відправлялося послів “Павла Чорнобильця, Верховського, Міська Турчина”, котрі мали клопотатися перед Острозьким у двох справах: поверненні відібраних, вірогідно, монахами козацьких коней та речей (щоб князь “коней товаришів Війська нашого, затриманих із сідлами та іншими речами в Чуднівському ключі, абатстві ВКМ²³, <...> зволив наказати повернути”), а також передання двох листів до Війська Запорозького “воєводи любельського (Марка Собеського. – Т. К.) і лист ЙМП воєводи київського (Костянтина-Василя Острозького. – Т. К.)”, що були в адресата.

Повторимося, до нас дійшли тільки фрагменти листування козацьких ватажків (власне, тільки одного – І. Куцьковича) із травня та грудня 1602 р., тоді як тогорічні літо й осінь в історії українського козацтва постають майже цілковитою terra incognita. Видається вкрай сумнівним, що на короткий час у козацькому війську, яке перебувало в Білорусі, І. Куцьковича замінив новий командувач М. Ковтун, який улітку – на початку осені 1602 р. відлучався на більш ніж 700 км на південь, на Поділля до Чуднова, щоб через місяць осіннім бездоріжжям повернутися в північну Білорусь. Таким чином, можна припустити, що принаймні на осінь 1602 р. в українського козацтва були два гетьмани – один, офіційно визнаний, командував рештками загонів С. Кішки в Білорусі, інший, може, навіть без офіційного статусу, перебував в Україні та намагався контактувати з місцевими урядами²⁴.

Отож, маємо справу з цінними джерелами, що розкривають досі невідомі сторінки історії українського козацтва на зламі XVI–XVII ст. Зважаючи на свій зміст, ці документи можуть також бути використані для дослідження тогочасних польсько-волоських стосунків, взаємовідносин козацтва із представниками польської еліти тощо.

У додатку обговорювані документи подаємо як першодрук у супроводі нашого перекладу, коментарів та приміток. Універсал і глейт Зигмунта III залишилися в копіях: глейт – початку XVII ст., універсал – 2-ї пол. XVIII ст. Лист Марка Ковтуна зберігся в оригіналі.

Усі три джерела польськомовні. Їх текст осучаснено згідно з усталеною інструкцією для видання таких історичних джерел²⁵, а також із наслідуванням методики, застосовуваної в сучасних подібних археографічних публікаціях²⁶. Для зручності сприйняття здійснено незначний переділ речень. Сумнівно прочитані й перекладені фрагменти акцентовано знаком (?), а розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, ключових для розуміння думки, подано у квадратних дужках.

Перелік скорочень:

- ВКМ** – Ваша князівська милість
КЙМ – король його милість
ММП – мені милостивий пан, мій милостивий пан
НМП – наш милостивий пан
JMP – Jego Miłość Pan
ЖОК – Jaśnie Oświecone Książę
КЖМ – Król Jego Miłość
ММР – mnie miłościwy Pan, mój miłościwy Pan
НМР – nasz miłościwy Pan
ВХМ – Wasza Książęca Miłość nasz miłościwy Pan

№ 1

**Універсал короля Зигмунта III²⁷
 про зтягнення запорозького війська під керівництвом
 гетьмана Самійла Кішки на війну проти Міхая Хороброго**

Варшава, 2 серпня 1600-го року

*/739/ 16[00] die 2 sierpnia
 Od KJM Zygmuta III²⁸*

Ex M[anu]s[cripti] Metrice[s] Regni

Wszem wobec i każdemu²⁹ z osobna, komu to etc. oznajmujemy, iż za ofiarowaniem się na służbę naszą [i] Rzeczypospolitej rycerstwa Zaporowskiego z hetmanem swym Samuelem Koszką przeciw Michałowi, który ziemię Wołoską pod obroną naszą będącą opanował i przeciw nam i państwowi naszemu umysł zły, jako nas dochodzi, wziął, przed się wdzięcznie przyjąwszy, [na] tę ich chęć gлейт nasz królewski dla wszelakiego pomienionego rycerstwa tak w powszechności, jako

i z osobna każdego w państwach naszych bezpieczeństwa im dajemy, warując im to, że nie mają względem przeszłych spraw i postępów żadnego od urzędów [i] poddanych naszych mieć przenagabania i trudności albo niebezpieczeństwa, ale wolnie i swobodnie na służbie naszej być i trwać, i z niej się gdzie któremu z nich będzie się widziało wrócić, będą mogli, a w tym ani urząd, ani człowiek żaden nie ma im czynić zatrudnienia i przykrości.

Oni też tak na służbie naszej, jako i na każdym innym miejscu mają też zachować się skromnie, spokojnie, uczciwie, przeciw nam i hetmanom naszym wiernie, życzliwie, przyjaźliwie, a przeciw nieprzyjaciołom naszym mężnie pozyskując tymi [służbami] sobie dalszą łaskę naszą i stanów wszech³⁰. Co do wiadomości wszem³¹, komu to wiedzieć należy, przywodząc, rozkazujemy, aby ten nasz glejt i list powszechnego bezpieczeństwa cale i nienaruszenie trzymali i według niego się zachowali pod winami przeciw tym, którzy glejty nasze gwałcą i prawie opisanymi, na świadectwo tego pewniejszego list nasz kazaliśmy pieczęcią koronną zapieczętować.

/740/ Dan w Warszawie dnia 2 miesiąca sierpnia roku Pańskiego MDC panowania królestw naszych polskiego XIII a szwedzkiego roku VII. Sigismundus Rex³².

Переклад

/739/ 16[00] дня 2 серпня

З рукопису Метрики Коронної³³

Від КЙМ Зигмунта III

Усім загалом і кожному зокрема, кому це і т. д. повідомляємо, що за по-жертвуванням себе на службу нашу і Речі Посполитої лицарства запорозького з гетьманом своїм Самуїлом Кішкою супроти Міхая, котрий землю волоську, що була під нашою обороною, опанував і проти нас та держав наших замисел поганий, як до нас доходило, мав, вдячно прийнявши ту їх охоту, глейт наш королівський для всього згаданого лицарства задля безпеки у наших державах так укупі, як і кожного зокрема, даємо за умови, що вони, зважаючи на минулі справи і вчинки, не повинні мати ніяких гніту й утисків від урядів та підданих наших, ані небезпеки, а вільно на службі нашій перебувати, і з неї хто куди з них хотітиме піти, то зможуть, а в тому ні уряд, ані муж ніякий не має їм чинити утисків та прикрощів.

Вони теж так на службі нашій, як і на кожному іншому місці, мають та-кож поводитися скромно, спокійно, достойно, для нас і гетьманів наших ві-рно, зичливо, приязно, а проти ворогів наших мужньо шукаючи собі й далі ласку нашу і всіх станів. Це до відома всіх, кому це знати належить, доносячи, наказуємо, щоб цей наш глейт і лист загальну безпеку ціло й непорушно три-мали і стосовно нього поводитися під карою для тих, котрі глейти наші гвал-тують і правами (?) описаними, для засвідчення кращого лист наш наказали ми коронною печаткою запечатати.

/740/ Даний у Варшаві дня 2 місяця серпня року Божого 1600 панування королівствами нашими польським XIII-го, а шведським року VII-го. Король Сигізмунд.

№ 2

**Охоронний лист (глейт) короля Зигмунта III
для запорозького війська під командуванням
гетьмана Самійла Кішки**

Б.м., б.д. [Варшава, серпень 1600 р.]

/171⁶⁴ Wszem wobec i każdemu z osobna, komu to należy wiedzieć, */171v* a mianowicie wojewodom, kasztelanom, starostom, podstarościm, burmistrzom, wójtom i inszym urzędnikom, także nie będącym na urzędach żadnych książeptom, paniętom, szlachcie i innym ludziom, do którychby wiadomości list ten nasz przyszedł uprzej[mie] i wier[nie] nam miłym łaskę naszą królewską...

Wiadomo wam czynim[y], że Wojsko Zaporowskie z hetmanem swym Samuelem K[oszką] idą na służbę naszą i R[zeczy]p[ospolitej], oddając nam w tym wiarę i posłuszeństwo swoje. I tak napominamy i rozkazujemy, aby wszędzie, gdziekolwiek by przyszli do miast, miasteczek i wsi naszych i poddanych naszych, albo z nich którykolwiek przyszed[ł] i mieszkanie abo przebywanie swoje miał, także żony, dzieci i majątności ich były bezpieczne, żadnego przenagabania i trudności nie miały, owszem obronę od urzędów i sprawiedliwości we wszelakich krzywдах і справach swych.

A inaczej mieć nie chcemy pod łaską naszą...³⁵ [i srogim karaniem].

Переклад

/171/ Усім загалом і кожному зокрема, кому це необхідно знати, */171v* а саме воєводам, каштелянам, старостам, підстаростам, бурмістрам, війтам та іншим урядникам, також князям, котрі не займають ніяких посад, панам, шляхті та іншим людям, до яких відома цей лист наш би дійшов, зичливим і вірно нам милим ласку нашу королівську...

Повідомляємо, що Військо Запорозьке з гетьманом своїм Самійлом К[ішкою] йдуть на службу нашу і Речі Посполитої, засвідчуючи нам у цьому віру і послух свій. І так нагадуємо та наказуємо, щоби всюди, де б не прийшли до міст, містечок і сіл наших та підданих наших, коли б із них хтось прийшов і мешкав або перебував, також дружини, діти і маєтки їх були безпечні, ніякого гніту і утисків не мали, а загалом захист з боку урядів та справедливість в усіляких кривдах і справах своїх.

А інакше щоб було не хочемо під загрозою неласки нашої... [і суворого покарання].

BK, sygn. 344, k. 171–171v.

№ 3

**Лист Марка Ковтуна, гетьмана Війська Запорозького,
до Януша Острозького³⁶, краківського каштеляна**

Чуднів, 22 жовтня 1602 р.

/2⁶⁷ Jaśnie Oświecone Książę, wielmożny Panie a Panie nasz miłościwy[!]

Służby swe najniższe w miłościwą łaskę WXM NMP pilnie oddaję.

Za skutek wielmożnej łaski WXM NMP wielce dziękujemy społecznie z sotnikami i z atamanią, i z czernią Wojska naszego, którą WXM przeciwko nam,

podnóžkom swym, pokazać gorliwie raczył, szczodrobliwie chleba i soli nie żałując, za co my WXM z sotnikami, z atamanią i z czernią Wojska naszego zawsze na najmniejsze rozkazanie WXM jesteśmy służyć gorliwi.

Dziś JOX towarzyszków z Wojska naszego do WXM NMP w potrzebie swej ślemy, to jest Pawła Czornobylca, Wierzchowskiego[,] Miska Turczyna, atamanią Wojska Zaporoskiego pokornie [a] uniżenie WXM prosząc, żeby WXM z miłościwej łaski swej konie towarzyszków Wojska naszego w zatrzymaniu swym z siodłami i z inszymi rzeczami w kluczu Czudnowskim, opactwie WXM, z miłościwej łaski powracać rozkazać raczył, o czym ci posłańcy WXM ustnie sprawę rzeczy o wszystkim dadzą.

O te listy, które są przy WXM, list JMP wojewody lubelskiego i list JMP wojewody kijowskiego NMP i dobrodzieja, pokornie i uniżenie WXM prosimy, żeby WXM przez posłańce te nam miłościwie oddać raczył.

Co my za takowe szczodrobliwie dobrodziejstwo WXM społecznie wszyscy, Wojsko nasze Zaporoskie, ofiarując się podnóžkami, WXM służyć jesteśmy gorliwi. Nie wątpiąc w miłościwej łasce WXM, że to WXM na pisanie nas, podnóžków swych, wszystko uczynić będziesz raczył.

/3/ Powtórnie najniższe służby swe zaliczam pilnie w miłościwą łaskę WXM MMP.

Dan w Czudno[wie]³⁸ die 22 października roku 1602.

WXM MMP najniższy podnóžek i służyć gotowy

Marko Kołtun

Hetman Wojska Zaporoskiego

/4/ JO Panu a Panu Januszowi książęciu [Ostrog]skiemu, kasztelanowi kra[kowskie]mu, staroście białocer[kiewskiem]u, czerkaskiemu, [P]MM³⁹.

Переклад

/2/ Ясноосвічений княже, вельможний пане а пане наш милостивий!

Служби свої найнижчі милостивій ласці ВКМ НМП пильно віддаю.

За наслідок вельможної ласки ВКМ НМП дуже дякуємо враз із сотниками, і отаманами, і з черню⁴⁰ Війська нашого, котру ВКМ для нас, підніжків своїх, чуйно показати зволив, щедро хліба і солі не шкодуючи, за що ми ВКМ з сотниками, отаманами і з черню Війська нашого завжди на найменший наказ ВКМ палко готові служити.

Нині ясноосвіченому князеві товаришів із Війська нашого до ВКМ НМП через потребу свою посилаємо, а саме Павла Чорнобильця, Верховського, Міська Турчина, від отаманів Війська Запорозького покійрно та смиренно ВКМ просячи, щоб ВКМ з милостивої ласки своєї коней товаришів Війська нашого, затриманих із сідлами та іншими речами в Чуднівському ключі, абатстві ВКМ, з милостивої ласки зволив наказати повернути, про що ці посланці ВКМ усно стан справ про все дадуть.

Про ті листи, що є при ВКМ, лист ЙМП воєводи любельського⁴¹ і лист ЙМП воєводи київського⁴² НМП і добродія, покійрно і смиренно ВКМ просимо, щоб ВКМ через посланців їх нам милостиво віддати зволив.

А ми за таке щедре добродійство ВКМ разом усі, Військо наше Запорозьке як підніжки ВКМ пильно служити готові. Не сумніваючись у милостивій ласці ВКМ, що це ВКМ на лист наш, підніжків своїх, усе вчинити зволиш.

/3/ Ще раз найнижчі служби свої зараховую до милостивої ласки ВКМ MMP.

Даний у Чуднові дня 22 жовтня року 1602-го.

ВКМ ММП найнижчий підніжок і служити готовий

Марко Ковтун,

гетьман Війська Запорозького

/4/ Ясноосвіченому пану а пану Янушеві, князеві Острозькому, каштелянові краківському, старості білоцерківському, черкаському, ПММ.

ВР ЛНБ, ф. 5, оп. 2, спр. 677.

¹ Варто згадати, передовсім, такі видання: Жерела до історії України-Руси / ред. І. Крип'якевич. – Львів, 1908. – Т. VIII. – Т. 1 : Матеріали до історії української козаччини. – 467 с. та *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 / wydał [Jan] T[adeusz] Ks[ia]że L[ubomirski]*. – Kraków, 1868. – 152 s.

² Цікаво, що пошуки ці проводилися не лише представниками вітчизняної історіографії. Так, український історик Віктор Брехуненко разом із польським дослідником козаччини Мірославом Нагельським віднайшли й опублікували кілька епістоляріїв козацьких ватажків 1597–1600 рр., серед них – лист неznаного досі козацького ватажка Бартоша Проснідича до польського короля Зигмунта III від 28 лютого 1597 р. (див.: *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // *Український археографічний щорічник. Нова серія.* — К.–Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – С. 440–442), а інструкцію Зигмунта III для Яна Волинця, посланця до Війська Запорозького, від 26 січня 1600 р. відшукав та ввів до наукового обігу молдавський історик Валентин Константінов (див.: *Konstantinov V.* Câteva informații cu privire la istoria românilor păstrate în fondul Extranea IX Polen de la Riksrakivet din Stockholm (Suedia) // *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept.* – 2012. – V. II. – P. 60).

³ У вже згаданому виданні кореспонденції С. Жулкевського на с. 76–77 вміщено датований березнем 1596 р. лист начебто від “волоського князя Міхая до Яна Замойського”. Проте є підстави вважати, що упорядник помилився. На те, що адресатом Міхая є не Замойський, а запорожці, вказує навіть інтитуляція, де зичиться здоров’я гетьманові “разом з усім рицарством В[ашої] М[илості] Війська Запорозького, так полковникам, сотникам, і теж всім старшим і молодшим”).

⁴ *Волощук М.* Валасько-польське збройне протистояння за Молдову в кінці XV ст. // *Русин.* – 2010. – № 2 (20). – С. 63.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1956. – Т. VII : Козацькі часи – до р. 1625. – С. 246.

⁶ Про волосько-польський конфлікт детальніше див., наприклад, у працях польських дослідників: *Biełkowska D.* Michał Waleczny. – Katowice, 1975. – 190 s.; *Górski K.* Wojna z wojewodą wołoskim Michałem // *Ateneum.* – 1892. – Т. IV. – S. 251–270.

⁷ *Konstantinov V.* Op. cit. – S. 60.

⁸ *Брехуненко В., Нагельський М.* Вказ. праця. – С. 441–442; *Eberle J.* Samuel Koszka // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław, 1968. – Т. XIV/3. – S. 373–374.

⁹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego...* – S. 103.

¹⁰ *Archiwum Główne Akt Dawnych* (далі: AGAD), zespół 358 : *Archiwum Zamoyskich*, sygn. 687 : *Listy do Jana Zamoyskiego od różnych osób, 1588–1604*

i b.d., s. 52–53v (за надання електронної версії цього архівного матеріалу автор висловлює глибоку вдячність док. іст. наук, проф. Віктору Брехуненкові).

¹¹ Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 105.

¹² Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 107.

¹³ Жерела... – С. 100

¹⁴ Biblioteka im. książąt Czartoryskich w Krakowie (далі: BCz), sygn. 126 : Teki Naruszewicza, t. 126 : Zygmunt III, s. 739–740.

¹⁵ Biblioteka Kórnicka (далі: BK), sygn. 344 : Księga wypisów z akt Kancelarii Koronnej i prowincjonalnych : memorabilia wzorce. 1600–1643, XVII w., k. 171–171v.

¹⁶ Eberle J. Op. cit. – S. 373–374.

¹⁷ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 316; Eberle J. Op. cit. – S. 374.

¹⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 317.

¹⁹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / перекл. І. Сварник. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 114.

²⁰ Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 117.

²¹ Зокрема, зберігся лист “гетьмана” Івана Куцьковича до галицького стражника Юрія Струся, датований травнем 1602 р. (див.: AGAD, zespół 358 : Archiwum Zamoyskich, sygn. 3036 : Akta dotyczące różnych krajów europejskich i stosunków z nimi, 1598–1791, s. 40–42), та два листи від 4 та 30 грудня 1602 р. цього ж козацького очільника до великого канцлера литовського Лева Сапеги й до коронного гетьмана відповідно (див.: Яворницький Д. Вказ. праця. – С. 114; Listy Stanisława Żółkiewskiego... – S. 118–121).

²² Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі: ВР ЛНБ), ф. 5 : Збірка рукописів, автографів, грамот і дипломів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у м. Львові. XV–XX ст., ф. 2 : Автографи бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських, спр. 677 : Kołtun Marko, hetman. List do Janusza Ostrogskiego, kasztelana krak. 1602. – 4 с.

²³ Розшифрування цього й наступних позначень див. у списку позначень перед додатками.

²⁴ Схожий розділ Війська тягнувся, напевно, ще із 1597 р., коли офіційним старшим був Тихін Байбуза, а нереєстрове козацтво очолював Федір Полоус, котрі вели між собою криваву війну. Про це детальніше див.: Грушевський М. Вказ. праця. – С. 244.

²⁵ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. / red. K. Lepszy. – Warszawa, 1953. – 65 s.

²⁶ Див., наприклад: Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. – Kraków, 2005. – 775 s.; Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651) / red. M. Nagielski. – Warszawa, 1999. – 431 s.

²⁷ Зигмунт III Ваза (1566–1632) – польський король у 1587–1632 рр.

²⁸ Допис нижче: pierwszy.

²⁹ В оригіналі: każdego.

³⁰ В оригіналі: wsiech.

³¹ В оригіналі: wsim.

³² Внизу приміткою подано, вірогідно, ім’я копіюста: Simon Rudnicki.

³³ Метрика Коронна (Метрыка Koronna, Metrica Regni) – зібрання актів, виданих королем та сеймом Польської Корони у XV–XVIII ст.

³⁴ Перед документом примітка: Do starostów.

³⁵ Незрозуміле скорочення із двох літер (можливо, “rg” чи “ig”).

³⁶ Януш-Іван Васильович Острозький (бл. 1554–1620), князь, магнат українського походження, краківський каштелян та волинський воєвода, засновник Ординації князів Острозьких.

³⁷ На першій сторінці знаходяться записи різними почерками: “Марк Колтун – гетьман запорожский 1602” та “Marek Kołtun Hetman Woysk Zaporowskich. List do X[się]cia Janusza Ostrogska[iego] kaszt[elsna] krak[owskiego] – z prośbą ażeby konie i listy zabrane w Czudnowie oddane były – R[o]ku 1602”.

³⁸ Останні літери слова затерті.

³⁹ *Autor tego artykułu składa serdeczne podziękowania za pomoc podczas przygotowania tekstu źródeł do edycji wszystkim użytkownikom strony lang-8.com, którzy do tego przylaczyli się (najbardziej gedwimere i fugitivus).*

⁴⁰ Під означенням “чернь” тут мається на увазі рядовий склад Війська.

⁴¹ Мова йде про Марка Собеського (бл. 1550–1605), польського магната, великого хорунжого коронного.

⁴² Йдеться про князя Костянтина-Василя Острозького (1526–1608), українського магната, “некоронованого короля Русі”.

The author analyses found out sources of the history of Ukrainian Cossacks of 1600-1602 biennium, namely: the Royal Universal and Protective Act to Cossack army led by Samiylo Kishka, covered by the Government of the Polish–Lithuanian Commonwealth to participate in the campaign against Wallachian ruler Michael the Brave, and a letter of request of still unknown Cossack hetman Marko Kovtun to Cracow castellan, Ukrainian magnate Janusz Ostrogski. Texts with translations to Ukrainian, notes and comments are published for the first time.

Key words: the Zaporizhzhya Army; the Polish–Lithuanian Commonwealth; Samiylo Kishka; Marko Kovtun; publishing of sources.

УДК 930.25(436)

М. Г. ПАЛІЄНКО*

**АРХІВНА СИСТЕМА АВСТРІЇ:
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, ЕВОЛЮЦІЯ, СУЧАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ**

Висвітлено історію зародження архівів на теренах Австрії у добу Середньовіччя, простежено їх еволюцію у Новий час, реорганізацію архівної справи представниками династії Габсбургів, заснування у XVIII ст. найбільшого архіву імперії – Архіву цісарського дому, двору і держави; визначено характерні риси зберігання дипломатичних, воєнних, судових та фінансових документів імперії; охарактеризовано особливості процесу становлення та розвитку архівної системи Республіки Австрія упродовж XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: архіви; Австрія; Австрійська імперія; Габсбурги; архівна система Республіки Австрія; Австрійський державний архів.

Інтенсивне формування архівної системи Республіки Австрія відбувалося упродовж останнього XX ст. Однак, історико-культурна спадщина цієї центральноєвропейської країни сягає своїми коріннями далеких часів Середньовіччя, коли невелике Австрійське герцогство поступово перетворювалося на могутнього гравця на політичній та військовій арені Європи, а правляча в ньому династія Габсбургів посіла ключові позиції в управлінні землями Священної римської імперії німецької нації, а згодом перетворила Відень на столицю великої Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Документальні скарби, що зберігалися в офіційних та приватних архівосховищах цієї держави, мали значну історичну та культурну цінність для багатьох європейських народів і територій, які входили до складу імперії та управлялися представниками династії Габсбургів. Безумовно, великий потенціал австрійські архіви мають й для дослідження багатьох аспектів української історії, що актуалізує їх поглиблене вивчення та введення до наукового обігу. У зв'язку з цим перед українськими архівістами та архівознавцями постають важливі завдання репрезентації австрійських архівних ресурсів в українському науковому просторі, ознайомлення широкого кола користувачів зі специфікою організації архівної справи

* *Палієнко Марина Геннадіївна* – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

в Австрії у різні історичні періоди, сучасною архівною системою країни, складом фондів найбільших архівів, умовами доступу та правилами користування документною інформацією.

Зазначимо, що історія австрійських архівів має довголітню та репрезентативну традицію вивчення, передусім, в австрійській історіографії¹. У багатогранній палітрі англomовних архівознавчих видань також знайшли відображення сюжети, пов'язані з характеристикою історії та складу фондів найбільших австрійських архівів. Це можна пов'язати, з одного боку, із зацікавленням дослідників із різних країн світу у поглибленому вивченні документальної спадщини австрійської монархії, а з іншого – відкритістю інформаційних ресурсів сучасної Австрії (зазначимо, що сайт Австрійського державного архіву функціонує у німецько- та англomовному варіантах)² та прагненням австрійських істориків і архівістів представляти власні дослідження якнайширшому колу користувачів інформації, оприлюднюючи їх результати не лише німецькою, але й англійською мовами³. Російська історіографія останніх років представлена статтею, присвяченою інфраструктурі австрійських архівів та проблемам будівництва архівних споруд⁴.

Водночас ознайомлення зі станом наукового розроблення проблеми засвідчує недостатній рівень її вивчення в українській історіографії, де превалюють огляди архівної україніки⁵ та поодинокі інформації енциклопедичного характеру⁶. Важливі узагальнення щодо досвіду Австрії в урегулюванні питань щодо спільного користування архівною спадщиною були викладені у статті О. Коваль⁷. Проте процес становлення та сучасного функціонування австрійської архівної системи потребує сьогодні поглибленого вивчення українськими архівістами, із залученням широкого кола електронних ресурсів, зарубіжних наукових та довідкових видань.

Звертаючись до аналізу процесу формування австрійських документальних колекцій, відзначимо, що найдавніші відомості про заснування архівів на теренах Австрії сягають часів маркграфів та герцогів із династії Бабенбергів (Die Babenberger), яка правила австрійськими землями з 976 р. до 1246 р. Перша згадка про "архів" Бабенбергів, який містився у Клостернойбурзі (Klosterneuburg) поблизу Відня, відноситься до 1137 р. Після смерті останніх представників династії у 1246 р., їхні архівні документи разом із скарбницею потрапили до Тевтонського ордену, а звідти – до нових володарів – представників династії Габсбургів (Die Habsburger). Ці документи були долучені до актів і хартій Габсбургів, які зберігалися з кінця XIII ст. у монастирі Лілієнфельд (Lilienfeld) у Нижній Австрії та у каплиці віденського замку Гофбург (Hofburg).

У добу Середньовіччя родовий архів Габсбургів втратив свою цілісність у зв'язку з поділом земель між різними гілками роду, що, у свою чергу, призвело до розпорошення архівних актів відповідно до

територіального принципу. Нові архівні колекції продовжували формуватися у різних резиденціях правителів із династії Габсбургів. Перші спроби імператорів Священної римської імперії Максиміліана I та Фердинанда I у XVI ст. об'єднати розрізнені архіви не були успішними, окремі документальні колекції продовжували формуватися у Празі, Інсбруку, Граці та Відні. Навіть об'єднання всіх земель Габсбургів у 1665 р. під владою імператора Леопольда I не призвело до створення єдиного династичного архіву. Новітні акти Габсбургів зберігалися у *скарбниці Гофбургу (Schatzkammer)*, у той час як епістолярії передавалися до *палацової бібліотеки (Hofbibliothek)*.

Важливий вплив на еволюцію архівів на початку XVI ст. мали, з одного боку, політичні та державотворчі процеси, розширення володінь Габсбургів, збільшення адміністративного апарату з управління Священною римською імперією німецької нації, а з іншого – розвиток ренесансної науки та культури, поширення ідей гуманізму. Представники династії Габсбургів почали з більшою увагою ставитися як до родових, так і державних архівів, поступово усвідомлюючи не тільки їх управлінську та “доказову” цінність, але й історичне, наукове та культурне значення. Важливим свідченням цього стало призначення імператором Максиміліаном I головним бібліотекарем Імператорської бібліотеки та хранителем династичного архіву відомого ученого-гуманіста, історика і дипломата *Йоганна Куспініана (Johannes Cuspinian; 1473–1529)*. Й. Куспініан, який мав значні досягнення у галузі медицини, здійснив також суттєвий внесок у вивчення та публікацію творів античних й середньовічних авторів, з 1500 р. обіймав посаду ректора Віденського університету. Саме він започаткував у 1520-х роках укладання першого багатотомного інвентарного опису династичного архіву Габсбургів⁸.

Під час правління імператора Фердинанда II (1578–1637) документи адміністрації Максиміліана I були перевезені з Інсбрука до Відня, де зберігалися разом із династичними паперами у скарбниці в імператорському палаці.

Ідея створення єдиного державного і династичного архіву набула особливої актуальності у середині XVIII ст. З початком війни за австрійську спадщину (1740–1748) ерцгерцогиня Марія Терезія зрозуміла, що невідповідність державних архівів стоїть на заваді відстоювання її прав на батьківські землі, оскільки пошук необхідних документів забрав занадто багато часу. У ході державних та адміністративних реформ, здійснених у період правління Марії Терезії, 13 вересня 1749 р. був виданий “*Decretum instructorum*”, за яким було засновано *Geheime Hausarchiv* – таємний архів Габсбургів, як місце зберігання важливих державних та династичних документів, який у XIX ст. отримав свою історичну назву *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* – *Архів цісарського дому, двору і держави (Династичний, палацовий і державний архів)*⁹.

У цьому архіві, який з часом перетворився на один із найбільших і найцінніших у Європі, було сконцентровано не тільки документи з історії династії Габсбургів, але й документи загальноімперського значення, а також архів Богемської корони, архів канцелярії Угорського двору, документи Іспанської державної ради, Італійської державної канцелярії, канцелярії нідерландського двору.

Заснування архіву відбулося на тлі реформ зі створення централізованого апарату управління державою, які ініціювала Марія Терезія. Отже, поняття “централізації” може вважатися ключовим для характеристики архівної політики та архівних реформ імператриці. Новотворений архів був розміщений в адміністративному флігелі палацу *Гофбург* і перебував там з 1753 р. до кінця XIX ст. У ньому були зібрані найважливіші акти і хартії родини Габсбургів та держави, які мали документально підтверджувати права Габсбургів на володіння територіями і титулами.

1753 р. директором *Таємного родинного архіву (Geheime Hausarchiv)* було призначено *Йоганна Кристофа фон Бартенштайна (Johann Christoph von Bartenstein; 1690–1767)*. Саме йому Марія Терезія доручила, за її власним висловом, не тільки долю монархії, а й “своє особисте щастя”¹⁰. Того ж року імператриця ухвалила рішення передавати до архіву оригінали всіх договорів з іноземними державами і правителями, а також родинні документи правлячої династії.

Після відставки Й. Бартенштайна у 1762 р., Марія Терезія підпорядкувала архів міністерству закордонних справ (у віданні якого останній залишався до кінця існування габсбурзької монархії). Марія Терезія також відрядила першого архівіста Богемської корони *Теодора Антона фон Розенталя (Theodor Anton Taulow von Rosenthal; 1702–1779)* до Праги, Граца та Інсбрука із завданням зібрати та перевезти до Відня найцінніші документи.

Таємний родинний архів, який згідно з резолюцією 1811 р. був проголошений центральною установою для зберігання всіх документів, що становили державний інтерес та історичну цінність, поступово перетворювався на головний політичний архів імперії Габсбургів, до якого надходили як найцінніші документи дипломатичного характеру, так і цілі реєстри з різних регіонів багатонаціональної імперії. Крім того, архів поповнювався монастирськими і церковними зібраннями, а також документами тих територіальних утворень, що потрапляли під владу Габсбургів.

Наполеонівські війни та укладені в їх результаті упродовж 1797 та 1815 років різноманітні політичні союзи та міждержавні угоди призвели до кардинальних змін на політичній карті Європи і покрали край існуванню цілої низки державних утворень, що, у свою чергу, спричинило значне переміщення важливих документальних комплексів.

Внаслідок ліквідації у 1806 р. інститутів Священної римської імперії німецької нації, документація останніх поповнила фонди віденського архіву Габсбургів. Після приєднання до Австрійської імперії областей Північної Італії, до Відня було перевезено значну частину архіву Венеціанської республіки, що там залишався до австро-італійської війни і підписання Віденського миру 1866 р., який знаменував входження Венеції до складу об'єднаного Італійського королівства і повернення архівних документів¹¹.

У цей період особливу увагу Архіву цісарського дому, двору і держави приділяв канцлер К. фон Меттерніх, який розумів ключове значення представлених у ньому документів для підтримки престижу імператорського дому та підтвердження його історичних прав. Кульмінацією процесу централізації архівів стала здійснена 1840 р. реорганізація династичного архіву в наукову інституцію – *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (Архів цісарського дому, двору і держави), яка зберігає цю назву й нині. У цей час архів почав комплектуватися документами Державної канцелярії, Міністерства закордонних справ та інших урядових установ.

Незважаючи на негативне ставлення до ліберального руху, саме К. фон Меттерніх зробив перші кроки на шляху уможливлення використання матеріалів архіву в наукових цілях. Водночас, слід наголосити на тому, що дозвіл надавався дуже вибірково і значною мірою залежав від політичних поглядів та дослідницьких цілей науковців. Відомо, що одним із перших дозвіл на наукову працю в Архіві цісарського дому, двору і держави отримав 1827 р. Леопольд фон Ранке після аудієнції та “результативної” розмови з канцлером¹². Однак, подібні допуски мали скоріше винятковий характер, і до середини XIX ст. документи архіву використовувалися переважно у державних та династичних цілях.

І тільки після призначення у 1868 р. директором архіву відомого австрійського історика *Альфреда фон Арнета* (Alfred von Arneth; 1819–1897), архівні колекції почали відкриватися для дослідників. А. Арнет був одним із найавторитетніших учених свого часу, автором цілої низки історичних досліджень, що ґрунтувалися на вивченні документів із династичного архіву Габсбургів. Він відіграв поважну роль у становленні критичного методу вивчення та видання історичних джерел, ввів до наукового обігу значну кількість цінних документів із політичної історії XVIII ст., зокрема, листування імператриці Марії Терезії з її донькою – королевою Франції Марією Антуанеттою, сином – імператором Священної римської імперії Йозефом II та ін. Підсумком його багатолітньої наукової праці стала десяти томна “Історія Марії Терезії” (“Geschichte Maria Theresias”, Відень, 1863–1879). У 1879 р. А. Арнет був призначений президентом Австрійської академії наук, а у 1896 – головою Історичної комісії у Мюнхені. Учений значною мірою спри-

яв розширенню доступу до архівних документів, скоротивши термін їх таємного зберігання зі 100 до 55-65 років та створивши для істориків умови для наукової праці у віденському архіві. Проте, до кінця існування Австро-Угорської імперії обмежувальний термін був досить високим: у 1841–1885 рр. він становив 1740 р., згодом – 1830 р., а у 1905–1918 рр. дослідники мали можливість працювати з документами, створеними до 1847 р.¹³

Для систематизації документів в архіві з XVIII ст. застосовувався принцип пертиненції, і лише наприкінці XIX – на початку XX ст. по відношенню до документальних комплексів нового часу та цілісно збережених реєстратур поступово почав запроваджуватися провенієнц-принцип. Наприкінці XIX ст., через постійне збільшення архівних фондів, особливо відчутною стала потреба у новому приміщенні, яке було зведене упродовж 1899–1902 рр. на площі Мінорітенплац (Minoritenplatz) у центрі Відня, і яке архів продовжує займати до теперішнього часу.

Упродовж XVIII–XIX ст. відбувалося також формування ще одного важливого історичного архіву імперії – *Воєнного архіву (Kriegsarchiv)*. Його витоки сягають початку XVIII ст., коли у 1711 р. за наказом імператора Йозефа I було засноване архівосховище для зберігання документів військових відомств. У 1779 р. імператор Йозеф II доручив співробітникам архіву збирати та опрацьовувати інформацію щодо розвитку воєнного мистецтва у минулому та проведення різних військових операцій. Зрештою 1801 р. ерцгерцог Карл видав наказ про заснування Воєнного архіву (Kriegsarchiv), який підпорядковувався Генеральному штабу, але водночас виконував функції дослідної інституції та був покликаний вивчати історію війська і сприяти розвитку воєнної науки. У 1808 р. архів розпочав видання військового часопису “*Österreichische Militärische Zeitschrift*”. Того ж року у структурі архіву була заснована спеціалізована бібліотека (Kriegsbibliothek), яка згодом перетворилася на одне з найбільших у світі книжкових зібрань із проблем воєнної науки та історії. У цей період Воєнний архів структурно складався з відділу документів, архіву карт, бібліотеки та відділу військової історіографії¹⁴. Таким чином, у XIX ст. остаточно сформувався центральний воєнний архів монархії Габсбургів, який набув значення потужного центру військово-історичних досліджень.

У період розквіту австрійської монархії сформувався ще один великий відомчий архів – *Архів фінансів та надвірної палати (Finanz- und Hofkammerarchiv)*, історія якого простежується з другої половини XVI ст. Перша згадка про цей архів у документах датується 1578 р. Надвірна палата була центральною фінансовою установою австрійської монархії з XVI ст. й до 1848 р., коли в результаті революції відбулася реорганізація всієї системи управління і на її місці постало кілька міністерств (у т. ч. – міністерство фінансів). Архів надвірної палати посідає

окреме місце в історії австрійських архівів ще й через те, що упродовж 1832–1856 рр. посаду його директора обіймав відомий австрійський письменник Франц Грільпарцер (Franz Grillparzer; 1791–1872); його меморіальний кабінет на другому поверсі архівної будівлі й сьогодні можна відвідати під час екскурсії.

Значну роль у збиранні та упорядкуванні документів з історії різних земель, що входили до складу багатонаціональної імперії Габсбургів, відіграли історичні товариства, які сприяли створенню *земельних архівів* у Празі, Брно, Львові та інших великих містах, сконцентрувавши там цінні документальні колекції з регіональної історії. Тут зберігалися документи місцевих органів самоврядування, середньовічних магістратів, станових установ, цехів, монастирів, окремих родів. Крім того, в адміністративних центрах земель у XIX ст. сформувалися *штатгальтерські* (державні)¹⁵ архіви, де зберігалися документи місцевої австрійської адміністрації. В Угорщині, яка з 1867 р. утворювала з Австрією дуалістичну монархію, історичні документи зосереджувалися у Королівському архіві в Будапешті, який 1875 р. отримав статус національного і назву *Magyar Országos Levéltár*. Д. Ніссен відзначав, що у цей час окремі угорські представники поповнили штат австрійських архівів і навіть перебували в них на керівних посадах: так, Л. Талочи (Lajos Thallóczy) у 1885–1906 рр. був директором Архіву надвірної палати, а А. Каролій (Árpád Karolyi) – директором Архіву цісарського дому, двору і держави (1909–1913 рр.)¹⁶, що мало під собою політичне підґрунтя.

У другій половині XIX ст. відбувається професіоналізація архівної освіти, що проявилось у заснуванні 1854 р., за зразком французької Школи хартії, *Інституту досліджень австрійської історії у Відні* (*Institut für Österreichische Geschichtsforschung*), який стає головним науковим та освітнім центром із підготовки архівних фахівців. Слід особливо наголосити й на тому, що в імперії не було створено централізованої системи управління архівами, а документи державних установ перебували на відомчому зберіганні. Так, Архів цісарського дому, двору і держави підпорядковувався у своїй діяльності Міністерству закордонних справ, а архіви місцевих органів влади – Міністерству внутрішніх справ.

Після Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини низкою договорів версальської системи було започатковано процес поділу архівної спадщини габсбурзької монархії між національними державами, що утворилися на її теренах. Окремі статті Сен-Жерменського (1919 р.) та Тріанонського (1920 р.) мирних договорів безпосередньо торкалися питань передавання архівів та спільного користування документами. Аналіз цих важливих процесів знайшов відображення в архівознавчій та історичній літературі, зокрема, у працях відомого американського архівіста Ернста Познера (Ernst Posner)¹⁷, дослідника угорської історії

Історична будівля Австрійського державного архіву у Відні (Minoritenplatz, 1), у якій розташований Архів цісарського дому, двору і держави.
Фото автора. 2011 р.

з Ратгерського університету (Нью-Джерсі, США) Джіма Ніссена (Jim Niessen)¹⁸ та української дослідниці, архівознавця Оксани Коваль¹⁹. Сен-Жерменським та Тріанонським договорами було визначено загальний порядок вирішення архівних претензій між державами-спадкоємцями Австро-Угорської імперії, причому були зазначені категорії тих

документів, щодо яких могли виникнути суперечки (між іншим, передбачалася можливість спільного користування документами, необхідними для управління переданими територіями, за умови, що ці документи залишаються у країні їх фактичного перебування на момент виникнення договірної ситуації)²⁰.

Упродовж 1920-х років Австрія заключила низку двосторонніх угод, які регламентували порядок розподілу архівних фондів між новоутвореними державами. Зокрема, згідно з конвенцією між Австрією та Чехословаччиною від 18 травня 1920 р., історичні архіви Богемської корони залишалися у Відні, натомість адміністративні документи після 1888 р. передавалися Чехословаччині²¹. Особливий інтерес у розв'язанні претензій щодо спільної архівної спадщини становила *Баденська угода 1926 р.*, укладена між Австрією та Угорщиною. Вона безпосередньо стосувалася династичних архівів, які були сконцентровані від часів правління Марії Терезії в Архіві цісарського дому, двору і держави, та визначала порядок користування документами, що мають відношення до історії Австрії та Угорщини, а також інших національних територій, які раніше перебували під владою Габсбургів. Ця угода не тільки визнавала за Угорщиною рівні з Австрією права щодо користування *спільною архівною спадщиною*, яка залишилася у Відні, але й визначала механізм їх реалізації, зокрема, шляхом заснування постійного угорського архівного представництва у Відні, яке функціонує й нині²². Загалом ці домовленості мали непересічне значення у світовій архівній практиці і вперше на міжнародному рівні підносили питання про спільну архівну спадщину.

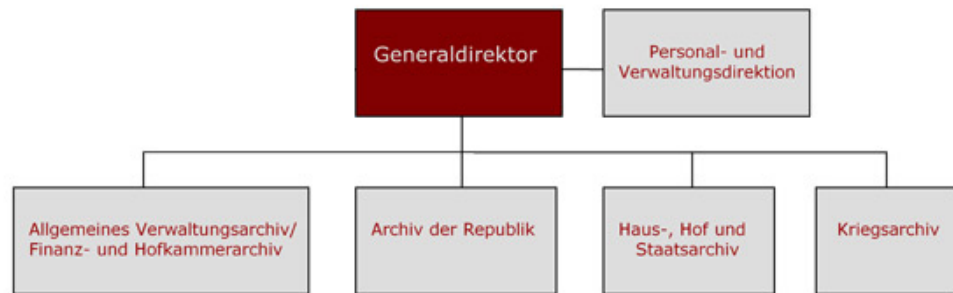
Звертаючись до характеристики розвитку архівної справи в Австрії у період Першої Республіки (1919–1938 рр.), відзначимо, що у цей час

не було здійснено централізації державних архівів, а їх організація продовжувала носити переважно відомчий характер. Архів цісарського дому, двору і держави залишався головним архівосховищем країни і підпорядковувався спочатку Міністерству закордонних справ, згодом – Федеральному канцлеру, зберігаючи архівну спадщину імперії та міжнародні договори новітнього періоду.

Ситуація суттєво змінилася у зв'язку з аншлюсом Австрії до складу Третього Райху (1938 р.). У 1940 р. нова адміністрація здійснила архівну реформу, внаслідок якої на основі об'єднання кількох великих історичних та відомчих архівів було створено *Імперський архів (Райхсархів) у Відні (Reichsarchiv Wien)*. До складу останнього на правах окремих відділів увійшли: Архів цісарського дому, двору і держави (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Архів надвірної палати (Hofkammerarchiv), Архів фінансового відомства (Finanzarchiv), Архів міністерства освіти (Unterrichtsarchiv), Архів внутрішніх справ та юстиції (Archiv des Innern und der Justiz). Директором архіву було призначено відомого австрійського архівіста та історика, довголітнього (з 1926 р.) директора Архіву цісарського дому, двору і держави *Людвіга Бітнера (Ludwig Bittner; 1877–1945)*²³. Натомість Военний архів став структурним підрозділом військового архівного відомства Третього Райху під назвою *Heeresarchiv Wien* і був підпорядкований вищому командуванню армії.

Під час Другої світової війни цінні архівні документи були розміщені у різних сховищах як у Відні (зокрема, у підвальних приміщеннях Нового Гофбургу), так і в палацах, монастирях, церковних приходах, соляних шахтах у Нижній Австрії. Починаючи з 1941 р., архівні співробітники організували нічні чергування з метою охорони фондів на випадок бомбардувань. До травня 1944 р. значна частина фондів була вивезена до безпечних сховищ, що зрештою врятувало ці документи від знищення під час бомбардування Відня у вересні 1944 р., коли дві бомби влучили у дах однієї з архівних будівель на Воллнерштрассе, 6. На жаль, частина документів, які не вдалося вчасно евакуювати, була втрачена.

Сучасна система архівів Австрії почала складатися у 1945 р., коли за постановою австрійського уряду був створений єдиний *Австрійський державний архів (Österreichisches Staatsarchiv)*, до складу якого на правах окремих відділів увійшли всі існуючі у Відні центральні архіви. Загальне керівництво архівами було покладено на засновану 1947 р. *Генеральну дирекцію австрійських державних архівів*, яка підпорядковувалася відомству федерального канцлера. Згодом *структура Австрійського державного архіву* зазнала певних змін, і на сьогоднішній день вона включає Генеральну дирекцію, якій підпорядковуються наступні відділи: кадровий та адміністративний відділ (Personal- und Verwaltungsdirektion), Загальний адміністративний архів / Архів фінан-

Організаційна структура Австрійського державного архіву
(схема опублікована на сайті архіву)

сів та надвірної палати (Allgemeines Verwaltungsarchiv / Finanz- und Hofkammerarchiv), Архів Республіки (Archiv der Republik), Архів цісарського дому, двору і держави (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Воєнний архів (Kriegsarchiv).

Найбільшим із центральних архівів є охарактеризований вище *Архів цісарського дому, двору і держави*, який знаходиться в історичній будівлі на Мінорітенплац, 1. Сьогодні в архіві перебуває на зберіганні понад 200 документальних комплексів (серій), поділених на 11 груп, які включають документи періоду раннього Середньовіччя, зокрема, верховних органів управління Священною римською імперією німецької нації, а також матеріали династії Габсбургів. Найдавніший документ, який зберігається в архіві, датується 816 р., а верхня хронологічна межа фондів сягає 1918 р., тобто останнього року існування Австро-Угорської імперії. Серед документальних комплексів особливо слід виділити фонд “Імперський архів” (Reichsarchiv), документи якого включають архіви Імперської канцелярії, вищих судових органів Священної римської імперії – Імперської надвірної ради (Reichshofrat) та Імперського камерального суду (Reichskammergericht), архів архієпископів Майнца і охоплюють період від пізнього Середньовіччя і до 1806 р. Цінна дипломатична документація представлена у фондах Австрійської таємної державної реєстратури (Österreichische Geheime Staatsregistratur), Міністерства закордонних справ, дипломатичних представництв тощо. Документи династичного та родинного архіву Габсбургів (Habsburg-lothringische Familienarchive) містять важливу генеалогічну інформацію, описи церемоній хрещення та одруження, престолонаслідування, особисту та офіційну документацію й листування окремих представників роду, а також матеріали про Габсбургів як колекціонерів і патронів мистецтва тощо. Окремі фонди архіву перебувають на депозитному зберіганні, тому для їх використання необхідно отримання дозволу від власників. Зокрема, для ознайомлення з документами архіву однієї з найдавніших та найпочесніших орденських організацій Європи – Ор-

дену Золотої руни – необхідно отримати дозвіл від гросмейстера ордену²⁴.

Слід особливо відзначити той факт, що з 1942 р. до квітня 1968 р. на депозитному зберіганні в Австрійському державному архіві, у сховищах Архіву цісарського дому, двору і держави перебували надзвичайно цінні українські зібрання – архіви Уряду ЗУНР та відомого українського мислителя, політичного діяча й історика В. Липинського. Важливу роль у їх збереженні відіграли першоієрархи Української греко-католицької церкви митрополити Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий, а також отці Мирон і Теофіл Горникевичі. Упродовж 1962–1966 рр. о. Теофіл Горникевич здійснив систематизацію та описування цих документів, уклавши їх інвентарні описи за австрійськими зразками, а у квітні 1968 р. організував їх перевезення до архіву Українського католицького університету в Римі²⁵. Слід також підкреслити, що сприяння в опрацюванні українських збірок надавали співробітники архіву, а особливу підтримку о. Т. Горникевич мав в особі генерального директора Австрійського державного архіву д-ра Гебхарда Рата (Gebhard Rath; 1902–1979).

Загалом фонди Архіву цісарського дому, двору і держави, як і низки інших австрійських архівів, містять цінні джерела з української історії, які ще чекають на своїх дослідників. Важливі кроки на шляху введення цих матеріалів до наукового обігу були здійснені П. Ричковим та В. Потульницьким у згаданих вище оглядах архівної україніки. Крім того, слід відзначити фундаментальне чотиритомне видання документів з української історії “Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe”, здійснене Т. Горникевичем у 1966–1969 рр.²⁶ У ньому було вміщено понад тисячу документів з Австрійського державного архіву, що стосувалися історії австро-українських відносин періоду Першої світової війни та кількох повоєнних років (1914–1922).

Нині довжина полиць з архівними документами налічує 16 тис. лінійних метрів, на яких розташовано 130 тис. коробок із файлами, 70 тис. актів і хартій, 15 тис. карт і планів, а також близько 3-х тис. манускриптів²⁷. Отже, Архів цісарського дому, двору і держави сьогодні є фактично “історичним відділенням” Австрійського державного архіву, фонди якого становлять надзвичайно важливе, без перебільшення – унікальне значення для дослідження багатьох проблем всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії багатьох народів, оскільки представники династії Габсбургів з XV ст. поширили свою владу та вплив на значну частину Європи.

Інші структурні підрозділи Австрійського державного архіву до 1980-х років займали окремі приміщення у різних районах Відня. Упродовж 1981–1986 рр. було побудовано нову архівну споруду у районі

Лист німецьких князів до папи римського Боніфація VIII з повідомленням про обрання герцога Албрехта I Австрійського королем Німеччини. 28 липня 1298 р. Документ з фондів Архіву цісарського дому, двору і держави. Репродукція з видання: *The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives.* – Vienna: Federal Press Service, 1996. – P. 19.

Відень-Ердберг (Vienna-Erdberg; Nottendorfer Gasse, 2), до якої 1988 р. було переведено Генеральну дирекцію австрійських архівів, центральну архівну бібліотеку та такі архівні підрозділи: Загальний адміністративний архів (Allgemeines Verwaltungsarchiv), Архів Республіки (Archiv der Republik), Воєнний архів (Kriegsarchiv) та Архів фінансів і надвірної палати (Finanz- und Hofkammerarchiv).

Другим за значенням відділом Австрійського державного архіву є *Архів Республіки (Archiv der Republik)*, заснований у 1983 р. У ньому зберігаються документи всіх федеральних служб періоду Першої (1918–1938) та Другої (з 1945 р.) Ав-

стрійської Республіки. У фондах архіву також перебувають на зберіганні документи періоду диктатури націонал-соціалістів (1838–1945).

У зв'язку із заснування Архіву Республіки відбулися суттєві зміни в архівній системі країни, оскільки інші архіви, які зберігали колекції з історії ХХ ст., мали ними поступитися і передати на зберігання до щойно утвореного архіву. Транспортний архів був загалом розформований, і його колекції надійшли частково до Архіву Республіки, частково – до Загального адміністративного архіву. На відміну від Архіву Республіки, інші структурні підрозділи Австрійського державного архіву перетворилися на власне “історичні архіви”, які не поповнюються новими надходженнями.

Діяльність архіву регулюється законодавчими актами про федеральні архіви від 1999 та 2002 років. Його фонди становлять значну цінність для дослідників, які вивчають новітню історію Австрії, зокрема, період після падіння монархії Габсбургів у 1918 р. Архів Республіки постійно поповнюється новими надходженнями, причому основними

Центральна будівля
Австрійського
державного
архіву у Відні
(Nottendorfer Gasse,
2, Wien-Erdberg).
Фото із сайту
Австрійського
державного архіву.

завданнями архіву є організація комплектування фондів поточною документацією державних органів влади та управління (у т. ч. з електронними носіями), їх подальша класифікація, опрацювання та організація використання.

Документи Архіву Республіки, відповідно до їхнього змісту, поділяються на десять основних груп, у т. ч.: зовнішні справи; освіта, наука, мистецтво; соціальні питання; внутрішні справи та юриспруденція; торгівля, економіка, промисловість; фінанси; національна оборона; німецький вермахт; колекції; дорожній рух. Загальна довжина полиць з архівними документами нині становить понад 60 тис. лінійних метрів.

Відповідно до законодавства, міністерства та інші урядові інституції мають передавати свої документи на зберігання до Архіву Республіки через 30 років після дати їх створення. Однак на практиці ця норма не завжди виконується у повному обсязі, а окремі категорії документів продовжують зберігатися в установах після закінчення цього терміну. Зі свого боку співробітники архіву, перебуваючи у постійному контакті з керівниками відділів федеральних установ, які відповідають за роботу з документами, контролюють діяльність останніх із забезпечення збереженості історичних документів.

Архів Республіки проводить також масштабну науково-пошукову роботу із виявлення та організації використання документів про жертв голокосту, військовополонених та в'язнів концтаборів періоду Другої світової війни.

Одним із основних напрямів роботи архіву на сучасному етапі є організація роботи з урядовою документацією з електронними носіями. Починаючи з 1985 р., архів бере активну участь у розробленні та впровадженні системи управління електронною документацією федерального уряду.

Третій (об'єднаний) відділ Австрійського державного архіву сьогодні включає *Загальний адміністративний архів (Allgemeines Verwal-*

Історична будівля Австрійської національної бібліотеки у палаці Гофбург (Josephplatz, 1), де зберігається колекція рукописів та інкунабул. Фото автора. 2011 р.

tungsarchiv) та *Архів фінансів і надвірної палати (Finanz- und Hofkammerarchiv)*. Загальний адміністративний архів почав формуватися ще за часів імператриці Марії Терезії. Основу його зібрання склали документи з внутрішнього управління імперією, починаючи з XVI ст., у т. ч. Державний архів внутрішніх справ і юстиції та Архів міністерства освіти. Архівні фонди включають документи з внутрішнього управління, судочинства, освіти, сільського господарства, торгівлі, транспорту. Окремими структурними підрозділами є архіви дворянства, особові та родинні фонди, а також колекція мап, планів, плакатів та фотографій. У 2003 р. фонди архіву поповнила аудіовізуальна колекція, основу якої складають переважно фотографії (близько 67 тис. світлин), передані Федеральною прес-службою. Загальна довжина архівних полиць цієї установи сьогодні сягає 12 тис. 700 лінійних метрів²⁸.

В Архіві фінансів та надвірної палати представлені документи, які відображають діяльність фінансових органів монархії Габсбургів, починаючи з періоду Середньовіччя й до 1918 р. Перша писемна згадка про архів надвірної палати датується 1578 р., тому він вважається найдавнішим з усіх центральних архівів. Натомість архів фінансів був заснований у 1892 р. і комплектувався документами імперського міністерства фінансів за період 1848–1918 рр. Сьогодні довжина архівних полиць сягає 33 тис. лінійних метрів, на яких розміщено 50 тис. зв'язок і коробок із документами, 23 тис. бухгалтерських книг, 3 тис. актів і хартій, найдавніші з яких датуються кінцем XII ст., 13 тис. мап і планів²⁹.

Четвертий відділ – *Воєнний архів (Kriegsarchiv)*, який зберігає документи з історії війн та війська, увійшов до складу Австрійського державного архіву у 1945 р. У 1984–1987 рр., внаслідок реструктуризації центральних архівів, з його фондів було вилучено документи періоду

Першої і Другої Республік та доби націонал-соціалістів і передано до новоствореного Архіву Республіки. На початку 1990-х років архів переїхав до будівлі центральних архівів у 3-му районі Відня. Сьогодні у Воєнному архіві представлені документи з історії австрійської армії, флоту та військової авіації різних історичних періодів, загалом близько 50 тис. лінійних метрів полиць з документами, включаючи понад 240 тис. архівних одиниць (коробок, фасцикул, книг), понад 600 тис. карт та планів, а також близько 400 тис. малюнків та фотографій.

Нині до складу архівної системи Австрії, окрім Австрійського державного архіву, входять 9 земельних архівів, 52 міських, 40 церковних, архів Парламенту, 7 архівів вищих навчальних закладів, низка приватних архівів³⁰.

Архіви земель підпорядковуються у своїй діяльності урядам земель, а архіви общин – магістратам. Найбільшим серед місцевих архівів Австрії є *Віденський міський та земельний архів (Wiener Stadt- und Landesarchiv)*, підпорядкований віденському магістрату. Документи архіву, найдавніші з яких датуються кінцем XIV ст., відображають історію Відня як важливого політичного та культурного центру, історію міського самоврядування (фонди включають міське управління, міські громади, земельні володіння, державні служби, суди, професійні та ремісничі об'єднання, церковні заклади, окремі приватні архіви)³¹. Архів поділяється на дві важливі частини – архів органів місцевого самоврядування та історичні колекції, серед документів яких: заповіти, шлюбні контракти, земельні реєстри та кадастри, судові документи, документи шкільної адміністрації (з 1870-х років), монастирів, органів соціального забезпечення (госпіталів, дитячих притулків тощо), органів федеральної поліції (за 1910–1947 рр., включно з документами гестапо), релігійних громад різних конфесій, політичних партій, гільдій та торговельних об'єднань (від часів Середньовіччя). Картографічна колекція містить понад 50 тис. карт і планів (найдавніший – XVI ст.), колекція фотодokumentів – 24 тис. негативів на склі. Крім того, в архіві зберігаються значні колекції біографічних та генеалогічних документів, автографів, печаток тощо.

Важливим сховищем документальних ресурсів Австрійської Республіки є *Австрійська національна бібліотека (Österreichische Nationalbibliothek)* – найбільша бібліотека Австрії, розташована в приміщеннях палацу Гофбург. Статус “національної” бібліотека отримала у 1922 р., після проголошення Австрійської Республіки. Однак, свої витоки вона бере із середньовічної імператорської бібліотеки, колекцію якої розпочав збирати у XIV ст. герцог Альбрехт III, а згодом значно поповнили імператори Фрідріх III та Максиміліан I. У 1722 р. Карл VI наказав побудувати для імператорської бібліотеки окрему будівлю у Гофбурзі (за адресою Йозефплянц, 1), де нині знаходиться безцінна

Австрійська національна бібліотека, відділ рукописів та рідкісних книг. Фото автора. 2011 р.

колекція рукописів та інкунабул. Загалом у бібліотечних фондах зберігається понад 7,5 млн примірників книг, близько 45 тис. рукописів, близько 8 тис. інкунабул, 284 тис. автографів, а також карти, глобуси, картини, фотографії, плакати, партитури відомих композиторів.

Сьогодні, окрім книжкового зібрання, фонди Австрійської національної бібліотеки включають 8 колекцій: відділ рукописів і рідкісних книг, картографічний відділ і музей глобусів, музичний відділ, архів фотографій і графічного дизайну, відділ і музей папірусів, австрійський літературний архів, музей есперанто, архів австрійського інституту фольклору.

У *Відділі папірусів* зберігається 180 тис. предметів, найдавніший з яких датується XV ст. до н. е. Це – одна з найбільших колекцій папірусів у світі. Історія формування цієї колекції сягає кінця XIX ст., коли між 1877–1880 рр. єгипетські селяни у Фаюмі поблизу Каїра знайшли велику кількість фрагментів папірусних текстів. Професор східних мов Віденського університету Йозеф фон Карабацек (Joseph von Karabacek; 1845–1918), який довідався про цю знахідку від віденського торговця килимами Теодора Графа, відразу зрозумів її непересічну цінність і взяв участь в організації виставки папірусів у Відні. Ознайомившись зі складом колекції, ерцгерцог Райнер Фердинанд Австрійський вирішив придбати її, і 1883 р. була утворена т. зв. “Колекція папірусів ерцгерцога Райнера”, яка містила близько 10 тис. предметів. Після того, як вона значно розширилася за рахунок нових придбань, ерцгерцог подарував її 1889 р. імператору Францу Йосифу I на день народження, а останній, у свою чергу, передав її до імператорської бібліотеки³².

Нині колекція охоплює період від XV ст. до н. е. до XV ст. н. е. і зберігає писемні пам’ятки давньоєгипетською, коптською, давньогрецькою, латинською, арамейською, арабською та ін. мовами. Окрім папі-

Вхід до
головної будівлі
Австрійської
національної
бібліотеки у Відні
(Heldenplatz)
у палацовому
комплексі
Гофбург.
Фото автора.
2011 р.

русів, тут зберігаються тексти на пергаменті, глиняних та дерев'яних табличках, а також на металі та кістці. Ці тексти відображають різні сторони життя – адміністративне управління, релігію, медицину, освіту, побутову історію тощо. Крім того, тут зберігаються численні фрагменти праць всесвітньовідомих грецьких авторів, таких, як Геродот, Сократ, Ксенофонт, рідкісні папіруси латинських авторів – Цицерона та Вергілія. Численними є пам'ятки з історії повсякдення – приватні нотатки, листування, запрошення тощо. У колекції широко представлені різні релігійні тексти, зокрема, одні з найдавніших рукописів Біблії, фрагменти Корану тощо. Медичні записи і рецепти дають можливість дізнатися про терапевтичну практику та фармацевтичні знання давніх часів.

Надзвичайно цінні матеріали зберігаються в колекції *Музичного відділу* Австрійської національної бібліотеки, де представлені не тільки численні книги та музичні видання (близько 70 тис. томів), але й найбільший в Австрії музичний архів, який містить понад 50 тис. музичних рукописів, у т. ч. автографи Йозефа Гайдна, Вольфганга Амадея Моцарта, Людвіга ван Бетховена, Франца Шуберта, Ріхарда Штрауса та ін. славетних композиторів. Крім того, тут зберігаються фонодокументи – близько 18 тис. грамофонних записів і компакт-дисків, 4 тис. записів на плівці, які є безцінним джерелом з історії музики³³.

Архів фотографій і графічного дизайну Національної бібліотеки є найбільшим візуальним архівом Австрії. Тут зберігаються портрети, фотографії, плакати, театральні афіші, листівки, інші види зображальних джерел. Основна частина колекції була зібрана імператорською родиною, а згодом доповнена завдяки різним приватним надходженням. Між іншим, тут зберігається понад 600 портретних мініатюр із зображеннями представників династії Габсбургів. Репрезентативною є колекція екслібрисів XVI–XVIII ст. (понад 6 тис. од.)³⁴.

До приватних архівів в Австрії належать церковні архіви, архіви релігійних громад, бізнес-архіви, а також архіви окремих родів. Приватні підприємства, партії та громадські організації не передають документи своєї діяльності до державних архівів, а зберігають у власних архівних підрозділах. Судові справи передаються на зберігання до архівів земель через 50 років після їхнього завершення. Документи особового походження, зокрема діячів літератури і мистецтва, зберігаються переважно у бібліотеках; натомість документи видатних державних та військових діячів представлені у фондах Австрійського державного архіву.

Серед бізнес-архівів можна виділити *Історичний архів Австрійського банку*, розташований за адресою Lassallestraße, 1, A-1020 Vienna. Документи архіву висвітлюють понад 150-літню історію банку та його попередників. Можливість працювати з документами за період 1855–1970 рр. мають не тільки співробітники банку, але й широке коло істориків, журналістів, студентів. Довжина архівних полиць становить близько 3 тис. метрів, на яких розташовано близько 30 тис. коробок з документами. Засновуючи історичний архів, Австрійський банк продемонстрував високу ступінь прозорості у реалізації політики доступу до документів та дотримання вимог закону. Зокрема, було прийнято рішення про повне відкриття документів, що стосувалися банківської діяльності у період панування націонал-соціалістів (відкриття відбулося у листопаді 2006 р.). Інший важливий документ, який регулює діяльність банківських архівів, був виданий Австрійським державним архівом 2001 р. Відповідно до нього документи 74 банків та компаній, створені у період 1933–1967 рр., потрапили під державний захист. Усі зацікавлені особи можуть ознайомитися з документами до 1945 р., для цього треба попередньо обумовити час візиту та підписати угоду про непоширення конфіденційної інформації³⁵.

Стосовно *організації зберігання документів* слід відзначити, що всі найбільші архіви Австрії сьогодні розташовані у нових, спеціально побудованих приміщеннях. Так, головна будівля Австрійського державного архіву, що відповідає найкращим світовим стандартам, була введена в експлуатацію у 1987 р. В історичній будівлі на Мінорітенплац, 1 розташований лише Архів цісарського дому, двору і держави, але й вона була побудована спеціально для архіву на початку ХХ ст. і нещодавно зазнала суттєвої реконструкції. Загалом період 1970-х–1990-х років позначився інтенсивним зведенням нових архівних будівель по всій країні відповідно до останніх технічних вимог. Застосування високих стандартів архівного будівництва спостерігалось не тільки у Відні, але й при плануванні та розміщенні земельних та муніципальних архівів³⁶.

Для користувачів інформації найактуальнішими залишаються питання забезпечення *доступу до архівних документів*, тому на них доцільно зупинитися дещо докладніше. Згідно з Федеральним архівним за-

коном Австрії (§ 8 Bundesarchivgesetz; Bundesgesetzblatt I № 162/1999)³⁷, який вступив у дію 1 січня 2000 р., доступ до документів відкривається через 30 років (в окремих випадках – через 20 років) від дати їх створення. Для окремих категорій документів, що стосуються міжнародних відносин, питань внутрішньої безпеки та особових справ, цей термін може сягати 50 років. Документи приватних архівів можна використовувати лише за умови отримання писемного дозволу від їх власників. Документи, що перебувають у незадовільному фізичному стані, видаються дослідникам тільки після закінчення процесу реставрації. Особливо цінні документи (пергаментні грамоти, автографи та ін.) надаються переважно у вигляді факсимільних або мікрофотокопій.

Керівництво Австрійського державного архіву пропонує користувачам перед візитом до архіву докладно ознайомитися з он-лайн ресурсами та довідковою інформацією (Archivinformationssystem)³⁸. Дослідник має можливість працювати у читальному залі архіву після реєстрації та заповнення форми, в якій фіксується його прізвище, ім'я, телефон та адреса, а також сфера наукових інтересів. Для оформлення читачького квитка вимагається надання посвідчення особи. Особи, які використовують документи архіву для написання статей, книг та дисертацій, мають передати безкоштовний примірник своєї праці до архівної бібліотеки. До читального залу не можна вносити фотоапарати та мобільні телефони, заборонено також користуватися кульковими та чорнильними ручками – під час роботи можна використовувати лише олівець та ноутбук.

Замовлення на видавання документів виконують упродовж одного (максимум двох) днів. Книги в архівній бібліотеці видаються читачам впродовж однієї години. Якщо дослідникам відомі вихідні дані (шифри) документів, то вони можуть оформити замовлення телефоном або електронною поштою. Щорічно у читальному залі Австрійського державного архіву працює понад 5 тис. дослідників із різних країн світу. Однак, готуючись до роботи в архіві, слід взяти до уваги, що користування його фондами відбувається сьогодні на платній основі (тижневий пропуск коштує 10 євро, місячний абонемент – 21 євро, річний – 42 євро)³⁹.

Штат кожного архіву складається з наукових співробітників вищої й середньої кваліфікації та допоміжного персоналу. Співробітники архівів вищої кваліфікації повинні мати базову вищу філософську, юридичну або історичну освіту та скласти державні іспити в *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* – провідному історичному закладі країни, створеному ще у 1854 р. за зразком французької Школи хартій. У співробітництві з Віденським університетом інститут сьогодні здійснює магістерську програму «Історичне дослідження, допоміжні науки та ар-

хівознавство”, за допомогою якої студенти одержують глибокі знання зі спеціальних історичних дисциплін доби Середньовіччя та Нового часу. У процесі навчання вони можуть спеціалізуватися за напрямками “історичне дослідження” або “архівні студії та медіа-архіви”. Програма підготовки триває 5 семестрів, причому базовими предметами модульної групи “історичне дослідження” є палеографія Середньовіччя та Нового часу, дипломатика та дослідження адміністративних документів, кодикологія, конституційна історія, джерелознавство, архівознавство та музеєзнавство. У модульній групі “архівознавство та медіа-архіви” представлені такі предмети, як доступ до архівів, архівні технології та управління, питання законодавства, медіа-аналіз, оцифрування тощо⁴⁰. Абітурієнти складають вступні іспити з австрійської історії, загальної і церковної історії, історії права, латинської палеографії і хронології. Навчання в інституті триває 3 роки, після чого випускники мають захистити дипломну роботу і скласти письмові іспити з джерелознавства, австрійської історії або історії права, палеографії, дипломатики та історії мистецтв, а також усні іспити зі сфрагістики, архівознавства, документознавства і музеєзнавства.

Генеральна дирекція австрійських державних архівів з 1948 р. видає науковий щорічник “*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*”, на сторінках якого публікуються написані на основі архівних джерел історичні праці, передусім, присвячені середньовічній, новій та новітній історії Австрії, а також дослідження з проблем архівознавства, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

Відень був і залишається важливим центром міжнародної архівної співпраці. У серпні 2004 р. в австрійській столиці відбувся XV Міжнародний конгрес архівів, присвячений проблемі “Архіви, Пам’ять і Знання”, в якому взяли участь 2 тис. учасників із 116 країн світу. Ухвалені під час роботи конгресу резолюції стосувалися найболючіших питань збереження, вивчення та поширення архівної спадщини як складової історичної пам’яті людства. Зокрема, представники міжнародної архівної спільноти, стурбовані тяжкими наслідками техногенних та природних катастроф, рекомендували урядам, які досі не зробили цього, ратифікувати Гаазьку конвенцію із захисту культурної спадщини у випадку збройного конфлікту (1954 р.), запобігати крадіжкам і нищенню документів та архівів, протидіяти незаконній торгівлі архівними документами, враховувати істотне значення архівів у збереженні культурного розмаїття. Розглядаючи архіви як невід’ємну частину інформаційного суспільства, архівісти наголосили на необхідності подолання “цифрової роз’єднаності” між країнами з різним рівнем економічного розвитку. Вони також наголосили на важливості підтримки ролі архівних установ у поліпшенні та забезпеченні прозорості управління, наданні архівним установам функцій правління електронними документами. Особливу увагу на цьому престижному міжнародному форумі було приділено об-

говоренню значення архівів як фундаментальної складової колективної та індивідуальної пам'яті⁴¹.

Отже, архіви Австрії є цінним надбанням європейської культури та загальносвітової цивілізації, в яких дбайливо зберігаються документальні свідчення численних подій багатомісячної історії країни – від невеликого маркграфства у складі Священної римської імперії німецької нації до могутньої багатонаціональної імперії Габсбургів. Сучасна архівна система Австрії відображає зміни в політичній організації і структурі держави й суспільства, які відбулися упродовж ХХ ст. і призвели до об'єднання найбільших архівів країни в єдиний Австрійський державний архів. У результаті активної розбудови архівної інфраструктури в останній чверті ХХ ст. більшість архівів країни були розташовані у сучасних технологічно обладнаних приміщеннях. Високий рівень професійної культури архівістів, який забезпечує ґрунтовна фахова підготовка в Інституті досліджень австрійської історії у Відні, створює належні умови для зберігання, вивчення та опрацювання документів різних історичних епох. Водночас в Австрії відбувається процес інформатизації архівної справи, успішно функціонує сайт Австрійського державного архіву, на якому представлена інформація німецькою та англійською мовами про склад, історію та діяльність усіх його підрозділів; крім того, можна здійснювати он-лайн пошук документів в електронних базах даних архіву. Все це створює належні умови для праці в архівах дослідників із багатьох країн світу. Таким чином, в Австрії упродовж останніх століть сформувалася розгалужена мережа державних та приватних архівів, покликана забезпечити збереження та використання значного за обсягом та інформаційним потенціалом комплексу документів, який становить велику цінність також і для науковців з України.

¹ *Bittner Ludwig*. Das Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv in der Nachkriegszeit / Ludwig Bittner // *Archivalische Zeitschrift*. – 1925. – Vol. 35. – S. 141–203; *Kammerhofer Leopold*. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv / Leopold Kammerhofer // *Schatzhäuser Österreichs. Das Österreichische Staatsarchiv*. – Wien, 1996. – S. 14–29; *Auer Leopold*. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Geschichte – Gebäude – Bestände / Leopold Auer, Manfred Wehdorn. – Innsbruck, 2003; *Fink Manfred*. Archiv der Republik. Eine Bestandsübersicht / Manfred Fink. – Wien, 2003 та ін.

² Österreichisches Staatsarchiv [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oesta.gv.at>.

³ *Neck Rudolf*. The Austrian State Archives. The Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Its History, Holdings, and Use / Rudolf Neck // *Austrian History Yearbook*. – 1970 (January). – Vol. 6. – P. 3–16; *The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives*. – Vienna: Federal Press Service, 1996. – 74 p.; *Auer Leopold*. The Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna / Leopold Auer // *The Court Historian*. – 1998 (December). – Vol. 3, Issue 3. – P. 9–15; *Tepperberg Christoph*. The Austrian War

Archives in Vienna (Kriegsarchiv Wien) and its Records Pertaining to Personnel / Christoph Tepperberg // East European Genealogical Society. – 2000. – № 8. – P. 9–24; *Auer Leopold*. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Geschichte – Gebäude – Bestände / Leopold Auer, Manfred Wehdorn. – Innsbruck, 2003; *Fink Manfred*. Archiv der Republik. Eine Bestandsübersicht / Manfred Fink. – Wien, 2003; *Niessen Jim*. Records of Empire, Monarchy, or Nation? The Archival Heritage of the Habsburgs in East Central Europe / Jim Niessen // *Ab Imperio*. – 2007. – № 3. – P. 265–290 та ін.

⁴ *Белова Т. В.* Инфраструктура архивов Австрійської Республіки / Т. В. Белова // Отечественные архивы. – 2004. – № 4. – С. 95–101.

⁵ Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник / Укл. Петро Ричков. – К., 1993. – 47 с.; *Потульницький В.* Огляд фондів українки архівів і бібліотек Відня / Володимир Потульницький // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 60–70.

⁶ *Палієнко М.* Архіви Австрії / Марина Палієнко // Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2008. – С. 69–70; *ї ж.* Архівна українка в Австрії // Там само. – С. 121–122.

⁷ *Коваль О.* До питання про вирішення проблеми розподілу архівів та спільного користування архівною спадщиною (досвід країн, що входили до складу Австро-Угорської та Британської імперій) / Оксана Коваль // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 5–14.

⁸ *Kammerhofer Leopold*. The Family-, Court- and State Archives / Leopold Kammerhofer // The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives. – Vienna, 1996. – P. 16.

⁹ *Ibid.* – P. 14.

¹⁰ Цит. за: *Kammerhofer Leopold*. The Family-, Court- and State Archives // The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives. – Vienna, 1996. – P. 16.

¹¹ *Posner Ernst*. Effects of Changes of Sovereignty on Archives / Ernst Posner // The American Archivist. – 1942 (July). – Vol. 5. – № 3. – P. 148.

¹² *Niessen Jim*. Records of Empire, Monarchy, or Nation? The Archival Heritage of the Habsburgs in East Central Europe / Jim Niessen // *Ab Imperio*. – 2007. – № 3. – P. 270–271.

¹³ *Ibid.* – P. 275.

¹⁴ *Egger Rainer*. The Kriegsarchiv / Rainer Egger // Austrian History Yearbook. – 1970 (January). – Vol. 6. – P. 39–66.

¹⁵ *Штатгальтер* (нім. *Statthalter*, від *staat* – держава та *halten* – управляти) – намісник глави держави у землях Австрійської (згодом – Австро-Угорської) імперії до 1918 р.; посадова особа, яка здійснювала управління частиною території держави.

¹⁶ *Niessen Jim*. Records of Empire, Monarchy, or Nation? The Archival Heritage of the Habsburgs in East Central Europe // *Ab Imperio*. – 2007. – № 3. – P. 273–274.

¹⁷ *Posner Ernst*. Effects of Changes of Sovereignty on Archives / Ernst Posner // The American Archivist. – 1942 (July). – Vol. 5. – № 3. – P. 141–155.

¹⁸ *Niessen Jim*. Records of Empire, Monarchy, or Nation... – P. 280–285.

¹⁹ *Коваль О.* До питання про вирішення проблеми розподілу архівів ... – С. 7–11.

²⁰ *Коваль О.* Вказ. праця. – С. 9–10.

²¹ Там само.

²² Коваль О. Вказ. праця. – С. 10; Niessen J. Records of Empire, Monarchy, or Nation... – P. 284.

²³ За редакцією Л. Бітнера було підготовлено фундаментальне п'ятитомне видання інвентарного опису документів Архіву цісарського дому, двору і держави, до першого тому якого він написав розлогий нарис історії архіву. Див.: Bittner Ludwig. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. – 5 Bde. – Wien, 1936–1940.

²⁴ Див. одне з досліджень, підготовлених за архівними документами Ордену Золотої руни, які зберігаються в Архіві цісарського дому, двору і держави: Hagg Barbara. The Archives of the Order of the Golden Fleece and Music / Barbara Hagg // Journal of the Royal Musical Association. – 1995. – Vol. 120. – № 1. – P. 1–43.

²⁵ Про це див. докл.: Палієнко М. Теофіл Горникевич та українські архіви у Відні / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2012; її ж. Архівна місія о. Теофіла Горникевича (з історії збереження архівів ЗУНР та В. Липинського у Відні) / М. Г. Палієнко // Архіви України. – 2013. – № 4. – С. 93–111.

²⁶ Hornykiewicz Theophil. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und Historische Hintergründe / Publikationen. Ser. I–IV / W. K. Lypynsky Ost-Europäisches Forschungs-Institute. – Philadelphia, Pa: Berger, 1966. – Bd. 1. – 450 s.; 1967. – Bd. 2. – 484 s.; 1968. – Bd. 3. – 704 s.; 1969. – Bd. 4. – 421 s.

²⁷ Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Information in brief [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oesta.gv.at/site/6150/default.aspx>.

²⁸ Allgemeines Verwaltungsarchiv – Information in brief [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oesta.gv.at/site/6142/default.aspx>; докл. див.: Göbl Michael. On the History of the General Administrative Archives // The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives. – Vienna, 1996. – P. 30–41.

²⁹ Finanz- und Hofkammerarchiv – Information in brief [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oesta.gv.at/site/6142/default.aspx>; докл. див.: Sapper Christian. The Finance and Aulic Chamber Archive // The Treasure Houses of Austria: The Austrian State Archives. – Vienna, 1996. – P. 42–50.

³⁰ Белова Т. В. Инфраструктура архивов Австрийской Республики / Т. В. Белова // Отечественные архивы. – 2004. – № 4. – С. 95.

³¹ Municipal and Provincial Archives of Vienna [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.wien.gv.at/english/history/archives/province.html>.

³² Österreichische Nationalbibliothek – Department of Papyri [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.onb.ac.at/ev/collections/papyrus/papyrus_about.htm.

³³ Österreichische Nationalbibliothek – Department of Music [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.onb.ac.at/ev/collections/music/music_holdings.htm.

³⁴ Österreichische Nationalbibliothek – Picture Archives and Graphic Department [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.onb.ac.at/ev/collections/port/picturearchive_holdings.htm.

³⁵ Bank Austria Historical Archive [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bankaustria.at/en/about-us/bank-austria-the-bank-from-1855-until-today-bank-austria-historical-archive.jsp>.

³⁶ Докладніше про стандарти архівного будівництва в Австрії див.: Белова Т. В. Инфраструктура архивов Австрийской Республики / Т. В. Белова // Отечественные архивы. – 2004. – № 4. – С. 95–101; Schöggel-Ernst Elisabeth. Die

Umsetzung von baulichen Standards in kleineren Archiven Österreichs / Elisabeth Schöggel-Ernst // *Atlanti*. – 2012. – Vol. 22. – № 1. – P. 91–101.

³⁷ Bundesgesetz über die Sicherung, Aufbewahrung und Nutzung von Archivgut des Bundes (Bundesarchivgesetz) // *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich* (1999, № 162) [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.ris.bka.gv.at/.../BgbIPdf/.../1999_1.

³⁸ Див. електронну пошукову систему Австрійського державного архіву: Archivinformationssystem [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archivinformationssystem.at/suchinfo.aspx>.

³⁹ How to use the archives [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oesta.gv.at/site/6395/default.aspx>.

⁴⁰ *Institut für Österreichische Geschichtsforschung (Austrian Institute of Historical Research)* [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.geschichtsforschung.ac.at/en>.

⁴¹ “Архіви, Пам’ять і Знання”: Нове гасло “відкритого конгресу” Відкритого суспільства (XV Міжнародний конгрес архівів 23–28 серпня 2004 р., м. Відень, Австрійська Республіка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Problems/XV_Congress.php.

The article deals with the history of the origin of archives on the territory of Austria in the Middle Ages, traced their evolution in modern times, the reorganization of archives by the Habsburg dynasty, foundation in the 18th century of the largest archives of Empire – the Archives of imperial house, the yard and the state; there are defined characteristics of storage of diplomatic, military, legal and financial documents of Empire; the features of the formation and development of the archival system of the Republic of Austria during the XX - XXI century are characterized.

Key words: the archives; Austria; the Austrian Empire; Habsburgs; the archival system of the Republic of Austria; the Austrian State Archives.

К. В. РОМАНОВА*

**УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ:
ГОЛОС ПОНЕВОЛЕНОЇ КРАЇНИ
(документальна он-лайн виставка**

Центрального державного архіву зарубіжної україніки)

18 лютого ц. р. на сайті Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ) було розміщено документальну виставку “Український вільний університет: голос поневоленої країни”.

Історія цього першого вищого навчального закладу української еміграції нараховує 95 років. Народження та поневіряння на чужині, надії повернутися на батьківщину, матеріальна скрута, Друга світова війна, нищення майна та архіву радянськими каральними органами, відродження та, врешті-решт, встановлення зв’язків з незалежною Україною – такою була доля Українського вільного університету (далі – УВУ).

Відкритий у Відні 17 січня 1921 р., наприкінці того ж року УВУ переїхав до Праги, де завдяки політиці президента Чехословаччини Томаша Масарика склалися найбільш сприятливі умови для розвитку національної освіти, науки та культури. У Празі університет продовжував діяльність до кінця Другої світової війни. Однак у 1945 р., зі вступом до чеської столиці Червоної армії, більша частина викладацького та студентського складу, побоюючись переслідувань з боку радянських спецслужб, була змушена переїхати до Західної Німеччини – у Мюнхен. Побоювання виявилися небезпідставними: останній ректор чеського періоду історії УВУ, президент Карпатської України отець Августин Волошин, який залишився у Чехословаччині, був заарештований, вивезений до Москви, де й помер у Бутирській в’язниці. Архів університету, бібліотека та майно були частково знищені, частково вивезені до СРСР.

Третє народження УВУ в Мюнхені відбулося наприкінці 1945 р. завдяки підтримці баварського уряду. Тут університет функціонує до сьогодні, поставивши за мету стати, як визначено у місії закладу, про-

* *Романова Катерина Вікторівна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАЗУ.

1. Професорський Збір УВУ у Празі, 29.XI.1923 р. на урочистій інсталяції Ректора (враз із гістьми).

Сидять (зліва) : О. Ейхельман, С. Смаль-Стоцький, О. Одарченко, І. Шовгенів, Форманек, І. Горбачевський, Я. Бідло, Л. Білецький, С. Дністрянський, Ф. Щербина.

2-й ряд : В. Старосольський, К. Воевідка, О. Шульгин, В. Наливайко, А. Артимович, Ф. Швець, В. Тимошенко, Б. Матюшенко, Д. Дорошенко, І. Мірчук, І. Рихло.

3-й ряд : М. Кметь, О. Лотоцький, М. Лозинський, Ю. Добриловський, І. Ортинський, Дідуник, В. Біднов, С. Рудницький, К. Лоський, Б. Іваніцький, М. Сисак.

Професорський склад УВУ в Празі у 1923 р. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961). Т. VIII. Мюнхен–Нью-Йорк–Париж–Вінніпег, 1974 р.

ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, інв. № 3648-О.

відним центром українознавчих студій в Європі та інтелектуальним мостом між Україною та країнами ЄС.

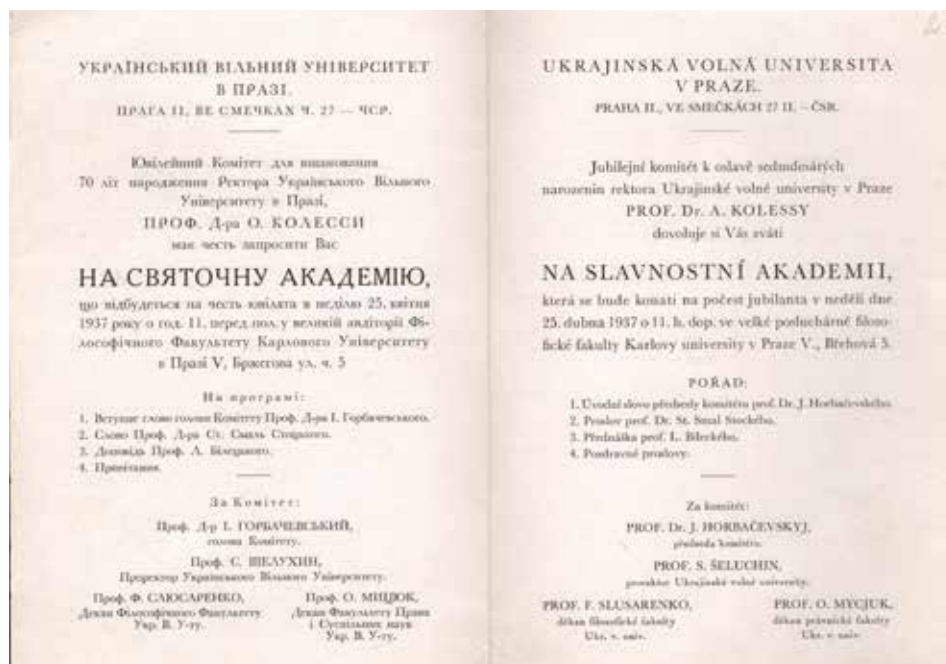
Створений з метою виховання в середовищі еміграційної української молоді тих, кому належало здобувати незалежність своєї батьківщини та виводити її на європейський рівень, а також для репрезентації України на міжнародній арені, УВУ від самого початку мав блискучий професорсько-викладацький склад. Серед його засновників були такі видатні вчені, як Михайло Грушевський, Олександр Колесса, Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський. Більшість професорсько-викладацького складу УВУ в міжвоєнний період представляли активні учасники визвольних змагань 1917–1921 рр. Це, зокрема, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгин, Дмитро Антонович, Степан і Роман Смаль-Стоцькі, Володимир Старосольський, Сергій Шелухин, Кость Лоський, Агенор Артимович, Володимир Кубійович тощо. Наприкінці Другої світової війни до складу професури увійшли відомі вчені з України, які не побажали залишитися під більшовицькою владою: Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Петро Курінний, Юрій Бойко-Блохін, Лев Окіншевич.

У ЦДАЗУ зберігається низка документів, які дають можливість ознайомитися з історією УВУ від першого року заснування до початку ХХІ ст., коли університет встановив перервані зв'язки з Україною. Однак, хоча відобразити всю багатовекторну діяльність УВУ в межах однієї виставки неможливо, представлені документи дозволяють простежити за головними віхами життя цього унікального закладу.

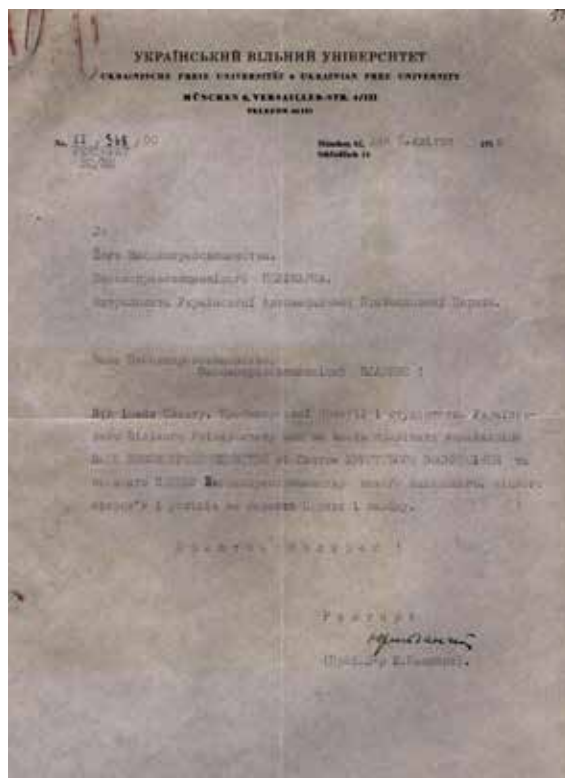
Основу виставки складають документи архівного та довідково-інформаційного фондів ЦДАЗУ, що репрезентують найважливіші напрями діяльності УВУ та

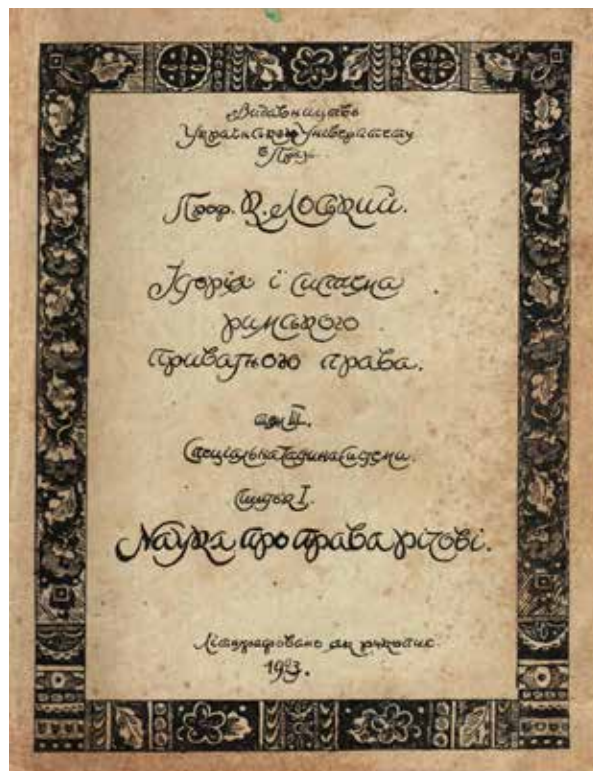
Афіша публічних наукових викладів УВУ в Празі. 1928 р.
ЦДАЗУ, ф. 12, оп. 1, стр. 72, арк. 1.

Запрошення на святочну академію з нагоди 70-річчя
ректора УВУ Олександра Колесси. 1937 р.
ЦДАЗУ, ф. 13, оп. 1, стр. 3, арк. 2.

Вітальний лист до митрополита Полікарпа (Сікорського) від УВУ за підписом ректора Юрія Панейка. 5 квітня 1950 р. ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 11, арк. 17.

Обкладинка конспекта лекцій професора УВУ Костя Лоського "Історія і система римського приватного права". Т. III. Прага, 1923 р. ЦДАЗУ, ф. 12, оп. 1, спр. 69, арк. 67.

Легітимація, що підтверджує професорство Агенора Артимоновича в УВУ, за підписом ректора Олександра Колесси. 11 березня 1922 р. ЦДАЗУ, ф. 6, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

Посвідчення професора хімії УВУ Полікарпа Герасименка. 1946 р. ЦДАЗУ, ф. 53, оп. 1, спр. 24, арк. 5зв.–6.

Семінар з філософії під керівництвом Івана Мірчука. Брошура
“Український вільний університет”. Мюнхен, 1958 р.
ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, інв. № 3652-О.

дозволяють відтворити просопографічний портрет викладачів і найбільш відомих випускників університету.

Перший розділ виставки присвячено історії УВУ від його заснування у Відні до відродження та розгортання активної діяльності у повоєнному Мюнхені. Програми лекцій УВУ не лише знайомлять із переліком дисциплін, які викладалися в університеті у початковий період і в останні десятиріччя ХХ ст., а є також джерелом інформації про викладацький склад університету, яка доповнюється візуальними документами: фотографіями ректорів, професорів і доцентів УВУ.

Різні напрямки роботи УВУ – видавничої, просвітницької, громадської – відбиті в опублікованих працях викладачів університету, афішах, запрошеннях, зверненнях. Ці матеріали є свідченням того, що університет спрямовував свої зусилля не лише на консолідацію української еміграції, але й на поширення серед населення Чехословаччини та Європи інформації про Україну, її історію та життя під більшовицькою окупацією.

Уявлення про непрості умови існування закладу можна отримати, ознайомившись із відозвами, що закликають підтримати “єдиний український університет на цілому світі”. Інший аспект публічних акцій викладачів УВУ – відстоювання прав українців, які жили в УРСР, а згодом і налагодження контактів з незалежною Україною з метою передати досвід і знання, які в часи панування комуністичної ідеології

були недоступні українським студентам та викладачам.

Значний масив документів, представлених на виставці, містить інформацію про професорсько-викладацький склад УВУ. Спираючись на наявні в ЦДАЗУ матеріали, було здійснено спробу представити колективний портрет освітян і науковців, які працювали в УВУ. Серед них не лише широко відомі імена: Олександр Колесса, Андрій Яковлів, Августин Волошин, Дмитро Дорошенко, Сергій Шелухин, Володимир Кубійович, Наталія Полонська-Василенко та ін., а й зна-

Стара будівля УВУ в Мюнхені.
Брошура “Програма викладів.
Академічний рік 1994/95. Мюнхен, 1995 р.”.
ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, інв. № 3682-О.

ні в Україні переважно у фаховому середовищі: Агенор Артимович, Полікарп Герасименко, Ярослав Пастернак, Ростислав Лашенко. На он-лайн виставці демонструються фотографії викладачів, їхні особисті документи, а також фрагменти наукових праць, статей, спогадів і листів, які інформують про персоналії та їхній внесок у розвиток УВУ.

Важливим чинником, що дозволяє оцінювати рівень університету власне як навчального закладу, є діяльність його випускників. Про найвідоміших із них розповідають документи третього розділу виставки. Представлені фрагменти наукових статей і монографій випускників УВУ свідчать про якість освіти, яку отримували студенти, а також дозволяють визначити основні напрями наукової діяльності, що найбільш розвинулися в університеті.

В цілому, виставка спрямована не лише на висвітлення історії УВУ, а й на те, щоб, оцінюючи роль цього унікального навчального закладу української еміграції, підкреслити значення наукової та освітньої діяльності для формування нації та іміджу держави. Це усвідомлювала українська інтелігенція, яка різними шляхами та за різних обставин опинилася поза межами України. В непростих умовах найкращі представники української еміграції змогли не лише організувати, але й всу-

Професори та студенти факультету права
та суспільно-економічних наук УВУ в Мюнхені. 1948 р.
Брошура «Золотий ювілей Українського Вільного Університету».
Клівленд–Огайо, 1972 р.
ЦДАЗУ, заг. бібл. ф., інв. № 911.

переч матеріальній скруті, війні та руйнації зберегти університет, що, як зазначалося на святкуванні 80-річного ювілею закладу, впродовж десятиліть виконував героїчну місію “в обороні української, нескованої чужою ідеологією науки та готування національно свідомої верстви українських науковців, які несли правду про Україну у світ” (ЦДАЗУ, бібл. ф. 3, інв. № 6051-О).